

Міністерство світи і науки України
Кам'янець-Подільський державний університет
Науково-дослідний інститут козацтва

Володимир Газін

Гетьман
Павло Тетеря
Соціально-політичний портрет

Кам'янець-Подільський
“Аксиома”
2007

ББК 63.3(4Укр) 4-8

Г-12

Рецензенти:

Віктор Брехуненко – доктор історичних наук

Віктор Горобець – доктор історичних наук, професор

Науковий редактор

Валерій Степанков – доктор історичних наук, професор,
академік УАІН

*Затверджено до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського державного університету*

Газін В.В.

Г-12 Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. –
Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 196 с.

ISBN 978-966-496-010-3

У монографії, написаній на основі кандидатської дисертації, автор подає власне бачення соціально-політичного портрета українського гетьмана Павла Тетері (1663-1665 рр.). Його діяльність до цього часу не отримала належного висвітлення в історіографії, що створило серйозну лакуну в справі дослідження політичних процесів в Українській державі 60-х рр. XVII ст. Ті ж оцінки політики гетьмана, які присутні в наукових студіях, вирізняються своєю полярністю. Саме це й створило необхідність видання матеріалів, які стали підсумком тривалої роботи автора над даною тематикою.

Видання розраховане на широке коло читачів, студентів, викладачів, науковців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4Укр)4-8

ISBN 978-966-496-010-3

© Газін В.В., 2007

© “Аксіома”, видання, 2007



**Світлій пам'яті моєї матері
Івлевої Ніни Опанасівни
присвячується...**

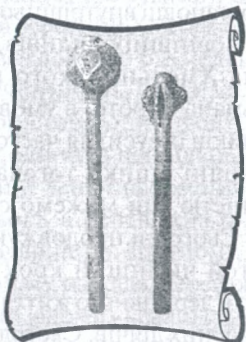


Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Шлях до влади	38
Розділ 2. Тіньове гетьманство	58
Розділ 3. Перші спроби реалізації політичної програми і перші невдачі	69
Розділ 4. Ніжинська трагедія червня 1663 р.	86
Розділ 5. З надією на об'єднання козацької України силами польського короля й кримського хана	103
Розділ 6. Провал походу на Лівобережжя	123
Розділ 7. Початок повстання на Правобережній Україні 1664-1665 рр.	136
Розділ 8. Завершальний період повстання (січень-червень 1665 р.). Крах політичного курсу П.Тетері.	172
Заключення	185



Вступ





Середина XVII ст. позначилася для України бурхливими подіями, які сучасними істориками класифікуються як Національна революція. У круговерті боротьби за становлення Української держави, сповненої кривавими битвами, хитромудрими політичними комбінаціями та соціальним протистоянням, тогочасні лідери українського суспільства шукали найоптимальніші шляхи її подальшого розвитку. У складній обстановці внутрішньополітичного протистояння, а також під дією зовнішніх впливів, українські гетьмани – наступники Богдана Хмельницького намагалися продовжити справу Великого гетьмана. Проте, в умовах дії низки об'єктивних та суб'єктивних чинників їх зусилля часто приводили до зворотних наслідків. Сьогоднішні оцінки тогочасних подій відрізняються своєю неоднозначністю, ми можемо спостерігати полярні позиції вчених-істориків. Сьогодні продовжують “ламати списи” дослідники, оцінюючи той чи інший крок керівників козацької України, ту чи іншу подію її державного життя. Сама епоха визначила й неоднозначність тогочасних діячів. Сьогодні не можна назвати жодного з гетьманів, полковників чи то козацьких ватажків, які б виступали беззаперечними позитивними героями. Можливо таких історія взагалі не знає. Значно більше це стосується періоду української історії середини – другої половини XVII ст. Можна уявити, в якій ситуації опинилося тогочасне українське суспільство. Доведене до відчаю через жорстокий національно-релігійний та соціальний гніт з боку Польщі, українське козацтво, селянство та міщани піднялися на боротьбу за власні права. Українська політична еліта, яка лише переживала стадію формування, основу якої почала складати козацька старшина, українські патріотично налаштовані духовенство та шляхта, дійшла усвідомлення необхідності відновлення власної держави. У той же час у суспільстві відчутними були стереотипи, які промовляли за необхідність збереження українських земель в межах Речі Посполитої. Саме це призвело до розколу в рядах української шляхти, частина якої опинилася в авангарді польських військ, що вирушали з каральними експедиціями в Україну. Прагнення порозумітися з Польщею посилилося з появою “московського фактору”, коли Росія після 1654 р., а ще більше після смерті великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, в 1657 р. почала здійснювати наступ на права Української держави, брутально втручаючись у її внутрішні та зовнішні справи. Крім того, на дії окремих осіб та груп мали великий вплив політичні інтереси чи то козацької старшини і шляхти, чи то біднішого городового



козацтва, чи то найбільш радикальної частини українського суспільства – запорозького товариства. Отже загальнонаціональні, групові та особисті інтереси перепліталися в свідомості людей тієї епохи і здійснювали безумовний вплив на їх діяльність.

Саме в таких умовах відбулося входження в історію Павла Тетері-Моржковського, без сумніву, одного з непересічних діячів української історії середини XVII ст. Талановитий політик і дипломат, який користувався довірою Б.Хмельницького, виконуючи найважливіші його доручення, П.Тетеря в один з найтрагічніших періодів вітчизняної історії опинився у керма держави й залишив по собі пам'ять як одного з найбільш невдалих українських гетьманів. На сьогоднішній день інформація щодо його діяльності є безумовно недостатньою, а переважна більшість історичних оцінок відзначаються полярністю. При чому, в оцінках діяльності Павла Тетері до останнього часу, на жаль, переважала негативна оцінка, започаткована ще авторами відомих козацьких літописів – Самовидцем, Григорієм Грабянкою та Самійлом Величком. Вказані літописи цікаві для нас в плані оцінки суспільно-політичних подій 1663-1665 рр. з боку представників тодішньої лівобережної козацької старшини. А так, як їх автори саме до неї належали, то політична позиція останньої й визначила однозначно негативне їх ставлення до П.Тетері. З іншого боку, дані літописи можна вважати водночас і джерелами, і історичними дослідженнями кінця XVII-XVIII ст., так як їх автори (особливо це стосується Г.Грабянки та С.Величка) для опису подій часто використовували більш ранні літописні джерела, свідчення очевидців тощо. Тобто, “кухня” їх створення не набагато відрізнялася від праці сучасних істориків¹.

Певною мірою продовжено традиції козацьких літописів і в історико-політичному трактаті невідомого автора кінця XVIII – поч. XIX ст. “Історія Русів” Автор, зокрема, приділив увагу подіям Ніжинської чорної ради 1663 р. і дійшов висновку про вплив її результатів на подальше поглиблення суспільно-політичної кризи в державі. Водночас, наголошував, що події, які розгорнулися на Лівобережжі після ради (побиття представників козацької старшини) позитивно вплинули на позиції гетьмана П.Тетері, які на травень-червень 1663 р. стали непевними. На його думку, правобережна старшина, що стала вагатися в своєму політичному виборі, побачивши “...розгнудані нахабства Брюховецького і явне потакання верховного уряду, відійшли зовсім від боку російського” Автор акцентував увагу на негативному впливі геополітичного фактору



на поглиблення руйнівних процесів у державі. Він наголошував на утворенні в середовищі старшини пропольської, проросійської й протурецької “партій” Власне до першої з них відносив П.Тетерю². Слід погодитися з міркуванням українського історика В.Борисенка, що “ в “Історії Русів” політичні дії І.Виговського, Ю.Хмельницького... та інших гетьманів не трактувалися як зрада Росії. Тобто “Історія Русів” започаткувала реабілітацію антиросійськи настроєних гетьманів”³.

У першій половині XIX ст. з’являються роботи Д.Бантшиша-Каменського “История Малой России” та М.Маркевича “История Малороссии”. Надумку Я.Пеленського ці твори, як і “Історію Русів”, можна віднести до протодержавницького напрямку в українській історіографії⁴. Їх позитивною стороною є використання ряду документальних джерел, в основному московського походження. Щодо постаті П.Тетері, то слід відзначити однозначно негативне ставлення авторів до нього, що призвело до “усунення” останнього на другий план у порівнянні з іншими тогочасними лідерами козацьких угруповань, зокрема Іваном Брюховецьким. Так, М.Маркевич саме останнього називав гетьманом, не використовуючи цього терміну щодо П.Тетері⁵. Слід погодитися з висновком І.Верби й стосовно Д.Бантшиша-Каменського, що історик до числа гетьманів України зараховував лише тих, хто був визнаний московським урядом, у результаті чого до них не потрапили П.Тетеря, П.Дорошенко та ін.⁶ Відтак, Тетеря іменується тільки “чигиринським гетьманом” Попри це, що є, на наш погляд, позитивним моментом, він першим звернув увагу на особливу довіру до Тетері з боку Б.Хмельницького, а також на його блискучу освіту та знання, окрім української, ще й латинської та польської мов. Висвітлюючи хід військової кампанії Яна Казимира проти Росії у 1663-1664 рр., Д.Бантшиш-Каменський визнавав факт великого впливу Тетері в цей період і, зокрема, зазначав, що причиною початкових успіхів польських військ були “любов війська до Богуна та могутність Тетері”⁷

У другій половині XIX ст. в українській історіографії утвердився народницький напрям. Характерною його ознакою було те, що на перше місце історики ставили інтереси народу, яким, на їх думку, мають підпорядковуватися політичні устремління всіх суспільних груп. Як наслідок – критична оцінка будь-яких дій, що суперечили прагненням більшості українського населення, навіть за умови, коли вони йшли в руслі державних інтересів. Тож, політичні зусилля П.Тетері, спрямовані на об’єднання та зміцнення держави, але які



суперечили демократичним ідеям рядового козацтва, біднішого міщанства й селян, зазнали негативної оцінки. Засновником народницької історіографії вважається видатний вчений М. Костомаров. Слід відзначити його велику заслугу в дослідженні періоду Руїни й, зокрема, кола питань, що стосуються гетьманування П. Тетері. Щодо постаті гетьмана, в науковій спадщині вченого простежуються дві тенденції. Перша полягала в тому, що його діяльність розглядалася в тіні гетьманування І. Брюховецького. Друга – в традиційній (слідом за козацькими літописами) негативній оцінці політики П. Тетері. Так, М. Костомаров вважав, що “...сей двуличний себелюб думав тільки про свої користі”⁸. Проте, його праці стали важливим кроком у дослідженні політичного життя козацької України 1663–1665 рр. Саме він вперше визначив хронологічні межі Руїни, окресливши їх часом з 1663 по 1687 рр., торкнувся причин започаткування цього трагічного для Української держави періоду, вказавши на визначальну роль геополітичного фактору в цьому процесі. М. Костомаров визначив коло тогочасних суспільних суперечностей: між козацтвом і посполитими, старшиною й рядовими козаками, запорожцями й представниками городового козацтва, окремими “політичними партіями” в середовищі самої старшини, що мало безпосередній вплив на розгортання боротьби за владу в Українській державі⁹.

Ще один представник народницького напрямку В. Антонович слідом за Костомаровим, негативно оцінював особу П. Тетері та його політичну діяльність: “Це тип інтригана, який не гірш Брюховецького женеться за особистими інтересами...”, який “...боїться усіх більш-менш видатних людей... і ставить своїм завданням знищити їх”¹⁰. Серед останніх історик бачив політичних противників П. Тетері – І. Поповича й І. Брюховецького. Варто погодитися з думкою К. Кондратюка, що В. Антонович вважав саме їх тими послідовниками й наступниками Б. Хмельницького, які “...намагалися стати на ґрунт демократичний, спираючись на народний інстинкт...”¹¹. Безумовна заслуга дослідника полягала в тому, що він першим здійснив спробу створення політичного портрету П. Тетері, присвятивши йому окремий розділ у спільній з В. Бецом праці “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”¹².

О. Левицький у роботі “Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.”, щодо характеристики діяльності П. Тетері зберігав її традиційно негативну оцінку й називав гетьмана



“...вищим представником напрямку, де переважали особисті інтереси, егоїстичні інстинкти... Не маючи блискучих здібностей, Тетеря володів розвинутими егоїстичними нахилами, які в нього виражалися в прагненні до наживи” Причину появи таких людей історик вбачав у негативному впливові польської освіти, науки та звичаїв¹³.

Відмінною від думок названих істориків була точка зору відомого дослідника козацтва Д.Яворницького, який стверджував, що “Тетеря був впевненою у своїх політичних поглядах людиною. Він страждав душею й серцем за свою батьківщину і шукав способу поставити її на шлях самостійного та незалежного життя”, але, на думку історика, його бачення цього шляху відрізнялося від поглядів більшості українського козацтва¹⁴.

Не можна не згадати й про історичний роман П.Куліша “Чорна рада: Хроніка 1663 р.”, який у повному варіанті вперше побачив світ у 1857 р. На думку І.Дзирі, цей твір став органічним поєднанням української історико-літературної прози, фольклору, романтичної спадщини В.Скотта й М.Гоголя. Проте вирішальний вплив справили на письменника козацькі літописи і, в першу чергу, “Самовидець”¹⁵. П.Куліш трактував історичні події з позиції заможного козацтва, причому явну симпатію проявляв до Я.Сомка та його прихильників. Автор виступав за єдину Українську державу з сильною гетьманською владою, яка б спиралася на впливову козацьку старшину. Проте причину Руїни вбачав у непомірній жадобі панівної верстви: “Почали значні козаки жити на людський кштат з великої розкоші” Як і більшість представників народницької історіографії, П.Куліш проявив відкрито негативне ставлення до П.Тетері, називаючи його “недоляшком”¹⁶.

З кінця XIX ст. розпочався процес формування державницької школи в історіографії, коли акцент історичного дослідження став робитися на вивчення різних аспектів державного будівництва в козацькій Україні. Її риси проявилися уже в роботах видатного українського вченого М.Грушевського, хоча в них ще відчувався народницький вплив. У своїй “Історії України-Руси” він висловив міркування щодо політичної позиції “головного промотора” підготовки Гадяцької угоди з Польщею П.Тетері. Зокрема, відзначав, що його головною метою було утвердження сильної й тривкої старшинсько-шляхетської держави¹⁷. На думку М.Грушевського, саме в ході її досягнення проявилася “відсутність солідарності передової правлячої меншості з народом”, що стало головною причиною Руїни.



Він висловив міркування, що козацька старшина автономістського спрямування, до якої відносився й П.Тетеря, забезпечуючи Гадяцьким трактатом автономію України, залишила без уваги потреби та інтереси народних мас і погодилася на відновлення в Україні шляхетського режиму, що викликало “великий народний рух”¹⁸.

Остаточного оформлення державницька концепція набула в роботах В.Липинського. Він першим звернув увагу на важливу роль у творенні козацької держави дрібної української шляхти, до якої належав і П.Тетеря. У його роботах спостерігається відхід від однозначно негативної оцінки гетьмана, про якого писав, що “...ця людина може не стільки погана, як хитка й дуже слабого характеру” Саме у слабкості характеру гетьмана історик вбачав причину його перетворення у “слухняне знаряддя” в руках Польщі¹⁹. Досліджуючи розвиток суспільно-політичних процесів в козацькій Україні у період 1657 – 1659 рр., він дійшов висновку, що згубні для держави тенденції проявилися ще за життя Б.Хмельницького, але стримувалися його вмідим і рішучим керівництвом. При цьому, аналізуючи процес становлення національної еліти, він висловив міркування, що саме його незавершеність була одним із чинників, що зумовили Руїну. Це мало безпосередній вплив на результати гетьманування наступників Хмельницького, і, зокрема, Тетері²⁰.

Зі встановленням в Наддніпрянській Україні радянської влади, з 20-х рр. ХХ ст. стає відчутним ідеологічний вплив державно-партійного апарату на історичну науку, що викликало кризу державницької історіографії. Проте в працях вітчизняних істориків ще продовжували зберігатися ідеї, закладені М.Грушевським. Слід відзначити праці Л.Окиншевича та М.Петровського, в яких автори торкнулися окремих питань досліджуваної нами проблеми. Так, зокрема, Л.Окиншевич у роботі, присвяченій становленню й функціонуванню органів влади України-Гетьманщини, згадував і про політичну роль П.Тетері в уряді Б.Хмельницького, називаючи його “другим писарем після Виговського”²¹. Характеризуючи його соціально-політичні погляди, автор стверджував, що він, як і Виговський, був представником української шляхти, ...що пристала до козацько-селянського повстання, але злякалася його радикальності й намагалася відвернути його до “законних” і для неї звичних форм польської державности”²².

Окремо слід зупинитися на працях західноукраїнських істориків, які продовжували розвивати державницький напрям української



історіографії. У більшості, вони не відходили від традиційно негативного погляду на політичну діяльність П.Тетері. Так, І.Крип'якевич, характеризуючи програму гетьмана, зазначав, що "...він не розумів потреби й значення Української держави, його бажання й змагання були зв'язані з Польщею, вважав себе немов польським урядовцем..."²³.

Ряду питань, пов'язаних з періодом гетьманування П.Тетері торкнувся і В.Герасимчук. Зокрема, розкрив характер взаємовідносин гетьмана з І.Виговським, а також зробив спробу з'ясувати його роль у смерті останнього. При цьому висловив міркування, що саме причетність П.Тетері до загибелі І.Виговського зумовила політичний крах гетьмана. В.Герасимчук дійшов важливого висновку, що метою політичної діяльності П.Тетері, як і всіх патріотів, було об'єднання козацької України, але його помилкою стало намагання добитися цього "...за поміччю польського меча й татарського аркану"²⁴.

1928 р. з'явилася дисертація українського вченого Е.Юркова "Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeczny w ll. 1662-1665 (Rola polityczna)" Рукопис цієї праці зберігається нині у Львівському обласному історичному архіві. Це була фактично перша робота, де здійснювалася спроба комплексного аналізу суспільно-політичних подій в козацькій Україні в 1662-1665 рр. та політики гетьмана Павла Тетері. Незважаючи на те, що дисертація побудована на досить обмеженій джерельній базі (в значній мірі використовуються дані, що приведені в козацьких літописах, працях українських істориків М.Костомарова, В.Волка-Карачевського та В.Герасимчука, а також польських – В.Коховського, Т.Корзона, Ф.Равіти-Гавронського) , робота має велике значення в тому плані, що в ній вперше зроблено спробу, відкинувши традиційну з часів козацьких літописів однозначно негативну оцінку діяльності П.Тетері, сформувані погляд на нього як на людину свого часу. Можна цілком погодитися з думкою автора, що гетьманство Тетері припало на переломний момент в долі Української держави. Він зазначав, що саме за його правління спостерігався пік впливу Польщі на Україну. Цим була продиктована необхідність проведення пропольської політики, коли гетьман "...вихід зі складної ситуації бачив лише в допомозі короля". Проте, на думку Е.Юркова, "шира" пропольська позиція, яку демонстрував П.Тетеря була лише засобом здійснення певних політичних задумів. До безумовної заслуги автора слід віднести й те, що він першим кваліфікував зовнішню політику П.Тетері як ведення подвійної гри, причому, на його думку, ця політика проявлялася ще з часу, коли він



займав посаду польського комісара при гетьмані Ю.Хмельницькому. Будуючи своє дослідження на літописних даних, вчений дійшов висновку, що реальне гетьманування П.Тетері розпочалося вже з осені 1662 р. При цьому, Е.Юрков звернув увагу на явне очікування П.Тетері, який навіть про своє обрання не повідомляв до Варшави. На його думку, це було викликано необхідністю аналізу внутрішньополітичної ситуації в Україні, її зовнішньополітичного становища. При цьому, подальше зближення з Польщею Тетеря розглядав лише як один з альтернативних напрямів зовнішньої політики²⁵.

У 50-80 рр. ХХ ст. українська історична наука переживала надзвичайно важкі часи. Ідеологічний тиск партійно-державного апарату не давав змоги розвиватися об'єктивним поглядам на українську історію. Непохитно панувала єдина концепція історії СРСР, яка й визначала напрями розвитку української історіографії та обмежувала коло питань, що розглядалися й піддавала жорсткому контролю висновки дослідників. Така ситуація безпосередньо вплинула й на вивчення проблем, що стосувалися періоду гетьманування П.Тетері. Проте, навіть за таких "драконівських" умов українським історикам вдавалося видавати праці, які є сьогодні, безумовно, вагомими кроками в дослідженні історії України ХVІІ ст. З низки історичних праць, що з'явилися в цей час, слід виділити роботи О.Апанович, В.Голобуцького, О.Компан та К.Стецюк²⁶. Щодо діяльності П.Тетері, то вказані дослідники зберігали традиційно негативну оцінку. Зокрема В.Голобуцький вважав, що він був поставлений на гетьманство польським урядом, всупереч бажанню більшості козацтва, й діяв лише задля власних політичних цілей. Проте, автор відзначив його намагання шляхом компромісу досягнути об'єднання, на той час діаметрально налаштованих політичних сил: "З одного боку, він шукав союзників серед лівобережної старшини, а з другого – намагався заручитися підтримкою Запорожжя"²⁷.

Характерною для історіографії 60-х років стала оцінка діяльності П.Тетері, сформульована Л.Олійником. Він зазначав, що "П.Тетеря – жадібна до влади й лицемірна людина, яка заради срібла й золота батька свого не пожалів би; людина, яка завжди була готова за гроші продати і себе, і Україну... Правління Тетері вело край до загибелі". Головну мету гетьмана та старшинського угруповання, що його підтримувало, автор вбачав у прагненні розправитися з визвольним рухом та зміцнити своє становище, для чого використовувалося гасло "визволення" Лівобережжя від московського панування²⁸:



Подібний підхід до вивчення проблем Руїни Української держави і, зокрема, гетьманування П.Тетері, проявився і в тексті багатотомного видання “Історія Української РСР” (1979 р.). Гетьман розглядався лише як “...слухняний ставленик шляхетської Польщі”, “агент польських панів”, а вибори правителя Лівобережної України на Ніжинській раді 1663 р. — як необхідний крок, “...оскільки влада П.Тетері поширювалася лише на Правобережжя”; антипольські й антигетьманські повстання на Правобережжі в період 1663-1665 рр. трактувалися лише як прояви боротьби українського народу за возз’єднання з Росією²⁹. Загалом, слушною є думка відомого українського вченого М.Брайчевського, що навішування клейма зрадника на цілу низку українських історичних діячів XVII ст. було спричинене головним чином тим, що “...всі вони рано чи пізно змушені були виступити проти Росії”³⁰.

З початку 90-х рр. в Україні розпочався новий період в дослідженні історії України. Жвавий інтерес викликають питання українського державотворення. Зокрема, це стосується й проблем виникнення, розвитку та загибелі Української козацької держави XVII ст. Першими роботами, в яких було поставлено завдання комплексного дослідження періоду гетьманування П.Тетері, його внутрішньої й зовнішньої політики стали статті Я.Дашкевича: “Павло Тетеря — незрозумілий гетьман” та “Павло Тетеря”³¹. Відомий український дослідник, на основі широкого використання документальних джерел, по суті, сформував новий погляд на особу гетьмана, розглядаючи його як представника свого часу й свого стану, зі всіма притаманними тогочасному суспільству вадами та позитивними якостями. Зазначаючи, що “Тетеря як гетьман і як політичний діяч був фігурою дуже суперечливою”, висловив міркування, що він “був, у першу чергу, політичним діячем і дуже зручним дипломатом, митцем подвійної гри. Міняючи свої політичні орієнтири (три: Москва, Варшава, Стамбул), він в мініатюрі повторив шлях Богдана Хмельницького” Продовжуючи цю думку, Я.Дашкевич наголошував, що “ в інших стабільних умовах Тетеря, при його здібностях і інтелектуальному рівні, був би видатною державотворчою особистістю. А так, залишився в історії України трагічною постаттю, бо всі політичні діячі епохи Руїни, епохи кривавої боротьби трьох сусідніх імперій за Україну, починаючи від самого Богдана Хмельницького, могли бути лише постатями трагічними”³². Важливим моментом названих праць є спроба визначення причин внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру,



які призвели до краху намагання реалізувати політичну програму возз'єднання держави. Вперше дослідник порівняв політичний курс П.Тетері та Б.Хмельницького й визначив властиві їм спільні риси. Він також сформулював думку про існування “клану Хмельницького”, членом якого був також і П.Тетеря³³.

Подібний підхід до досліджуваної нами проблеми зустрічається і в роботі Н.Яковенко. Відкинувши оцінку П.Тетері як людини “...нікчемної, жорстокої і користолюбної”, вона зазначає, що “...гетьман пов’язував майбутнє Козацької держави не з Москвою, а з Варшавою і немає нічого дивного, що сакраментальну дилему орієнтацій пробував розв’язати звичним правом шаблі, підкріпленої допомогою союзників – татар”³⁴. Як одну з причин Руїни дослідниця визначає незавершеність формування політичної еліти. У її середовищі вона виділяє три основні течії: реєстрову старшину Війська Запорозького, шляхту, яка до Хмельниччини не була пов’язана з козацьким світом, та вихідців з простолюду. Саме до другої групи належав П.Тетеря, який став виразником її політичних прагнень. І якщо за життя Б.Хмельницького показана шляхта виявляла “готовність битися до кінця, загинути або перемогти”, то після його смерті “...на зміну протипольській зятятості приходять спроби порозуміння”³⁵. На необхідності відходу від “...панівної в українській історіографії однобічно негативної оцінки ролі П.Тетері” наголошує і В.Брехуненко, зазначаючи, що детальніше вивчення документів періоду 1663-1665 років, які зберігаються в польських архівах, створить для цього всі необхідні умови³⁶.

Важливим кроком для дослідження суспільно-політичної історії України XVII століття, зокрема першої половини 60-х рр., стала розробка нової концепції історії Національно-визвольної війни українського народу, започаткована В.Смолієм та В.Степанковим. Згідно із запропонованою ними концепцією, події з 1648 по 1676 р., є ланками єдиного процесу боротьби українського народу за визволення з-під влади польських панів й інших загарбників та створення незалежної національної держави, яка б охоплювала всі етнічні українські землі³⁷. З другої половини 90-х рр. автори запропонували поняття “національна революція” стосовно характеристики подій 1648-1676 рр., що засвідчувало прагнення акцентувати увагу на процесах державотворення, кардинальних змінах у соціально-економічному та політичному житті держави³⁸. У цьому плані слід звернути увагу на міркування В.Степанкова, що зі смертю Б.Хмельницького боротьба за розв’язання головних завдань



революції не припинилася, “хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду вона протікала у значно складніших умовах”³⁹. Таким чином, досліджуючи розвиток державотворчої ідеї в період після смерті Великого гетьмана, В.Смолій та В.Степанков торкнулися висвітлення окремих аспектів політичної діяльності П.Тетері, політики сусідніх держав щодо козацької України та її впливу на загострення у ній внутрішньо-політичної кризи⁴⁰. Щодо політичного курсу гетьмана, автори зазначають, що він зарекомендував себе “...прибічником державної самостійності України... намагаючись домогтися возз’єднання козацької України, відновлення чинності умов Гадяцького договору”⁴¹. Науковці висловлюють міркування, що він “...мав добре продуманий план дій, спрямований на виведення держави з глибокої політичної кризи” І серцевиною цього плану була ідея соборності козацької України⁴². Розглядаючи гетьманування П.Тетері як важливу складову одного з етапів революції, науковці зазначають, що саме цей період характеризувався “...відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за возз’єднання козацької України”⁴³. Важливого висновку доходить В.Смолій у статті “Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави”? Він висловлює міркування, що основними причинами наростання напруженості у суспільстві цього часу були відсутність єдності козацької старшини й постійне втручання у внутрішні справи України з боку Росії, Польщі та Кримського ханства. Крім того, відзначає особливий вплив на розвиток політичних процесів представників вищого православного духовенства, які “...нерідко ставали “каталізатором” внутрі- та міжстанових конфліктів”⁴⁴. А В.Борисенко вважає, що на поч. 60-х рр. XVII ст. в Україні відцентрові сили “...набрали організаційно-державного оформлення” На його думку, саме наслідком цього стало обрання гетьманом П.Тетері⁴⁵.

Серед наукових праць, що з’явилися останнім часом (починаючи з другої половини 90-х рр.), які в різній мірі торкаються досліджуваного нами питання, доцільно виділити дисертаційні дослідження Т.Чухліба “Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.)”, автора даного монографічного дослідження В.Газіна “Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.”, а також Н.Савчук “Діяльність уряду Ю.Хмельницького в умовах загострення суспільно-



політичної ситуації в Українській державі (1659 р. – початок 1663 р.)”⁴⁶.

Якщо говорити про монографії, в яких автори приділяють достатньо багато уваги дослідженню подій української історії періоду правління гетьмана Павла Тетері, то, в першу чергу, слід виділити роботу В.Горобця “Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою”, а також недавно опубліковане дослідження Т.Чухліба “Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр.”⁴⁷. Варто окремо виділити статтю В.Горобця “Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устросевої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664” У цій роботі автор здійснює докладний аналіз інструкції гетьмана на Варшавський вальний сейм від 30 листопада 1664 р., при цьому зазначаючи, що це був надзвичайно важливий документ, який характеризував напрям розвитку тогочасної політичної думки “тамтешньої регіональної еліти”⁴⁸.

На нашу думку, слід виділити статті українських дослідників, що стосуються діяльності впливових діячів періоду гетьманування П.Тетері, які, зокрема, дають можливість, проаналізувавши суть політичних поглядів осіб з найближчого гетьманського оточення, дійти висновку й щодо засад політики самого П.Тетері. Виходячи з подібних міркувань, важливими для з’ясування політичної орієнтації гетьманського уряду є дослідження, темою яких стала діяльність осіб, що за правління Тетері займали полковницькі посади. Зокрема, це роботи Н.Герасименко, М.Крикуна, В.Степанкова, Т.Чухліба, в яких прослідковуються стосунки гетьмана із впливовою правобережною старшиною⁴⁹. Особі одного з найвизначніших політичних і військових діячів періоду Національної революції полковника І.Богуна присвячене дослідження О.Гуржія⁵⁰.

Ряд статей, у яких, поміж інших, розглядаються й питання, що стосуються періоду правління П.Тетері, у науковому доробку Ю.Мицика. Так, у дослідженнях, темою яких є особи І.Виговського та Ю.Хмельницького, автор, звісно, не міг обминути й особу П.Тетері, що був тісно пов’язаний з ними. Зокрема, говорячи про обрання нового гетьмана замість Ю.Хмельницького, автор звернув увагу на такий немаловажний факт, як те, що на раді П.Тетеря був підтриманий представниками Криму, що дало йому змогу подолати конкуренцію з боку інших претендентів – Г.Гуляницького, М.Ханенка та П.Дорошенка⁵¹. А в статті “Козацька держава очима поляка”, говорячи про правління наступників Б.Хмельницького та І.Ви-



говського, дослідник зазначає, що ці гетьмани (до них належить і П.Тетеря) значною мірою були залежні від політичної ситуації в Українській державі і довкола неї: "...надто сильно давалися взнаки наслідки безперервної війни, що точилася в Україні понад 20 років. За таких умов гетьмани мусили йти на суттєві поступки Речі Посполитій"⁵².

Проблема українсько-російських відносин другої половини XVII ст. стала темою дослідження В.Горобця та О.Струкевича. Щодо періоду гетьманування П.Тетері, вони зазначають: "...московський уряд, будучи не в змозі втримати під своїм протекторатом цілу Україну, робить ставку на московфільські елементи її лівобережного регіону і тим самим сприяє територіальному розчленуванню країни"⁵³. Роль Росії в поділі козацької України відзначає й Л.Мельник, яка, на думку дослідника, скористалася тим, що "...влада гетьмана П.Тетері поширювалася лише на Правобережну Україну"⁵⁴. Щодо розуміння політичних планів Криму в досліджуваній нами період, важливим є висновок дослідниці Н.Савчук, що на поч. 60-х рр. активізуються українсько-кримські контакти спрямовані на утворення союзу. Основними причинами цього, на її думку, були: по-перше, намагання гетьманом подолати кризу, що проявилася в державі після укладення Слободищенського трактату в результаті активних дій шляхти по поверненню маєтків; а по-друге, ігнорування польським керівництвом взятих на себе зобов'язань, зокрема, "...захистити українське населення від безчинств татарських орд"⁵⁵.

Питання участі представників Української православної церкви у політичних подіях другої половини XVII ст., зокрема й у 1663 – 1665 рр., розглядається в роботах М.Харишина, О.Крижанівського та С.Плохія. Зокрема, привертає увагу до себе висновок М.Харишина, що Москва в реалізації своїх планів підпорядкування Київської митрополії, робила ставку на нижче духовенство. На поч. 60-х рр. XVII ст. ці надії покладалися на ніжинського протопопа Максима Филімоновича, одного з головних учасників Ніжинської чорної ради 1663 р. О.Крижанівський та С.Плохій у роботі "Історія церкви та релігійної думки в Україні", звертаючи увагу на схильність П.Тетері до компромісу, зокрема, стверджують, що напередодні походу Яна Казимира на Лівобережжя П.Тетеря "...в умовах тісного союзу з католицькою Польщею і війни з православною Московією... вилучив зі своєї програми вимогу ліквідації унії"⁵⁶.

Характеристику праць зарубіжних істориків, що стосуються досліджуваної нами проблеми, розпочнемо з російської історіографії.



Зокрема, окремі її аспекти знайшли відображення в роботах істориків другої половини XIX ст. В.Ключевського, Д.Павліщева, А.Востокова, В.Ейнгорна та С.Соловійова. Характерною їх рисою, на відміну від досліджень українських істориків-народників, була оцінка українського козацтва як анархічного, руйнівного середовища, не здатного здійснювати державне будівництво. Ця роль відводилася Росії як єдиній силі, спроможній захистити державний елемент від руйнівних тенденцій, що ніс в собі український народ. Так В.Ключевський вважав, що в основі безладу в Україні, що набув особливої сили після смерті Б.Хмельницького, були соціальні суперечності, які крилися в самому козацькому середовищі: "...це ворожнеча козацької старшини з рядовим козацтвом, "городовою та запорозькою черню", як тоді називали його в Україні" При цьому, повністю ігнорувався дестабілізуючий вплив Росії на розвиток суспільно-політичних процесів у козацькій Україні⁵⁷. Д.Павлішев, досліджуючи внутрішню та зовнішню політику Польщі в період правління короля Яна Казимира, приділив увагу перебігу подій під час військової кампанії польсько-татарських військ та полків гетьмана Тетері проти Росії в 1663-1664 рр. та повстання на Правобережжі 1664-1665 рр. Як дві головні сили в цих подіях автор виділив Росію й Польщу, при цьому, поза увагою дослідника залишилися плани гетьмана П.Тетері та його спроби їх реалізувати⁵⁸. А.Востоков окреме дослідження присвятив подіям Ніжинської чорної ради. Автор вважав її найвищим проявом боротьби угруповань, що з'явилися після розриву Ю.Хмельницького з Росією. Хоча при цьому, на його думку, в її основі лежали не стільки різні підходи до вирішення політичних питань, як особисте протистояння між Я.Сомком та І.Брюховецьким. Проте цілком справедливо вчений акцентував увагу на вирішальній ролі в підготовці та проведенні ради московського уряду, який головне завдання вбачав у приведенні гетьмана до присяги⁵⁹. В.Ейнгорн, розглядаючи роль церкви в політичному житті України XVII ст., зокрема, звернув увагу на розвиток взаємовідносин між Росією і Україною у церковній сфері та стосунки гетьманського уряду з духовенством в період 1663-1665 рр. У середовищі останнього він виділив своєрідні "політичні партії", розбіжності між якими ґрунтувалися на ставленні до Росії й Польщі. Однак у вказаній роботі прослідковується однозначно позитивна оцінка діяльності відверто промосковського крила, очолюваного ніжинським протопопом, а пізніше єпископом оршанським і мстиславським Максимом Филімоновичем, хоча саме це угруповання найбільшою мірою сприяло поглибленню суспіль-



ного протистояння в Українській державі⁶⁰. У праці С.Соловйова “История России с древнейших времен” значну увагу приділено висвітленню періоду гетьманування П.Тетері. На основі аналізу переважно російських джерел автор дослідив зовнішню політику російського уряду, його стосунки з українськими гетьманами, з Кримським ханством і Польщею у вирішенні “українського питання” На його думку, боротьба між Польщею та Росією, знекровлюючи суперників, проклала шлях на Україну татарам, які умовляли її “...віддатися під протекторат Криму і Порти” Знову ж таки, виведення татарських військ з території України, на думку Соловйова, стало головним завданням П.Тетері в перші місяці його правління. І саме для його розв’язання він добивався від польського керівництва надання військової допомоги⁶¹. Характерною рисою роботи Соловйова (як, до речі, й інших російських істориків) було ігнорування ролі України як суб’єкта міжнародних відносин у Східній Європі.

Серед російських представників радянської історіографії, в чій працях знайшли відображення проблеми історії козацької України періоду гетьманування П.Тетері, слід відзначити вчених І.Галактіонова та О.Новосельського. Так, перший з них здійснив дослідження перебігу подій походу польських військ Яна Казимира в 1663-1664 рр. на Лівобережжя. При цьому він приділив увагу з’ясуванню політичної сторони даної військової кампанії, зокрема переговорному процесу, що проходив у цей час між представниками Польщі і Росії. Попри це, у вказаній роботі проявляється недооцінка участі українців (як з одного, так і з іншого боку) в означених подіях та впливу українського фактору на результат вказаного походу⁶². Праця О.Новосельського побудована на джерелах московських архівів і, зокрема, містить відомості щодо військових дій в козацькій Україні у 1663-1665 рр. та участі в них кримських та польських загонів, а також щодо боротьби Росії, Криму та Польщі за вплив в Україні⁶³.

Серед сучасних російських дослідників найбільший науковий доробок, що стосується історії України періоду Руїни належить Т.Яковлевій. У своїх працях вона дає визначення самому процесу Руїни, який, на її думку, ознаменувався різким загостренням боротьби за владу, внутрішніми суперечностями та соціальною напругою, черговим спалахом громадянської війни, частою зміною гетьманів та посиленням втручання іноземних держав у внутрішні українські справи. Цей період Т.Яковлева окреслила часом з 1658 по 1687 р.⁶⁴. Проте, варто погодитися з думкою В.Горобця, що



дослідниця дає "...вкрай суб'єктивні, упереджені характеристики" щодо низки тогочасних українських політичних діячів⁶⁵. Так, не обходячи увагою особу П. Тетері й зазначаючи, що гетьман був, без сумніву, особистістю яскравою, дослідниця характеризує його як людину, що не гребувала будь-якими засобами для досягнення мети – гетьманської булави, а також класифікує його як переконаного полонофіла⁶⁶. Його, як і Івана Грушу, дослідниця називає "...відданими слугами поляків, які не рахувалися з інтересами України"⁶⁷. Чимало уваги Т.Яковлева приділяє постаті П.Тетері у своїй останній праці "Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.)" Проте традиційно вона розглядає його як орієнтованого на Польщу лицемірного честолюбця⁶⁸. Вона ж є автором статей, темою яких є діяльність та обставини загибелі Івана Богуна, що безпосередньо стосується досліджуваного нами періоду – гетьманування П.Тетері⁶⁹.

У польській історіографії "пальму першості" у дослідженні постаті П.Тетері слід віддати історику, археологу й етнографу ХІХ ст. Е.Руліковському. Більшість своїх праць він присвятив проблемам, пов'язаних з історією України. Серед них значне місце посідають дослідження історії українських шляхетських родин. Отже, не дивно, що його зацікавила й особа Павла Тетері. Безпосередньо життю та діяльності гетьмана присвячена робота "Monografia Pawła Teteri", яка збереглася лише в рукописному вигляді у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. На жаль, вона знаходиться у надзвичайно пошкодженому стані, що не дозволяє у повній мірі її проаналізувати. Проте це є перша наукова праця, присвячена висвітленню діяльності українського державного діяча. Автор звернув увагу на питання походження гетьмана. На його думку, є підстави розглядати Тетерю-Моржковського як представника давнього православного боярського роду Мошковських з Київщини. У праці дослідник також зробив короткий огляд листування гетьмана, при цьому подав зміст ряду важливих документів, що належать перу Тетері⁷⁰. Питанням біографії гетьмана, його походження та діяльності до 1648 р. присвячена також розвідка Е.Руліковського "О происхождении гетмана Павла Тетери"⁷¹.

Т.Корзон, ставлячи за мету дослідження історії життя та діяльності визначного польського полководця та короля Яна Собеського, приділив увагу і його участі в поході польських військ на Лівобережжя, що безпосередньо стосувалося подій в козацькій Україні періоду гетьманування П.Тетері. Це дослідження є важливим



з кількох причин. По-перше, саме з військами Я.Собеського безпосередньо діяли козацькі полки під керівництвом гетьмана П.Тетері. По-друге, для нас цікавою є польська інтерпретація досліджуваних подій, і особливо висновки, що стосуються результатів військової кампанії та причин її невдалого завершення. Так, автор серед причин провалу походу військ Яна Казимира назвав надзвичайно морозну зиму, через яку війська терпіли голод і холод; пізніше просуванню польської армії завадило весняне бездоріжжя. Разом з тим, дослідник відзначив, що до відступу поляків призвела також малодушність короля, який злякався наступу росіян. На думку Т.Корзона, якби навіть всі московські війська "...з'єдналися то б не утворили значної переваги над королем" Попри це, характерною рисою праці є ігнорування ролі українців у названих подіях⁷².

У перші десятиліття ХХ ст. з'явилися роботи Ф.Равіти-Гавронського. Ставлячи за мету дослідження проблем українсько-польських стосунків за часів гетьманування І.Виговського та політичної діяльності Ю.Хмельницького, історик не обминув увагою постать П.Тетері. Зокрема, він звернув увагу на активну участь останнього в розробці статей відомого Гадяцького трактату⁷³. Також відзначає той факт, що відразу по отриманні П.Тетерею гетьманської булави, він спрямував зусилля на те, щоб добитися від польського уряду виконання взятих на себе зобов'язань щодо православної церкви, прав і вільностей козацтва, тощо⁷⁴.

У сучасній польській історіографії спостерігається інтерес до окремих питань української історії періоду гетьманування П.Тетері, зокрема тих, що стосуються дипломатичної історії взаємин Польщі, України, Росії та Кримського ханства. Так, Л.Подгородецький приділив увагу саме розвитку стосунків Польщі й Криму у вирішенні українського питання, й зокрема, в 1663-1665 рр. та ролі ханства у військово-політичних подіях в козацькій Україні. Автор проаналізував причини, що змусили ханський уряд спільно з Польщею виступити проти Росії в 1663 р. і відзначив, що Крим не лише прагнув посилити свої позиції в Україні, а й відвоювати захоплені Росією землі Казанського й Астраханського ханств⁷⁵.

Питання стану польських військ напередодні та під час походу Яна Казимира на Лівобережжя у 1663-1664 рр. досліджується в працях Я.Віммера. Автор навів достовірні дані щодо чисельності польської армії, здійснив аналіз її функціональної готовності напередодні походу, при цьому, зазначив, що через участь в антикоролівському виступі, спровокованому маршалком Є.Любомирським на поч.



1663 р., були розформовані найбездатніші підрозділи польського війська, внаслідок чого воно було відчутно послаблене⁷⁶.

Чи не найбільший науковий доробок у вивченні українсько-польських стосунків першої половини 60-х рр. складають праці відомого польського історика З.Вуйціка⁷⁷. Торкаючись питання політики П.Тетері, автор висловив міркування, що будучи ширим прихильником Речі Посполитої, людиною надзвичайно самолюбивою, гетьман врешті став небезпечним для Польщі⁷⁸. Варті на увагу висновки З.Вуйціка стосовно причин походу військ Яна Казимира на Лівобережну Україну. Так, вчений дотримується думки, що похід було викликано не стільки закликами гетьмана Тетері, скільки власними інтересами польського керівництва, яке бажало повторити успіхи початку століття й остаточно “поставити на коліна” Росію, завдавши їй рішучої поразки в боротьбі за першість у східноєвропейському регіоні⁷⁹.

Слід виділити також праці В.Маєвського. Він присвятив дві розвідки дослідженню військово-політичних подій у козацькій Україні наприкінці 1663-1664 років.⁸⁰ Завдяки широкому використанню матеріалів польських архівів, авторові вдалося ліквідувати низку прогалин у з'ясуванні подробиць військових операцій польського командування та гетьмана П.Тетері, а також дій противника. Розглядаючи політичні плани сусідніх країн щодо України, вчений звертає увагу на намагання Кримського ханства змусити українське керівництво розірвати стосунки з Польщею й нав'язати йому договір з Кримом⁸¹.

Проте, характеризуючи польську історіографію, слід звернути увагу на явне ігнорування дослідниками ролі Української держави і, відповідно, – українського уряду й українського народу, а також намагання підмінити ці поняття лише козацтвом, не наділеним державними рисами.

Аналіз стану наукового розроблення досліджуваної нами проблеми дає підстави стверджувати, що, попри здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії у вивченні окремих, вище згаданих, проблем української історії 1663-1665 рр., нині немає окремого дослідження, в якому було б здійснено комплексний аналіз питань, що стосуються розвитку суспільно-політичної кризи в Українській козацькій державі в 1663-1665 рр., формування та реалізації внутрішньополітичного курсу гетьманського уряду Павла Тетері, напрямів і цілей його зовнішньополітичної діяльності, суті гетьманської програми державного будівництва й причин, що



вплинули на її реалізацію. Цілком погоджуємося з міркуванням В.Смоляя, що на сьогодні нарізала необхідність "...переосмислення науковцями політичної діяльності П.Тетері, в якій виразно виступають риси гетьмана як "державотворчої особистості"⁸². Як слушно зауважив Я.Дашкевич: "...Тетеря далі чекає на уважного дослідника"⁸³.

Джерельну базу даного дослідження складають як неопубліковані, так і опубліковані матеріали. Найважливішими, на наш погляд, є ті, що містяться в архівах України, Росії та Польщі, а також у рукописних відділах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, бібліотек Музею Чарторийських та Ягеллонського університету міста Кракова.

Значну частину використаних нами джерел становлять документи міждержавного листування та дипломатичні інструкції, що дозволяють проаналізувати розвиток міждержавних стосунків у вирішенні українського питання в період гетьманування П.Тетері. Зокрема, окремі аспекти польсько-російських та польсько-українських стосунків в 1663-1665 рр. висвітлені в документах, які знаходяться в фондах Російського державного архіву давніх актів (Москва). Зокрема плани російського керівництва щодо України відображено в інструкції московським послам А.Нашокіну та Д.Богданову, котрі в жовтні 1662 р. відбули на переговори з польськими представниками⁸⁴. Матеріали, що відображають зміст стосунків гетьманського уряду П.Тетері з польським керівництвом, знаходяться в рукописному відділі Бібліотеки Музею Чарторийських (Краків). З них найважливішою, на наш погляд, є інструкція гетьмана П.Тетері послам, що відправлялися на Варшавський сейм у листопаді 1664 року. Її текст свідчить про відчайдушні спроби гетьмана стабілізувати ситуацію в Україні шляхом політичного компромісу з Польщею в час, коли на Правобережжі палало народне повстання проти відновлення польського панування, яке набуло форм громадянської війни⁸⁵. Тут же зберігаються матеріали, що стосуються загибелі І.Виговського. Вони дозволяють зробити висновок, що насамперед польське керівництво було зацікавлене в ліквідації цього впливового державного діяча. Текст супліки від імені правобережної козацької старшини, в якому П.Тетеря виправдовується як непричетний до страти Виговського, свідчить, що саме польське військове командування на поч. 1664 р. було реальним господарем на Правобережній Україні⁸⁶.



Важливим для відтворення суспільно-політичної ситуації на Правобережній Україні в останній період гетьманування П.Тетері є матеріали, що зберігаються в фондах Архіву головного актів давніх (Варшава). Зокрема лист старшини до гетьмана від 21 лютого 1665 р., у якому представники козацької старшини висловлюють гостре невдоволення діями польських військ на Україні⁸⁷.

Авторами проаналізовано матеріали, які відображають стан українсько-кримських стосунків, засвідчують намагання ханського уряду відігравати впливовішу роль у політичному житті Української держави, його спроби встановити над нею протекторат⁸⁸. Прагнення гетьмана протистояти посиленню тиску на українське керівництво з боку Криму й позбутися татарської військової присутності в Україні характеризують листи Тетері до хана від 13 лютого 1663 р.⁸⁹.

Матеріали фондів РДАДА дозволяють з'ясувати й військово-політичну ситуацію в Україні періоду гетьманування П.Тетері. Значна їх частина стосується подій походу військ польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. Це відписки та донесення московських воевод Г.Ромодановського, К.Нашокіна, М.Волконського з детальним описом подій військової кампанії на Лівобережжі в 1663-1664 рр.⁹⁰. Серед матеріалів, що містяться у фондах Інституту рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського у Теках Нарушевича знаходяться копії листів руського воеводи Стефана Чарнецького з описом військових дій в козацькій Україні у 1664-1665 рр.⁹¹. Чимало цікавої інформації про їх розвиток містять матеріали відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. Зокрема у "Збірнику історичних документів 1648-1666 рр., складеному Марцином Голінським" У ньому вміщені копії посольських інструкцій, листів польських урядовців. Значне місце серед них займають повідомлення, що надходили до Польщі з королівського табору під час походу Яна Казимира на Лівобережну Україну⁹². Ряд епістолярних джерел, в яких міститься інформація про хід військових дій на Лівобережжі у 1663-1665 рр., знаходимо серед матеріалів рукописного відділу Бібліотеки Ягеллонського університету⁹³.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) знаходяться копії матеріалів Малоросійського приказу. Серед них ряд документів стосуються підготовки Ніжинської чорної ради 1663 р. та повстання на Правобережжі у 1664-1665 рр. Вони відображають загострення політичної боротьби напередодні ради⁹⁴.

Серед копій документів Розрядного приказу Белгородського столу, які зберігаються у фондах Інституту рукописів НБУ ім.



В.І.Вернадського, знаходяться ті, що дозволяють з'ясувати окремі моменти антипольського і антигетьманського повстання в Павлоччі у травні – червні 1663 р. та розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби на Правобережжі 1664-1665 рр.⁹⁵. Важливе значення мають універсали П.Тетері, щодо регулювання оподаткування товарів іноземних купців, що ввозилися на територію України, а також надходження коштів від цього до державної скарбниці⁹⁶.

Серед археографічних публікацій джерел авторами використано для написання представленої роботи такі збірки, як “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов”, “Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов” тощо. Так, V том “Актов” складають матеріали, які відносяться до періоду з кінця 1659 по осінь 1665 року, зокрема, перебігу політичних подій у 1663-1665 рр. Це, в основному, урядове листування, чолобитні, “расспросные речи” тощо. Значна їх частина стосується українсько-московських та українсько-кримських відносин. У документах, поміщених у збірнику, також містяться дані, що відображають наростання соціально-політичного протистояння в Україні напередодні Ніжинської чорної ради та ін. У VI томі надруковані акти, що характеризують загострення соціальної та національно-визвольної боротьби на Правобережжі в останні місяці гетьманування Павла Тетері. Важливими для нас є відомості про розгортання боротьби за владу відразу після від'їзду П.Тетері до Польщі. VII том вмістив у собі джерела, що висвітлюють хід переговорів Тетері з наказним гетьманом Якимом Сомком протягом весни – початку літа 1663 р.

Ряд відомостей, що стосуються гетьманування П.Тетері, вміщено в “Архиве Юго-Западной России”, зокрема, в ч. 4, т. I; ч. III, т. IV. Це дані, що проливають світло на походження гетьмана, його політичну діяльність за гетьманування Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького.

Використано також матеріали таких збірок, як “Акты, относящиеся к истории Западной России”(т.V), “Акты Московского государства” (т.III), “Источники малороссийской истории, собранные Д.И.Бантыш-Каменским” (Ч.1), “Материалы для истории Малороссии”, “Воссоединение Украины с Россией” (т.III), “Матеріали до історії козаччини XVII ст.” Вони переважно стосуються характеристики політичної діяльності П.Тетері в урядах



Б.Хмельницького та І.Виговського, його участі у створенні відомого Гадяцького трактату 1658 р., стосунків гетьмана Тетері з представниками православного духовенства тощо.

Автором задіяні матеріали, що містяться у збірниках “Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов” Зокрема, у IV томі цього видання знаходяться тексти ряду листів гетьмана до польського короля Яна Казимира та коронного канцлера М.Празмовського, що відносяться до періоду 1662-1665 рр. Вони дають змогу з’ясувати суспільно-політичну ситуацію в Українській державі напередодні приходу П.Тетері до влади (осінь 1662 р.), суть вимог гетьмана до польського керівництва протягом весни 1663 р., його ставлення до присутності на Правобережжі кримських військ, дії гетьмана під час Паволоцького повстання у травні – червні 1663 р. та під час розгорання народного повстання на Правобережній Україні.

Ряд документів опубліковано Ю.Мициком. Важливе значення мають ті з них, що дозволяють з’ясувати суть кримсько-польських стосунків періоду гетьманування П.Тетері⁹⁷. У роботі “Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст.” Автор оприлюднює факти, які дозволяють зробити висновки щодо часу офіційного обрання П.Тетері на гетьманство та з’ясувати деякі обставини цієї події, зокрема, щодо участі в них представників кримського хана⁹⁸.

Аналізуючи документальні джерела, слід відзначити, що вони представлені в обмеженій кількості. До того ж основну їх частину складають московські та польські матеріали, яким часто властива тенденційність в оцінці політичних подій в Україні. Зокрема, російські воєводи в своїх відписах та донесеннях уряду намагалися акцентувати увагу на успішних діях московських військ і, звичайно, замовчували невдачі та поразки. Подібна ситуація характерна й для документів польської сторони. Слід також обережно робити висновки, що ґрунтуються на змісті листів П.Тетері до польського короля та кримського хана, оскільки вони часто були засобом проведення гетьманської політики і не завжди відображали справжні його прагнення. Слушну думку стосовно дипломатичних інструкцій висловив Ю.Мицик, котрий вважає, що основним їх недоліком є те, що вони не дають можливості встановити “найважливіших секретних доручень”, які не довірялися паперу, а передавалися в усній формі, а деякі були змінені з тактичних міркувань⁹⁹. Тож часто для створення цілісної картини, яка б всебічно характеризувала ситуацію в козацькій Україні у 1663-1665 рр. і політику уряду П.Тетері,



доводиться зіставляти окремі матеріали, звертатися до літописів, хронік та мемуарної літератури, а деякі висновки будувати навіть на припущеннях. Попри все, основою нашого дослідження є саме документальні та епістолярні джерела.

У дослідженні також широко використані й нарративні джерела: мемуари, літописи й хроніки. Важливими для нас джерелами є щоденники й спогади учасників подій. Зокрема, перебіг подій під час походу польсько-татарських військ і полків П.Тетері на Лівобережжя у 1663-1664 рр. допомагають з'ясувати мемуари француза Антуана Грамона, поляків Яна Пасека, Миколая Єміоловського, Яна Флоріана Дробуша Тушинського¹⁰⁰. Особливий інтерес викликає останній твір. Це спогади жовніра польської армії, який опинився в епіцентрі подій військової кампанії Яна Казимира та повстання 1664-1665 рр. на Правобережній Україні. Автор детально описав військові дії, в яких особисто брав участь. З них ми довідуємося про зловживання польських вояків щодо українського населення. Значні втрати польської армії автор вважав “карою Божою” за таку поведінку¹⁰¹.

Одним з найбільших творів, що відноситься до мемуарних джерел, є праця українського православного шляхтича Йоахима (Юхима) Єрлича. Вона побудована, в основному, на власних спогадах автора і написана у середині 60-х – на початку 70-х років. XVII ст., тобто невдовзі після досліджуваних нами подій. Ця обставина значно підвищує достовірність поміщеної у творі Єрлича інформації. Зокрема там знаходимо найдокладніший опис повстання паволоцького полковника І.Поповича та обставин його придушення. На відміну від іншого сучасника подій, Самовидця, який в цей час перебував на Лівобережжі й міг користуватися лише тими свідченнями, що дійшли до нього, Єрлич, знаходячись на Правобережжі, мав можливість оперувати точнішою та обширнішою інформацією. Саме в тексті його літопису знаходимо дані щодо особистої участі гетьмана в допитах непокірного полковника та про покарання Поповича¹⁰².

Серед важливих джерел слід виділити групу літописів та хронік. Зокрема, серед пам'яток українського літописання цінною для нас є “Кройніка” Феодосія Софоновича. Автор, який у 1653-1655 рр. був ректором Києво-Могилянської колегії, а з 1655 р. – ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря, написав свій твір у 1672-1673 рр. У ньому викладена історія України з найдавніших часів до 1673 р. і, зокрема, події останніх десятиріч описані на основі



власних спостережень та інформації, отриманої з перших вуст. “Кройніки” позбавлена ряду помилок та недоліків, характерних для пізніших літописів, які будувалися на основі попередніх творів, запозичуючи їх вади. Щодо проблеми, що нас цікавить, важливою є інформація Ф.Софоновича стосовно подій, пов’язаних з обранням нового митрополита. Зокрема, автор звернув увагу на те, що під час голосування думки розділилися. Якщо, за його словами, більшість єпископів були на боці А.Вінницького, то “...гетьман запорозький з військом і поспільством” стояли за Й.Тукальського¹⁰³. При цьому, інформація, подана Ф.Софоновичем, суперечить даним інших джерел, в яких йдеться про непідтримку Тетерею Тукальського. Неточні відомості щодо позиції гетьмана можна пояснити тим, що, хоча й П.Тетеря був прихильником А.Вінницького, переконавшись, що більшість електорату виступила за його суперника, змушений був визнати митрополитом Й.Тукальського.

Цінними джерелами для нас є, згадувані вже, “козацькі літописи” Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, особливо перший з них, автор якого був сучасником Руїни. У цьому творі містяться відомості про події, свідчення про які обмежені у документальних джерелах, зокрема повстання Івана Поповича у Паволочі. Досить детально автор описав події Чорної ради. Вказаний літопис цікавий для нас в плані виявлення ставлення лівобережної козацької старшини до суспільно-політичних подій 1663-1665 рр. Саме політична позиція останньої й визначила однозначно негативне ставлення Самовидця до П.Тетері. Водночас, слід відзначити наявність у літописі низки хронологічних помилок та неточностей. Зокрема, це стосується дат початку й завершення гетьманства П.Тетері, смерті митрополита київського Д.Балабана тощо¹⁰⁴.

Літописи С.Величка та Г.Грабянки були написані значно пізніше, їх можна назвати компілятивними, а то й віднести до історичних творів першої третини XVIII століття. Змальовуючи події, свідками яких не були особисто, автори використовували в значній мірі текст попередніх літописів, зокрема літопису Самовидця, “Кройніки” Ф.Софоновича, а також коло писемних та усних джерел, у тому числі кілька “козацьких літописів”, що не збереглися до сьогодні¹⁰⁵. Їм характерне повторення помилок, допущених у попередніх літописних пам’ятках. Попри це, вони є, без сумніву, для нас важливими. Зокрема, у тексті літопису Г.Грабянки надзвичайно яскраво зображуються події на Лівобережжі, що наступили після Ніжинської ради у червні 1663 р. Автор відкрито симпатизував



Я.Сомку, що призвело до його ідеалізації: "...коли б ці два дужі чоловіки – Попович та Сомко – ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького"¹⁰⁶.

С.Величко навів у своєму літописі тексти ряду документів, зокрема листи запорожців до Ю.Хмельницького й П.Тетері, відповідно від 17 вересня і 15 листопада 1662 р., які дозволяють зрозуміти особливості внутріполітичної ситуації в козацькій Україні на осінь 1662 р. та суть стосунків запорожців і гетьманських урядів¹⁰⁷.

Для написання історичного портрету гетьмана Павла Тетері авторами використано ряд історичних компіляцій, як-от: "Сводная Галицко-Русская летопись с 1660 по 1700 год", "Черниговская летопись", "Летописец...", в яких знайшли відображення події періоду гетьманування П.Тетері¹⁰⁸.

Цінний матеріал для дослідження історії Польщі та України в період Руїни містить хроніка "Historia panowania Jana Kazimierza" Веспасіана Коховського, польського поета та історика другої половини XVII ст. Оскільки у ній вміщено ряд свідчень, документальні згадки про які не збереглися, вона слугує важливим джерелом до історії правління польського короля Яна Казимира. Так, розкриває сутність політики польського уряду стосовно України, проливає світло на військово-політичні події в Україні у 1663-1665 рр, зокрема народного повстання на Правобережжі. При цьому у В.Коховського проявилася чітка антиукраїнська позиція. Прославляючи дії С.Чарнецького, він зневажливо ставився до повстанців, називаючи їх не інакше, як бунтівниками¹⁰⁹.

Отже, використана джерельна база характеризується різноманітністю й дозволяє з'ясувати суть поставленої проблеми. Попри це, слід відзначити, що наявні документи, через відсутність особистих записок гетьмана П.Тетері, записів його приватних бесід, спогадів сучасників подій, що належали до близького оточення гетьмана, не дають можливості у повній мірі з'ясувати справжні мотиви численних політичних комбінацій, які супроводжували гетьманування цього непересічного дипломата, майстра подвійної гри. Як уже зазначалося, дипломатичне листування, посольські інструкції, в яких найважливіша інформація мала передаватися в усній формі, часто були засобом політичної гри П.Тетері, а отже не завжди можуть відображати реальний стан справ і справжні наміри гетьмана. Разом з тим, у порівнянні з іншими періодами історії Української козацької держави, документальні матеріали, що стосуються часу гетьманування П.Тетері, представлені у меншій



кількості. Складність роботи з джерелами 1663-1665 рр. полягає у наступних моментах. По-перше, значна їх частина знаходиться в архівах Польщі та Росії, розсіяна по різних колекціях та збірках документів, і необхідна кропітка робота, щоб їх там виявити та ввести до наукового обігу. По-друге, матеріали гетьманського архіву, у свій час вивезені П.Тетерею до Польщі, взагалі вважаються втраченими. Хоча маємо надію, що вони з часом віднайдуться у приватних колекціях та недосліджених архівних фондах. Отже, порівняно обмежену кількість доступних нам, на даний момент, документальних матеріалів автори намагалися компенсувати, використовуючи епістолярні та наративні джерела.

-
- ¹ Величко С. В. Літопис. – К., 1991. – Т. 2; Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992; Літопис Самовидця. – К., 1971. История Русов или Малой России. – М., 1846. – С. 159. Борисенко В. Зародження української національної ідеї // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 8. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 2. – С. 139. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 2. – С. 90-100. Верба І. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.). – К., 1993. – Вип. 3. – С. 107. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 241, 252. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991. – С. 326. Костомаров М. Руїна. Гетьманство Івана Виговського та Юрія Хмельницького // Костомаров М. Історичні монографії. – Тернопіль, 1891. – Т. 6. – С. 4-5. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 149-150. Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів – Люблін, 1996. – С. 179. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – С. 70-72. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. – К., 1875. – С. 100.



- 14 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 257.
- Дзира І. “Чорна рада” П.О.Куліша і “Літопис Самовидця” // Український історик. – 1993. – Т. 30. – С. 124.
- Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року // Куліш П. Твори: В 2-х т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 16-17.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1998. – Т. 10. – С. 324.
- Його ж. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 213.
- Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1980.
- Його ж. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті// Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 171, 230-231.
- Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. – К., 1929. – Ч. 1. – С. 175.
- Його ж. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 190.
- Крип'якевич І. Велика історія України від найдавніших часів. – К., 1993. – Т. 2. – С. 90.
- Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 205-206.
- Jurkov E. Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezeny w ll. 1662 – 1665 (Rola polityczna). Докторська дисертація. – Львів, 1928 р. // Львівський обласний архів. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 678. – Арк.. 6, 9, 11, 19, 20, 265.
- Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті роки XVII ст. – К., 1961; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Компан О. Міста України др. пол. XVII ст. – К., 1963; Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). – К., 1957. – Т. 9. – С. 225-250; Її ж. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К., 1960.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 423.
- Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654 - 1667 рр.). Дис.... канд. іст. наук. – К., 1963. – Арк.. 134-135, 200.
- Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / Під ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1979. – Т. 2. – С. 87-88.
- Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К., 2003. – С. 309.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 253-284; Його ж. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 81-101.



- ³² Його ж. Павло Тетеря. – С. 253.
- Його ж. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 97, 99.
- Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 215-216.
- Її ж. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – С. 28-29.
- Брехуненко В. Документи української старшини 50-х – середини 70-х років XVII століття у бібліотеках і архівах Польщі // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 574.
- Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.
- Їх же. Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 3. – С. 3-12.
- Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). – К., 1998. – С. 40.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 133-140.
- Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – С. 48.
- Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999. – С. 258.
- Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – С. 84.
- Смолій В.А. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? / / Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 114.
- Борисенко В. Українська держава у др. пол. XVII ст. // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 5.
- Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001; Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1995; Савчук Н.О. Діяльність уряду Ю.Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – початок 1663 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001.



47 Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. — К., 2001; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2003.

Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устrojової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664// Молода нація. — 2000. — № 1. — С. 40-61.

Герасименко Н. Остап Гоголь — гетьман // Київська старовина. — 1994. — № 2. — С. 78-83; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1997. — Т. 233. — С. 398-441; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. — С. 285-316; Чухліб Т.В. Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 1. — С. 94-103; Його ж. Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави. — С. 317-328. Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи і реальність // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 1. — С. 99-111.

Мишик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — С. 191-236; його ж. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. — С. 237-251.

Його ж. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 3.

Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 1. — С. 27.

Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — К., 1995. — С. 129.

Стеньгач Н. (Савчук Н.) Історія українсько-кримських відносин початку 60-х рр. XVII ст. у висвітленні польського дослідника Збігнева Вуйшіка // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора М.Г.Кукурудзяка. — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 176-177.

Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. — К., 1994. — Кн. 3. — С. 90; Харишин М.В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. — К., 1995. — С. 112.

Ключевский В.О. Курс русской истории. — М., 1988. — Ч. 3. — С. 112. Павлищев Д. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. — СПб., 1888. — Т. 2. — С. 309-335.

Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — Т. 21. — Май. — С. 125-139.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 176, 210.



- ⁶¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. – М., 1991. – Кн. 6. – Т. 11-12. – С. 106-107.
- Галактионов И.В. Из истории Русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С. 68-85.
- Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. – М., 1994. – С. 74-80.
- Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века. Дис. канд.... ист. наук: 07.00.02 / Канадський ін-т Українських досліджень м. Едмонтона. – К., 1994. – Арк. 6-7.
- Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998 // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – В. 2. – С. 54-55.
- Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины... – С. 166-172.
- Её же. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво – С. 136.
- Її ж. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.). – К., 2003. – С. 341.
- Її ж. Загибель Івана Богуна // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 5. – С. 139-142; Її ж.. Іван Богун: проблеми біографії // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 2. – С. 147-157; Її ж. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43-54.
- Rulikowski E. Monografia Pawła Tetery // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ ВР). – Ф. 5. Спр. Оссолінських, № 7365/II.
- Руликовский Э. О происхождении Павла Тетери // Киевская старина. – 1888. – Кн. 6. – С. 68-73.
- Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. – Kraków, 1898. – Т. 1. – S. 193-229.
- Rawita-Gawronski F. Próba pojednania z Rusią. – Kraków, 1907. – S. 53, 70, 77.
- Tegoż. Ostatni Chmielnicznko (Zarys monograficzny) 1640-1679. – Poznań, 1919. – S. 91.
- Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 200-202.
- Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. – Warszawa, 1978. – S. 185-186; tegoż. Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 140-144.
- Wójcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harvard Ukrainian Studies. – 1979-1980. – Vol. 3-4. – P. 958-972; tegoż. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654-1666 //



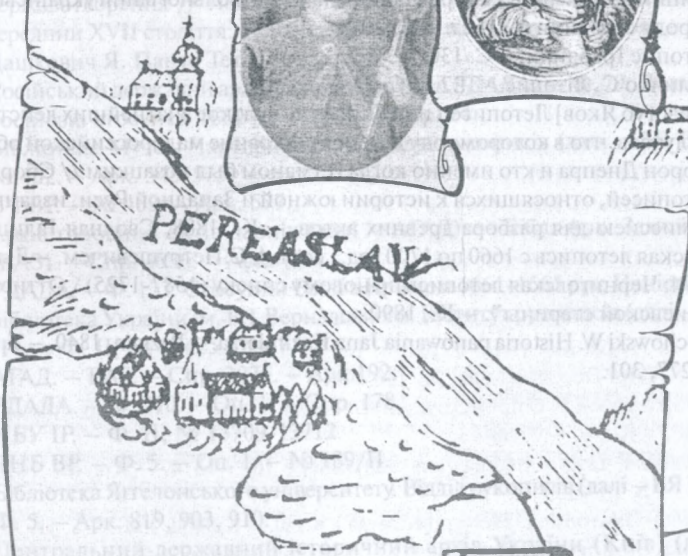
- Acta Poloniae Historica. — Warszawa, 1976. — Т. 34. — S. 139-150; tegoż. Jan-Kazimierz Waza. — Warszawa, 1997; tegoż. Jan Sobieski 1629-1696. — Warszawa, 1983; tegoż. Traktat Andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. æ
- Tegoż. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką stosunki polsko — rosyjskie 1667-1672. — Warszawa, 1968. — S. 248-249.
- Tegoż. Traktat Andruszowski... — S. 139.
- Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 1 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1969. — Т. 15. — Cz. 2. — S. 61-115; tegoż. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2 // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1970. — Т. 16. — Cz. 1. — S. 95-150.
- Tegoż. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzien) // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1972. — Т. 18. — Cz. 2. — S. 195.
- Смолий В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — С. 20. Дашкевич Я. Павло Тетеря. — С. 255.
- Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). — Ф. 79. Польсько-російські стосунки 1662 р. — Оп. 1. — Спр. 24.
- Бібліотека Музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БЧ ВР). — № 402. — Арк. 545-575.
- БЧ ВР. — № 402. — Арк. 577.
- Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Бібл. Арх. Замоїських (БАЗ). — Спр. 3036. — Арк. 196.
- РДАДА. — Ф. 123. Стосунки Росії з Кримом 1661-1665 рр.; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ ІР). — Ф. II, № 15425-15487.
- АГАД. — БАЗ. — Спр. 3036. — Арк. 192.
- РДАДА. — Ф. 210. — Оп. 1. — Спр. 178.
- НБУ ІР. — Ф. II, № 13709-13712.
- ЛНБ ВР. — Ф. 5. — Оп. 1. — № 189/II.
- Бібліотека Ягелонського університету. Відділ рукописів (далі — БЯ ВР). — Ф. 5. — Арк. 819, 903, 910.
- Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі — ЦДІА). — Кмф 7. — Оп. 1. — Спр. 284, 290, 291, 302, 304, 311, 313.
- НБУ ІР. — Ф. II, № 15401-15417.
- Там же. — № 20854, 21962.
- Мицик Ю. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII — поч. XVIII ст. // Україна в минулому. — К. — Львів, 1996. — Вип. 8. — С. 210-213.
- Його ж. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 80.



- ⁹⁹ Його ж. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 120.
Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира 1663-1664 гг. – Юрьев, 1929; Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik // Dwa pamietniki z XVII wieku. – Wrocław-Kraków, 1954. – S. 21-108; Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi Ziemiańska województwa Bełskiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów, 1850; Pamiętnik Jana Chryzostoma z Gosławie Paska. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1877.
Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 33-42.
Latoписец, albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 75-76.
- ¹⁰³ Софонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх. – К., 1992. – С. 238.
Літопис Самовидця. – С. 20-22.
Мишик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – С. 207.
- ¹⁰⁶ Літопис Грабянки. – С. 130.
Величко С. Літопис. – Т.2. – С. 25.
[Лизогуб Яков] Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссійской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов. – К., 1888; Сводная Галицко-русская летопись с 1660 по 1700 год. , сост. А.С.Петрушевичем. – Львов, 1874; Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) \ Оттиск из “Киевской старины” – К., 1890.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan, 1840. – Т. 2. – S. 277, 301.

Розділ 1.

Шлях до влади





Не можна сказати, що у 1663 році Павло Тетеря несподівано з'явився на “політичному олімпі” Української козацької держави, або, що його гетьманство стало лише наслідком збігу обставин та підкупу. Його шлях до влади був тривалим і на початок 60-х рр. XVII ст. він вже виступав чи не найвпливовішою постаттю в козацькому середовищі.

Проте, його біографія стає більш-менш відомою лише з часу появи в українському війську з 1648 р. Щодо попереднього періоду життя існують лише окремі свідчення та здогадки. На сьогодні немає достовірних даних ні про дату його народження, ні про його походження. Щодо першого, то називається приблизна дата – 1620-1622 рр.¹. Стосовно його родини в історіографії зафіксовані різні версії. Частина істориків притримуються думки, висловленої ще польським шляхтичем, учасником подій, пов'язаних з укладенням Гадяцької угоди 1658 р., К.Перетятковичем, що П.Тетеря народився в сім'ї переяславських козаків². Можливо, саме цими даними користувався О.Левицький, коли писав про “низьке” його походження³. Друга частина істориків дотримується тези, що Павло Тетеря-Моржковський походив із стародавнього шляхетського роду овруцьких бояр, що, на нашу думку, відповідає дійсності. Першими її прихильниками виступили Е.Руліківський та Е.Юрков⁴. Міркування про шляхетське походження П.Тетері висловив і В.Липинський. При цьому він називав ім'я його батька – Ян (Іван) Мошковський, який мешкав на Київщині 1630 р. Він ідентифікував Павла Мошковського, внесеного до реєстру Переяславського полку, й Павла Тетерю, боярина остерського з 1636 р. Виходячи з цього, можна припустити, що саме на Київщині знаходилося родове гніздо, де народився майбутній український гетьман. Тож родове прізвище Павла Тетері Моржковський (або Мошковський, як його було записано в козацькому реєстрі 1649 р.) дає змогу стверджувати, що він був представником відомого боярського роду Мошковських (Мошковичів), що проживав в околицях Овруча. Цей рід був одною з гілок боярського роду із Заушшя Болсунів (Чорногубів)⁶. В.Антонович відзначав, що Мошковські були представниками української околичної шляхти, яка свої дипломи на шляхетство отримала ще від князів литовських в XIV-XVI ст. На відміну від великих магнатських родин, які під польським впливом задля збереження своїх маєтностей і привілеїв відмовилися від національного коріння й пройшли шлях ополячення й окатоличення, дрібна, але багаточисленна околична шляхта зберегла “...всі корінні



риси свого руського походження: свідомість руського народу, православну віру, мову”⁷. Її ще називають “неосілою” шляхтою, або навіть “шляхетським пролетаріатом”, який був позбавлений землі⁸. Ця обставина, на нашу думку, лежала в основі тісних її зв’язків з козацтвом і того, що вона виступила на боці повсталого українського народу. Саме прізвище, або прізвисько, Тетеря також дає можливість опосередковано віднести його власника саме до родини Мошковських. У середовищі околичної шляхти поширеними були випадки, коли подібним прізвиском замінювали родові прізвище. І саме представники роду Мошковських часто використовували для цього назви птахів. У документах зафіксовані прізвища Андрій Чайкун-Мошковський, Яким Горобець-Мошковський⁹. Той факт, що Павла Тетерю часто називали Тетеренком свідчить про те що це прізвисько носив, ще його батько. Герб, яким користувався П. Тетеря, “Радван” також свідчить про його причетність саме до київської шляхти. Цей геральдичний символ був в основі герба відомого київського роду Кмітичів¹⁰. Документи свідчать про близькі стосунки цих родин і про спроби деяких представників Кмітичів підпорядкувати собі Мошковських¹¹. Тож не даремно в нобілітаційному документі 1661 р. Тетеря називається шляхтичем від народження¹².

Щодо родини майбутнього гетьмана, то за даними, наведеними Я. Дашкевичем, він мав двох братів, рідного Юрія та зведеного Шурла, а також двох сестер, які повиходили за українських шляхтичів Михайла Іскрицького та Атанасія Піроцького¹³.

У свій час П. Тетеря зміг отримати ґрунтовну освіту, яка була малодоступною для простих міщан чи козаків. Навчався в Мінській уніатській школі, де його наставником був відомий уніатський священник і вчений Яків Суша. Очевидно там він спромігся досконало оволодіти кількома мовами, зокрема латиною, та ораторським мистецтвом. На освіту та формування політичних поглядів Тетері також вплинуло його перебування в якості магнатського слуги в знатній польській родині Празмовських. Він був компаньйоном одного з молодших представників цього роду – Миколи, майбутнього польського канцлера. Це знайомство відіграло в подальшому важливу роль у долі П. Тетері та у його відносинах з польським урядом. На думку Е. Руліковського, в цей період майбутній гетьман мав можливість подорожувати й деякий час перебував у Італії, де, можливо, спілкувався з майбутнім королем Яном Казимиром¹⁴. На 1645 р. є дані, що Павло служив підписком у луцькій міській канцелярії. Там він познайомився з майбутнім польським дипло-



матом Станіславом-Казимиром Беневським, який займав на той час посаду писаря, й налагодив з ним досить близькі стосунки. До цього ж періоду життя Тетері слід віднести й зустріч з Іваном Виговським, людиною, яка протягом життя у відносинах з Тетерею пройшла шлях від близького родича (тоді ж Тетеря одружився з сестрою Виговського) й соратника до найзапеклішого ворога¹⁵. У 1647 р. П.Тетеря вже займав посаду регента (управителя) канцелярії міського суду у Володимирі-Волинському. Тоді ж вступив на службу до брацлавського каштеляна Габріеля Стемпковського, що мешкав на Волині, й став повіреним у його справах. На цій посаді його застали події 1648 р. Коли війська Богдана Хмельницького з'явилися на кордоні Волинського воєводства, Тетеря добровільно приєднався до повсталих, прихопивши з собою важливі документи Стемпковського¹⁶. Залишається лише здогадуватися, якими мотивами він керувався, чого більше було в його діях – бажання боротися за волю України чи страху за майбутнє. Завдяки своїй освіченості та вмінню орієнтуватися в складній обстановці політичних інтриг, Тетеря відразу став досить помітною фігурою в українському війську. Не виключено, що сприяти цьому міг той факт, що він був хрещеником самого Б.Хмельницького¹⁷.

Павло Тетеря з перших днів перебування у Війську Запорозькому зарекомендував себе, як зауважили В.Смолій та В.Степанков, людиною мужньою, енергійною, що володіла здібностями політика, адміністратора, дипломата, промовця та інтригана¹⁸. Звичайно, що гетьманом одразу були оцінені його освіта й здібності. Без сумніву, Тетеря став справжньою знахідкою для Хмельницького в умовах, коли в його оточенні не вистачало високоосвічених людей зі здатністю мислити державними категоріями. І не випадково, що вже у вересні 1649 р. П.Тетеря очолив українське посольство до володаря Трансільванії Д'єрдя II Ракоці, яке мало обговорити питання взаємовідносин Війська Запорозького й Трансільванії, а також прозондувати можливості створення антипольської коаліції двох держав¹⁹. Слід сказати, що це був новий і дуже важливий напрям у зовнішній політиці Української держави й те, що його було доручено молодому й маловідомому Тетері, говорить про неабияку довіру до нього з боку гетьмана.

Тетеря, розпочавши свою кар'єру на посаді переяславського полкового писаря, одразу став фактично “заступником” очільника Генеральної військової канцелярії. 4 березня 1651 р. під час перебування в Чигирині московський воєвода Л.Лопухін називав його другим писарем після І.Виговського²⁰. Тетеря взяв участь і у військових



акціях. Так, весною 1651 р. він разом з військовим осавулом Демком Михайловичем очолив українське військо, відправлене гетьманом під Кам'янець-Подільський, яке успішно діяло проти польських підрозділів²¹. Улітку 1652 р. переяславський писар, очевидно, як людина достатньо знайома з молдавськими справами, потрапив до складу посольства, яке супроводжувало Тимоша Хмельницького в його подорожі до Ясс для одруження з донькою молдавського господаря Василя Лупу Розандою²².

3 липня 1653 р. П.Тетеря займав посаду переяславського полковника²³, хоча при цьому продовжував виконувати обов'язки "заступника" генерального писаря. Слід сказати, що посада переяславського полковника була особливою у загальній владній структурі Війська Запорозького. За словами самого П.Тетері, як було зазначено в розмові з патріархом Макарієм влітку 1654 р., юрисдикція переяславського полковника поширювалася на 9 міст і понад 500 сіл і містечок, під його началом знаходилося 40 тис. вояків, а в разі необхідності Тетеря міг зорганізувати й 100-тисячне військо²⁴. Отже, як керівник однієї з найбільших адміністративних одиниць Української держави Тетеря мав неабиякий вплив. Недарма саме Переяслав став містом, з яким було пов'язане підписання відомої угоди з Московською державою у 1654 р., саме там відбулася Рада, яка й дала дозвіл гетьману Богдану Хмельницькому на її укладення. Зокрема, саме в цей момент вкотре проявилася висока довіра до полковника з боку Б.Хмельницького. Так на першу свою зустріч з московськими послами, 7 січня 1654 р., Б.Хмельницький відправився в супроводі двох осіб – І.Виговського і П.Тетері²⁵. А вже у лютому-березні 1654 р. переяславський полковник разом з генеральним суддею С.Богдановичем-Зарудним очолив українське посольство для завершення переговорів про умови прийняття царської протекції та підписання відомих Березневих статей. На посольство покладалося завдання відстояти й документально оформити права та привілеї Війська Запорозького²⁶. Переговори були надзвичайно складними й проходили за постійного тиску з боку царського уряду, статті постійно поверталися українським послам з поправками²⁷. Тому, саме призначення Тетері одним з керівників делегації говорить про визнання українським керівництвом його дипломатичних здібностей та вміння виходити зі складних ситуацій, а головне про відданість Тетері ідеям Б.Хмельницького.

На другу половину липня 1654 р. припадає, згадувана нами, зустріч Павла Тетері з константинопольським патріархом Макарієм



під час подорожі останнього Україною. Павло Алепський у своєму описі цієї подорожі відзначив ту святковість й урочистість, з якою їх було прийнято в Переяславі. Так їм назустріч вийшов сам полковник під царською короговою під бій барабанів та спів польських флейт. Його супроводжувала пишна процесія духовенства та міщан. Алепський засвідчив величний вигляд самого Переяслава періоду уряду Павла Тетері. Зокрема, він звернув увагу на його неприступність: “Він (Переяслав – В.Г.) оточений численними валами і має трое воріт в укріпленнях: одні виходять на суходіл, а двоє на мости через велике озеро, що оточує місто: вода іде з ріки, що впадає до озера. Береги його взяті в гати для млинів і для укріплень під гармати. Се столиця і метрополія всіх городів і земель козацьких на сім боці Дніпра.... Його ніколи не переможено: ніколи не здобувано зброєю, а тільки договором, бо воно таки справді неприступне”²⁸. Крім того, П.Алепський відзначив, що саме в цей час в Переяславі завершувалося будівництво величної церкви Успіння, попри наявні ще чотири церкви.

Повертаючись до справ державних та участі в них переяславського полковника, слід зазначити, що по приїзді з Москви П.Тетеря й далі брав участь у ході різноманітних дипломатичних переговорів. Так, у серпні 1654 р. він відправився в Кам’янку, що біля Чорного лісу, для зустрічі з татарськими мурзами. Стосовно цього слід зазначити, що після підписання московсько-української угоди стосунки між Чигирином і Бахчисараєм стали надзвичайно напруженими, назрівало утворення загрозливої для України польсько-кримської коаліції. Тому промовистим є той факт, що місія переговорів з татарами була доручена знову – таки Тетері. За даними І.Виговського і самого Тетері, переговори пройшли достатньо успішно і українській делегації вдалося переконати представників Криму у відсутності загрози їм з боку новоутвореного союзу Москви і козацької України. А в серпні-вересні 1654 р. Тетеря взяв участь у переговорах гетьмана з московським послом Іваном Ржевським²⁹.

У жовтні 1655 р. у складі війська, очолюваного Б.Хмельницьким, П.Тетеря взяв участь в облозі Львова. Його було включено до складу української делегації для переговорів з львів’янами³⁰. Саме переяславському полковнику гетьман доручив розмовляти з представниками львівського магістрату про здачу міста. Щодо цього епізоду слід виділити кілька моментів. По-перше, П.Тетеря спілкувався з львів’янами на латині, що викликало гостре обурення московських воевод, які залишалися поза розумінням змісту



переговорів³¹. По-друге, в самій розмові, передаючи представнику Львова Криштофу Гродзинському вимоги Хмельницького здатися й присягнути на вірність московському царю, Тетеря "...таємно повідомив одному із львівських міщан, щоб ті залишалися зі своїми намірами, тобто не піддавалися"³². Можна подумати, що переяславський полковник діяв всупереч інтересам гетьмана. Але тогочасні джерела вказують на те, що восени 1655 р. стало проявлятися різке невдоволення Б.Хмельницького діями московських воевод, і зокрема, тим фактом, що всі міста, які здобувалися союзними військами, вважалися надбанням царя й мусили йому присягати. Тому сам гетьман не був зацікавлений у взятті Львова³³. На нашу думку, має рацію Т.Яковлева, коли зазначає, що "Хмельницький явно побоювався, що із західноукраїнськими землями трапиться щось на зразок білоруських, тобто щоб не довелося знову козацькій адміністрації змагатися з московськими воеводами"³⁴. Отже, позицію П.Тетері можна розцінити як реалізацію певних гетьманських задумів.

Влітку 1656 р. П.Тетеря згадується в плані здійснення Хмельницьким своєї політики щодо Білорусії. Зокрема, він разом з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким очолив чималий козацький корпус, направлений Б.Хмельницьким на Білорусь. На думку М.Грушевського, метою цього походу, який ні в якій мірі не відповідав інтересам і бажанням Москви, було сприяння розширенню козацької займанщини та спроба поширення українського протекторату на Слущке князівство Радзивілів (саме в цей час, після смерті Януша Радзивіла, звідти надійшли до гетьмана пропозиції про прийняття Слущка під протекторат)³⁵. А у жовтні 1656 р. разом з І.Виговським переяславський полковник вже вів переговори з трансільванською делегацією³⁶. В липні 1657 р. знову очолює посольство в Москву, метою якого було підтвердження принципів взаємовідносин між Росією й Військом Запорозьким, вироблених у січні-березні 1654 р., а також добитися надання Москвою військової допомоги Україні проти Криму³⁷. Це була остання поїздка, в яку його відправив Богдан Хмельницький. Тетеря прибув на аудієнцію до царя 4 серпня, а відбув назад аж 21 серпня 1657 р.³⁸. Місія була надзвичайно складною. Переговори відбувалися на фоні посилення тиску Москви на гетьманський уряд козацької України, а також в момент, коли здоров'я великого гетьмана погіршилося і постало питання про можливого його спадкоємця у керма держави. Московська сторона, користуючись з цієї обставини, під виглядом



військової допомоги відвернення козацтва від будь-яких хитань і підтвердження своєї ласки, старих привілеїв та надань старшині, виявила намір надіслати в Україну військо під командуванням князя Трубецького. Павлу Тетері вдалося відмовити царських урядовців від фактичної інтервенції, що, на думку М. Грушевського, було "...надзвичайно важним успіхом з становища української державності"³⁹.

З перебуванням Павла Тетері в Москві пов'язаний ще один цікавий епізод. Так серед інших питань, порушених послом Війська Запорозького, було те, що стосувалося привілеїв на маєтності, що були надані царем окремим представникам української козацької старшини та шляхти. Зокрема Тетеря мав і клопотання особистого характеру. Так він прохав поновити його грамоту на володіння містечком Смілою. За його словами, стара грамота, яку Тетеря закопав, переховуючи її „від Війська”, і очевидно, від гетьмана, прийшла в непридатність. Цей, на перший погляд, комічний епізод, насправді дуже промовистий. Він дає можливість акцентувати увагу на двох надзвичайно негативних моментах, що стали проявлятися в Українській державі ще за життя Б. Хмельницького і, на нашу думку, поряд з іншими стимулювали трагічний для козацької України процес Руїни. Так, по-перше, практика випрошування старшиною маєтностей у московського уряду і активне надання царем відповідних грамот в обхід українського правителя, безперечно, послаблювали владу гетьмана і, водночас, посилювали вплив царського уряду. Фактично, такі дії Москви були нічим іншим, як грубим втручанням у внутрішні справи України. По-друге, така позиція козацької старшини заклала розкол у саме українське суспільство, породжуючи суперечності між старшинсько-шляхетською верхівкою, яка виявляла прагнення до встановлення свого землеволодіння по типу шляхетського в Польщі й масою рядового козацтва й селянства, що були категоричними противниками таких старшинських планів.

За відсутності П. Тетері в козацькій Україні відбулося ряд важливих подій, що кардинально змінили внутрішньополітичну ситуацію в державі, а також вплинули на її зовнішньополітичний курс. Про популярність і впливовість Тетері в цей час говорить той факт, що після смерті гетьмана Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.) серед різноманітних чуток, якими були оповиті чигиринські події, були й такі, в яких говорилося про призначення, начебто, саме Тетері виконуючим гетьманські обов'язки до повернення молодшого сина Богдана – Юрія Хмельницького⁴⁰. Насправді ж він не зайняв місце



першої особи в державі. Під час цих трагічних для України подій перебував у Москві, а повернувшись, залишився в тіні не менш впливової й могутньої фігури – генерального писаря.

Після проголошення гетьманом Івана Виговського (спочатку тимчасовим, поки Юрій Хмельницький не досягне повноліття, а згодом, 11 жовтня 1657 р., на раді в Корсуні й повноправним) Павло Тетеря продовжував відігравати помітну роль у політичному житті Української держави. Часто він згадувався в якості другої особи в державі. Практично не відбувалося жодних важливих дипломатичних зустрічей і переговорів, на яких би поряд з гетьманом не був присутній переяславський полковник. Здебільшого він виступав послідовним прихильником політичної лінії І.Виговського, а можливо був одним з співавторів тогочасного політичного курсу українського уряду. Хоча, перебуваючи в Москві, П.Тетеря неодноразово заявляв себе прихильником царя, на практиці послідовно намагався дотримуватися тези, виголошеної ним під час переговорів з представниками львівського магістрату у 1655 р.: “Військо Запорозьке не віддавалося царю в рабство. Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів”⁴¹.

У цей період стали очевидними наміри Москви обмежити самостійність Української держави. Згідно повідомлення П.Тетері по приїзді з Москви, яскраво вимальовувалося бажання російського керівництва порушити умови Переяславсько-Московської угоди, зокрема скасувати гетьманське правління, замість якого мав би постати уряд московських воєвод, зменшити до мінімуму козацьке військо, знищити економічні й політичні привілеї старшини, ліквідувати автономію української церкви тощо⁴². Тож Тетеря разом з І.Виговським очолили старшинське угруповання, яке розпочало переорієнтацію з Росії на Польщу. Проте, слід зазначити, що вона відбувалася нелегко й не одразу. Переважна більшість козацької старшини, до якої належали і Виговський, і Тетеря, попри все намагалися зберегти, принаймні на цей момент, приязні стосунки з Москвою, що, на їх думку, могло бути запорукою стабільності в державі. Зокрема, 11 жовтня 1657 р. на Корсунській старшинській раді було відхилено заклики полковників Івана Богуна та Михайла Зеленського розірвати їх. Але вже з початку 1658 р. став чіткіше проявлятися поступовий відхід від Москви й бажання українського керівництва порозумітися з Польщею. Насамперед поширенню таких настроїв сприяла політика самого московського керівництва. Так, в умовах загострення конфлікту між гетьманським урядом та



опозицією, очолюваною полтавським полковником Мартином Пушкарем та кошовим Яковом Барабашем, Москва зайняла двозначну позицію: приймали послів від опозиції, а Запорозьку Січ визнали як окрему військово-політичну одиницю⁴³. Варто погодитися з думкою В.Смолія та В.Степанкова, що метою подібної політики російського уряду було створення умов для "...зміцнення своєї присутності в козацькій Україні й істотного обмеження її суверенітету". Для цього здійснювалися заходи які спрямовувалися на заострення соціально-політичних суперечностей в Україні, розкол еліти й поширення міжусобиць, послаблення гетьманської влади⁴⁴. Крім того, поширенню пропольських настроїв сприяв той факт, що велика частина українських урядовців з оточення І.Виговського, серед яких було багато представників української шляхти, у свій час здобула польську освіту та була вихована на польських політичних традиціях. Їй були близькі ідеї польської шляхетської демократії. Тому в цей час в середовищі української політичної еліти все чіткіше вимальовується прагнення здійснити подальшу розбудову Української держави на польський зразок, де б головна роль належала саме старшинсько-шляхетським колам. Переконав, що українське керівництво в діалозі з польською стороною зможе відстояти свої державні інтереси сприяв той факт, що в більшості з них, як у Виговського⁴⁴, в Тетері, збереглися досить близькі особисті стосунки з представниками польської політичної еліти. Нагадаємо, що той самий П.Тетеря в свій час був тісно пов'язаний з родиною Пражмовських, де він перебував в якості магнатського слуги. Павло був компаньйоном одного з молодших представників цього роду – Миколи, який в досліджуваній нами період виступав на посаді коронного канцлера Польщі. Існують дані, що, подорожуючи зі своїм компаньйоном, Тетеря зустрівся і з майбутнім королем Яном Казимиром⁴⁵. В 1645 р., перебуваючи на службі у луцькій міській канцелярії, Павло Тетеря познайомився зі Станіславом-Казимиром Беневським, який займав на той час посаду писаря, а в кінці 50 рр. являвся каштеляном волинським та чи не найвпливовішим польським дипломатом, саме який і реалізовував східний напрямок політики Речі Посполитої.

І.Виговський особисто доручив П.Тетері підготовку практичної реалізації зовнішньополітичного курсу гетьмана. Складність ситуації полягала в тому, що ґрунт для повернення України в бік Польщі готувався таємно від Росії, за умов, коли до Москви хлинув потік чолобитних, скарг та доносів від людей різного рангу, які,



приїжджаючи туди, інформували московських чиновників про всі події, що відбувалися в Україні⁴⁶.

У таких умовах розпочалася підготовка проекту відомої Гадяцької угоди 1658 р. між урядом Івана Виговського й Річчю Посполитою, в якій найактивнішу участь взяв П.Тетеря, що дало підстави М.Грушевському назвати її – “місія Тетері”⁴⁷. Уперше в лютому 1658 року за наказом гетьмана Тетеря відправився до Межиріччя для розслідування скарг шляхти на дії козаків і погодження спірних прикордонних питань⁴⁸. Саме у вирішенні цих питань вкотре проявився дипломатичний талант П.Тетері та його здатність, незважаючи на всю складність ситуації, добиватися поставленої мети. У ході важких переговорів із С.Беневським Тетеря зумів переконати польську сторону у недоцільності, або навіть небезпечності, вступу польських військ (які уже були готові до походу і знаходилися в районі Дубна) не лише на територію козацької України, а й в містя, де стояли козацькі залоги. Фактично переяславському полковнику вдалося залагодити ситуацію, яка загрожувала військовим конфліктом з Польщею в момент, коли українська сторона жодною мірою до цього не була готова. Навпаки, порозуміння й зближення з Польщею давали змогу не лише остаточно розправитися з опозицією, а й успішно протистояти наступу Москви. На думку М.Грушевського, завдяки гнучкій і водночас рішучій позиції гетьмана І.Виговського і його представника на переговорах з польською стороною П.Тетері, “...вдалося утримати Польщу від наступу і зламання української границі під час війни з Пушкарем”⁴⁹.

Попри все, основним завданням Тетері було зондування ґрунту для майбутніх українсько-польських переговорів. Вони розпочалися вже наприкінці березня 1658 р.⁵⁰. У Москві відразу зацікавилися таким перебігом подій, але його деталі були покриті таємницею і навіть наближені до І.Виговського особи (наприклад, Г.Лісницький) нічого не могли повідомити царю⁵¹. Саме у Межиріччі П.Тетерею і С.Беневським було розпочато роботу над майбутніми Гадяцькими статтями⁵². Слід сказати, що самі переговори, попри те, що завдяки дипломатичному хисту Тетері вдалося обходити гострі кути в стосунках України й Речі Посполитої, проходили досить складно.

У цей час сам П.Тетеря вперше досить обережно висловив свої сподівання на гетьманство. Зокрема, коли С.Беневський поцікавився його думкою щодо надійності гетьмана І.Виговського, то переяславський полковник, даючи загалом позитивну оцінку намірам гетьмана, поміж іншим, зазначив, що в разі недотримання Виговським присяги



він, Тетеря, "...маючи між козаками популярність, відтягне більшу частину і з ними перейде на сторону в. к. м."⁵³. Цей епізод свідчить на користь міркування, що вже у 1658 р. Тетеря не відкидав перспективи свого сходження на вершину влади.

Звісно, вирішуючи державні питання, П.Тетеря не міг залишити без уваги і свої особисті інтереси, особливо ті, що стосувалися майнових питань. Так, зокрема, згадується про його намагання придбати в цей час місто Гощу у вдови Адама Киселя, а також те, що він не відмовився від подарунку в 6 тис. злотих, виданих йому С.Беневським⁵⁴. Безпідставно було б очікувати від Тетері якихось пролетарських чеснот, зважаючи на його походження, виховання та соціальну приналежність. Тому вважаємо за нормальне явище, що виконуючи державні доручення, переяславський полковник не забував і про своє матеріальне становище.

У Москві всерйоз занепокоїлися поїздками Тетері. Це, можливо, послужило однією з причин того, що напередодні з'їзду делегацій Речі Посполитої й Росії у Вільні представник останньої висловив побажання-вимогу, щоб з боку України в ньому взяв участь саме П.Тетеря, як людина розумна й значна⁵⁵. Крім того, очевидно, в Москві з огляду на переговори П.Тетері в 1654 і 1657 рр. вважали його людиною налаштованою лояльно до себе. Це, знову таки, було наслідком дипломатичного таланту переяславського полковника, який умів продемонструвати свою зичливість під час подібних місій. Тож Тетеря вже в травні 1658 р. змушений був перервати свої переговори з С.Беневським і повернутися до Чигирина.

Очевидно, тиск з боку Москви на гетьманський уряд, який посилювався навесні 1658 р., всупереч сподіванням російського керівництва, спровокував обернену дію в Україні. Якщо до цього частина гетьманського оточення (та й сам І.Виговський) ще не до кінця наважилися на розрив з Москвою й переорієнтацію на Польшу, то наказ царя про призначення воєвод до міст Біла Церква, Корсунь, Ніжин, Полтава, Чернігів та Миргород, який з'явився 22 квітня 1658 р.⁵⁶, остаточно підштовхнув І.Виговського в бік Речі Посполитої. Це було грубим порушенням умов Переяславо-Московського договору 1654 р. та прямим свідченням прагнення Москви суттєво обмежити владу української адміністрації. Реакцію патріотично налаштованої частини старшини яскраво продемонстрував паволоцький полковник Іван Богун, який "...кричав і говорив: нам воєводи не потрібні: жінок та дітей наших переписувати приїхали?... ти до нас в Чигирин воєводою їдеш? Не здоровий від нас виїдеш!"⁵⁷



Тож, як зазначає російська дослідниця Тетяна Яковлева: “Результат був однозначний – Виговський був украй роздратований позицією Москви, його підтримала більшість старшини...” “воєводське питання”, яке фактично було питанням про владу, стало ще одним поштовхом до розриву з Москвою”⁵⁸.

У результаті цього, вже наприкінці травня гетьманський посол П.Тетеря знову був готовий вирушити для продовження переговорів. При цьому І.Виговський повідомляв С.Беневського, що переяславський полковник отримав чіткі інструкції та широкі повноваження⁵⁹. Особливо слід акцентувати увагу на останньому, що є вагомим аргументом проти закидів в бік Тетері та звинувачень, що він в ході переговорів проявив надто велику самостійність. Сам Виговський закликав його до гнучкості у вирішенні питань стосовно угоди і благав його не дати зіпсувати “...дрібними незграбностями так добре налагоджену і майже завершену справу”⁶⁰. 20 червня Тетеря знову прибув у Межиріччя⁶¹. А 5 липня 1658 р. ним і С.Беневським було підписано документ – проект майбутнього договору, який ввійшов в історію під назвою “Пункти Тетері”⁶².

Т.Яковлева, досліджуючи це питання, дійшла висновку, що переяславський полковник з самого початку проводив “самостійну гру” і в ході переговорів значно відійшов від даних йому гетьманом інструкцій, що й призвело до появи проекту угоди, який був вигідний насамперед польській стороні та не відображав реальних прагнень гетьманського уряду⁶³.

На нашу думку, Тетеря не міг в цей час діяти всупереч інструкціям, даних йому гетьманом І.Виговським. Проте, не можемо відкидати того, що в тексті попередньої угоди суттєво відобразилися також і політичні погляди самого тодішнього переяславського полковника й майбутнього гетьмана. Цьому сприяв той факт, що сам гетьман свідомо наділив свого посла, за словами С.Беневського, “цілковитими повноваженнями”⁶⁴. При цьому, варто зауважити, що в оточенні Виговського саме П.Тетеря найбільш послідовно просував польську політику. Хоча при цьому, можливо, це було наслідком його насамперед антимосковської позиції. По-друге, слід зазначити, що в поведінці гетьманського представника, очевидно, проявилось його бажання заволодіти гетьманською булавою. Тетеря вже в цей час став активно готувати ґрунт для свого сходження до влади. При цьому в його діях знайшла відображення трагічна для України тенденція, коли в поведінці багатьох представників української еліти стали переважати особисті інтереси над загальнодержавними. Аналіз дій



та позиція П.Тетері в цей час дає підстави припустити, що він поставив собі за завдання якнайяскравіше продемонструвати свою зичливість Речі Посполитій і, таким чином, виступити фігурою достатньо привабливою в разі, коли постане питання про майбутнього гетьмана. Тож, дотримуючись генеральної лінії українського уряду, яка була продиктована І.Виговським, він часто йшов дещо далі у поступках польській стороні. Відкрито не виступаючи проти Виговського, переяславський полковник поступово будував собі імідж щирого прихильника порозуміння з Польщею та людини, схильної до компромісів. Звичайно, його тогочасну позицію найвірогідніше можна розцінити як реалізацію певних міркувань тактичного характеру.

У повній мірі така ситуація проявилася в тексті згадуваних “Пунктів Тетері”. З одного боку вона містила ряд моментів, важливих для державних і національних інтересів козацької України. Зокрема, в угоді містилися положення щодо загальної амністії стосовно учасників українсько-польської війни; вказувалося на скасування всіх кадуків (конфіскацій) щодо козацтва й шляхти, що виступила проти Польщі. Значна увага приділялася гарантіям Польщі щодо дотримання прав православної церкви й повернення їй храмів і маєтностей, захоплених уніатами. Гарантувалися права й вольності Війська Запорозького. Православне світське населення, особливо міщани, зрівнювалися в правах з католиками. В Україні створювалися умови для розвитку національної освіти. При цьому зазначалося, що вона має бути вільною від впливу єзуїтів⁶⁵. Воднораз, на чому наголошував М.Грушевський, ці пункти не утримувалися навіть на рівні Зборівського пакту, а спускалися до Білоцерківського. “Не тільки вичеркнено всяку “удільність” України, “в. кн. Руське”, але й вимежування козацької території”⁶⁶.

Очевидно, “Пункти Тетері” дійсно носили тактичний характер і розглядалися українською стороною лише як певна перехідна позиція, яка має забезпечити можливість в період до підписання остаточної угоди корегувати статті в бік розширення повноважень козацької України. Підтвердженням цьому є інформація, яка була надіслана до польського короля наприкінці серпня 1658 р. Яном Лешинським. Він писав, що “...остання зі Львова вістка мені не сподобалася: що Виговський знову особливого становища вимагає, як у Литви, а інший пункт – вільне вербування в Польщі людей, чого й Литва не має, бо відтак вони прагнули б швидше стати незалежними союзниками, ніж бути з’єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством”⁶⁷.



Як і передбачала українська сторона, хоча в основу українсько-польської угоди, яка була схвалена 6 вересня 1658 р. на козацькій раді в Липовій Долині поблизу Гадяча, лягли “Пункти Тетері”, гетьман І.Виговський наполіг на включенні до неї пунктів про політичну автономію України, на взірць Великого князівства Литовського, про право на утримання окремого війська тощо. Під час самої ради П.Тетеря також відіграв досить помітну роль. Він продемонстрував свій вплив у козацькому середовищі, а також вкотре довів свою зичливість Речі Посполитій. Саме переяславському полковнику вдалося переконати козаків прийняти цей пакт. Проте, сказані ним слова, що “...покірне телятко дві матки ссе”, якими він аргументував необхідність підписання угоди з Польщею, можна сприймати за декларування того політичного курсу, якому був прихильний майбутній гетьман⁶⁸.

Навесні 1659 р. П.Тетеря вирушив у складі української делегації до Варшави на сейм, де його було нобілітовано в шляхетський стан⁶⁹. З цього часу він залишився при королівському дворі в якості головного експерта в українських справах. Можливо, на це рішення Тетері вплинуло охолодження його стосунків з І.Виговським через суперечки щодо спадщини, яку, на думку Тетері, Виговські мали виділити йому після смерті 13 жовтня 1657 р. першої його дружини, сестри І.Виговського⁷⁰. Можливо, це був черговий крок в підготовці свого майбутнього сходження до вищої шаблі державної влади в козацькій Україні. Адже де ще можна краще продемонструвати свою прихильність та надійність, як не при королівському дворі. Те, що Тетеря у Варшаві був прийнятий більше, ніж прихильно свідчать королівські надання. Зокрема, в цей період він отримав на правах досмертного старости маєтки в Берестейській економії: волості Київець, Мелешичі та містечко Пішатичі з прилеглими селами⁷¹. При цьому, перебуваючи у Варшаві, Тетеря міг залишатися в курсі всіх найважливіших подій в Україні.

Щодо діяльності П.Тетері в період з 1659 по жовтень 1660 р. існують досить суперечливі відомості. Так, Я.Дашкевич стверджує, що в цей час він перебував у Варшаві й з’явився в Україні лише в жовтні 1660 р., прибувши туди разом з С.Беневським⁷². Натомість польський історик З.Вуйцік вважає, що “...в шеренгах московсько-козацьких в той час (1660 р. — авт.) знаходився майбутній гетьман П.Тетеря, людина цілком вірна Польщі...”⁷³. На нашу думку, це міг бути полковник Цецюра, польська транскрипція прізвища якого дуже подібна до Тетері. Без сумніву, П.Тетеря в цей час залишався



впливовою особою в Україні, особливо в середовищі правобережної козацької старшини, де були відчутними антиросійські настрої.

Чуднівські події, коли вектор зовнішньої політики українського уряду знову різко повернув в бік Польщі, створили сприятливі умови для повернення П.Тетері до активної діяльності у Війську Запорозькому. За сприяння представника Речі Посполитої С.Беневського 11 листопада 1660 р. на раді в Корсуні П.Тетерю було призначено на посаду генерального писаря. Йому, фактично, доручався контроль за діями молодого Хмельниченка, що стало проявом неабиякої довіри до нього з боку козацтва⁷⁴. Виступаючи пред козаками, П.Тетеря акцентував увагу на планах Москви щодо України й постарався змалювати ті негативні наслідки, до яких може призвести союз з Росією. Завдяки своїм ораторським здібностям, він справив настільки сильне враження на козаків, що останні в широму захопленні вигукнули: “Не дай нам, Боже, думати про царя, ні про бунти.” “Пане писарю! – говорили вони, – будь милостивим, вчи гетьмана розуму, адже він молодий ще! Доручаємо його тобі, доручаємо тобі жінок, дітей, майно наше”⁷⁵.

Цю посаду П.Тетеря обіймав недовго. Наприкінці листопада 1660 р. він виїхав до Варшави й більше року пробув при королівському дворі⁷⁶. Якщо після першого свого перебування у Варшаві він спромігся обійняти впливову посаду генерального писаря, то на цей раз Тетеря, очевидно, вирішив безпосередньо позмагатися вже за гетьманську булаву. Королівська служба мала слугувати черговим “трампліном” для цього. Хитрий політик планував використати для досягнення своєї мети слабкість позицій молодого й нерішучого Ю.Хмельницького та підтримку польського уряду. Йому блискуче вдалося здійснити свій план. Майбутній гетьман зміг переконати Яна Казимира у тому, що є людиною цілком вірною Речі Посполитій⁷⁷. Про це свідчать чергові королівські ласки, які отримав Тетеря в цей період. Саме тоді йому дістався у володіння маєток Сіраковична, села Демидів, Литинівка, Абрамівка, Раківка, Воронківка й Баківка. Черговий Варшавський сейм підтвердив його права на ці маєтності. Разом з цим Тетеря отримав посади королівського секретаря, мельницького підчашого, а пізніше стольника полоцького⁷⁸. Хоча при цьому слід зазначити, що він не був єдиним, на кого сипалися в той період королівські ласки. Здійснюючи цілеспрямовану політику вербування прихильників у середовищі української козацької старшини, польський уряд активно роздавав маєтки й пожалування на території України. Фактично діяла та ж



схема, яку активно використовувала Москва після Переяславсько-Московського договору 1654 р.

У лютому 1662 р. П.Тетеря відправився в Україну із королівським дорученням. Він мав з'ясувати політичну ситуацію, виявити причини заворушень серед козаків та суть взаємин гетьмана з кримським ханом⁷⁹. Про вплив П.Тетері на Ю.Хмельницького говорить той факт, що, прибувши в другій половині березня до Чигирина, він зміг переконати гетьмана скасувати раніше виданий універсал про усунення польських старост і державців, королівських і шляхетських маєтків на Україні. Головним аргументом Тетері було, очевидно, те, що такий гетьманський універсал міг викликати серйозні ускладнення між Україною і Річчю Посполитою і спричинив би вкрай негативні наслідки для Української держави за умови наростання суспільно-політичної кризи. Можливо, саме за порадою П.Тетері в новому гетьманському універсалі зазначалося, що вимога королівського уряду буде виконана лише після обіцянки короля щодо збереження дії Гадяцької й Чуднівської угод у відносинах України й Речі Посполитої⁸⁰. Саме Гадяцькі статті, одним з творців яких був Тетеря, і були тією схемою, реального втілення якої у відносинах України з Польщею намагався він добитися й у майбутній своїй політичній діяльності.

Тож на осінь 1662 р. в якості польського урядового експерта в українських справах і представника короля при гетьманському дворі П.Тетеря опинився в епіцентрі політичного життя в козацькій Україні. Його листи до Варшави дають змогу оцінити тогочасну ситуацію в державі. Так, в одному із них до короля від 13 вересня 1662 р. він, вказуючи на неспроможність Хмельницького контролювати ситуацію в Україні, писав: "...тут я знаходжу безлад, бо гетьман, хоча людина благонамірена й старанна, але військо його не слухає"⁸¹. Це усвідомлював і сам гетьман. Уже 17 жовтня 1662 р. Г.Лісницький привіз до Варшави листа Ю.Хмельницького з проханням дозволити йому скласти повноваження гетьмана⁸².

¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 257.

Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т. 3. – С. 342.

Левицкий О. Указ соч. – С. 101.

Jurkov E. Pawel Tetera... – С. 15; Руликовский Э. О происхождении Павла Тетеря. – С. 69-70.



- 5 Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С. 327; Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 490.
Яковенко Н.М. Українська шляхта з к. XIV до сер. XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К., 1993. – С. 226.
Антонович В. Содержание актов об окольничей шляхте // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 1-4.
Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 11.
Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 40.
Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 153.
Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 26-27.
- 12 Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 169.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 256.
Руликовский Э. О происхождении Павла Тетери. – С. 72.
Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 25; Руликовский Э. О происхождении Павла Тетери. – С. 72.
Архив ЮЗР – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 401-402; К биографии гетмана Павла Тетери // Киевская старина. – 1894. – Т. 47. – Ноябрь. – С. 306-307.
ПКК. – Т. 3. – С. 342.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – С. 258.
Документи Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1961. – С. 136-137, 139.
Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. – Ч. 2. – С. 175.
Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. – М., 1954. – Т. 3. – С. 65-66.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 258.
Крип'якевич І.П. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького. Див: Ричка В.М., Горішний В.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича “Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького” // Український археографічний щорічник. – К., 1983. – Вип.. 2. – Т. 5. – С. 132.
Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2.- С. 1009.
Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. – М., 1998. – Часть 1. – С. 312; Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 99.
Документи Богдана Хмельницького. – С. 320-322, 333-334
Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30 мая 1672 года. – М., 1870. – С. 23.



- ²⁸ Цит за: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1003.
- ²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1889. – Т.14. – С. 28, 31-32.
- Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 457.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 259.
- Сводная Галицко-русская летопись... – С. 357.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 274.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 162.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1268-1269.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 453.
- Акты ЮЗР – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 190; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 243.
- Белокуров С.А. Дневальные записки приказа тайных дел 7165 – 7183 гг. – М., 1908. – С. 27-29.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 27.
- Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. – Львів, 1994. – С.14.
- Мишик Ю. Іван Виговський. – С. 213.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 55.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – С. 221.
- Там само. – С. 223.
- Руликовский Э. О происхождении Павла Тетери. – С. 72.
- Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – СПб., 1880. – Т. 2. – С. 227.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 307.
- Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового т-ва ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 88. – С. 77.
- Цит. за: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 311.
- Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). – К., 1852. – Т. 3. – С. 231.
- Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 208; Plebanski J. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga – Dwa obrazy historyczne. – Warszawa, 1862. – S. 53.
- ПВК. – Т. 3. – С. 270-271; Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15. – С. 267-268.
- Цит. за: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 307-308.
- Там само. – С. 309.
- Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 208; Rawita-Gawronski F. Proba pojednania z Rusia. – S. 53.
- Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 162.
- Там само. – Спб., 1863. – Т. 4. – С. 130.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 262.



- ⁵⁹ Там само. – С. 264.
- ⁶⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 314.
- ⁶¹ БЧ ВР. – № 402. – Арк. 277.
- ⁶² Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 313; ПВК. – Т. 3. – С. 270-271.
- ⁶³ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 122-123.
- ПКК. – Т. 3. – С. 313.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 325-327.
- Там само. – С. 327.
- Цит за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. – С. 271.
- Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 98-99;
- Rawita-Gawronski F. Proba pojednania z Rusia. – S. 53.
- Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. Staraniem XX. Pijarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wijdanego. – Petersburg, 1859. – Т. IV. – S. 296.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 260.
- Там само. – С. 262.
- Там само. – С. 262-263.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 43.
- НБУ ІР. – Ф. X, № 4157. – Арк.. 1; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 31-43.
- Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 92.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 77.
- Ibid. – S. 50.
- Volumina Legum. – Т. IV. – S. 360.
- Wójcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy... – P. 960.
- Tegoz. Traktat Andruszowski... – S. 77-78.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 210.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 216; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 106.



В історіографії існує гіпотеза, що в жовтні 1662 р. Юрій Хмельницький відходить від виконання гетьманських обов'язків і гетьманом стає Павло Тетеря. Вона ґрунтується, насамперед, на тексті листа запорожців до П.Тетері, датованому 15 листопада 1662 р., де він недвозначно називається гетьманом¹.

У Самійла Величка знаходимо інформацію, що в середині жовтня 1662 р. "...Павло Тетеря скликав у Чигирині з чигиринською старшиною тогочасних полковників, сотників та немало черні й учинив раду і гетьманську елекцію"². Крім того, у літописі Якова Лизогуба вказується, що саме в той рік, коли Ю.Хмельницький з татарами напав під Бужином на московське військо (1662 р.), він "...віддавши гетьманство Тетері, в ценці постригся"³. Таке ж міркування знаходимо й у літописі православного шляхтича Й.Єрлича⁴.

Серед істориків, гіпотези про початок гетьманування П.Тетері з осені 1662 р. притримувався Е.Юрков, а також Я.Дашкевич⁵.

На нашу думку, лист запорожців (текст якого зберігся лише у варіанті, наведеному С.Величком) та свідчення літописців не можуть бути достатнім доказом того, що восени 1662 р. гетьманом стає Тетеря (можлива помилка у датуванні, можливо самі запорожці не володіли достовірною інформацією). Але сам факт наявності такої інформації вказує, що в цей час в українському суспільстві вже поширювалися чутки про зречення Ю.Хмельницького. Воно стало лише питанням часу. Сам же П.Тетеря в своїх листах до Варшави повсякчас заперечував свою причетність у цей період до гетьманської булави, хоча постійно вказував на неспроможність Ю.Хмельницького керувати Україною. Так, 20 жовтня 1662 р. він писав: "...козаки бачать, що нема за кого триматися, по тій причині, що пан гетьман часто заявляв, що він не дорожить гетьманством, якого він не бажає (а між тим і не складає з себе)"⁶. Тоді ж Тетеря зазначав, що "...військо не бажає більше залишатися під його керівництвом, і не бажає йому коритися"⁷. Щоб відкинути від себе будь-яку підозру у бажанні захопити владу, Тетеря наголошував: "Я всіма силами стараюсь відмовити його від подібних намірів (скласти повноваження гетьмана – авт.) і раджу йому залишатися на цій посаді до тих пір, поки справи в Україні не перейдуть в більш спокійний стан", а також: "...я показую явно, що не домагаюсь цього возвеличення, утримуючи на ньому його милість, пана гетьмана"⁸. Проте, поряд із запереченнями власних видів на булаву, П.Тетеря дипломатично натякав, що "...якщо цей жереб паде на мою голову і якщо король і республіка буде потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю"⁹.



Інтенсивне листування між Тетерею та королівським двором і відсутність листів, підписаних самим Ю.Хмельницьким, дають підстави стверджувати, що вже восени 1662 р. в ситуації, коли офіційно гетьманом залишався Юрій Хмельницький, фактично вся влада перейшла до Павла Тетері. Він сам щодо цього писав, що "...весь тягар праці ліг на мої плечі"¹⁰. На нашу думку, проміжок часу з жовтня 1662 р. по січень 1663 р., коли П.Тетеря офіційно вступив на посаду гетьмана, можна кваліфікувати як період "тіньового" гетьманства Тетері. Очевидно, що в цей час він проводив активний пошук перспектив подальшого політичного курсу уряду і не бажав завчасно розкривати свої карти. Хитрий і честолюбний Тетеря був схильний проводити значно самостійнішу політику, ніж ту, яку передбачав для українського гетьмана польський уряд і яку він демонстрував у листах до короля. Тому саме в цей час він, очевидно, аналізував можливості політики балансування між трьома найвпливовішими силами Східної Європи: Польщею, Кримським ханством та Росією. Спроби її проведення виявилися вже в перші місяці його офіційного гетьманства.

Щоб зрозуміти тогочасні політичні дії Тетері, а також отримати уяву про мету й спрямованість його зусиль в період, коли він вже офіційно зайняв гетьманський пост, варто дещо зупинитися на внутрішньополітичній ситуації в Українській державі, що склалася на початок 60-х рр. XVII ст., час, коли Тетеря опинився у керма Української держави.

Громадянська війна, що тривала з весни 1658 по літо 1663 р. й завершилася розпадом держави на два гетьманства¹¹, негативні суспільно-політичні явища, викликані міжусобною боротьбою й втручанням сусідніх держав, що набули особливої гостроти на кінець 1662 – початок 1663 рр., були визначальними для напрямків діяльності гетьмана й мали безпосередній вплив на її результати.

Головним фактором внутрішньополітичного життя козацької України на поч. 60-х рр. XVII ст. став розкол між лівобережним та правобережним козацтвом, що оформився після підписання урядом Юрія Хмельницького Чуднівської угоди 1660 р. з Польщею. На Лівобережжі в цей час склалися передумови для його перетворення в окреме державне утворення. Кампанія по проголошенню там свого гетьмана вже восени 1662 р. набрала загрозливих обертів. Лідером лівобережної старшини й основним претендентом на гетьманську булаву виступив переяславський полковник і наказний гетьман з лютого 1661 р. Яким Сомко.



У цей час фактично в окреме державне утворення виділилося й Запоріжжя, яке, користуючись послабленням гетьманської влади, намагалося все активніше відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. У результаті Січ, внаслідок свого особливого політичного становища, перетворилася в силу, що сприяла загостренню внутрішнього протистояння в Українській державі. У цьому плані слушне зауваження зробив Д. Наливайко: “Якщо раніше військово-політичні дії запорозьких козаків йшли в суспільному річищі оборонних і визвольних змагань українського козацтва і всього народу, то тепер Запорозька Січ виступає переважно як автономна військово-політична сила на Україні і далеко не всі її акції відповідають загальноукраїнським інтересам”¹².

Слід погодитися з думкою дослідниці С. Єгунової, що одною з причин виступу Запоріжжя в опозиції до гетьманського уряду, а відтак і держави, стала його подальша люмпенізація, коли Січ поповнювалася “...бездомними сіромахами, що приносили з собою своє озлоблення проти тих, хто, на їх думку, мусив захищати їх”¹³. У результаті вона стала тією силою, що легко піддавалася будь-яким демагогічним, вочевидь нереальним гаслам і була здатна своїми діями завдати вирішального удару зруйнованій внутрішніми міжусобицями й зовнішнім втручанням державі. Популярними серед січового товариства були заклики повернення до старих козацьких часів з їх демократичними правилами й провідною політичною та військовою роллю Запоріжжя.

Поряд з тим загострюються негативні процеси, що стали проявлятися в українському суспільстві ще за життя Б. Хмельницького, але стримувалися його залізною рукою. Боротьба за владу, що розколола Україну, призвела до появи різних угруповань, які різнилися поглядами на суть влади в Українській державі та її зовнішню орієнтацію¹⁴. У ході цієї боротьби державні інтереси поступилися перед груповими та особистими. У цей час виразно прослідковується утворення кількох осей протистояння. Перша з них – між козацькою старшиною й масою рядового козацтва та селян. Друга – між запорожцями та городовими козаками. Третя – в середовищі самої козацької старшини, де виділялося два основних угруповання: старшинська аристократія та дрібна й середня старшина¹⁵.

Не стояло осторонь політичного життя України й духовенство. На поч. 60-х рр. XVII ст., коли гетьманська влада значно ослабла, діячі церкви активно включилися в політичну боротьбу. Причому сама церква в розколотому суспільстві також не змогла зберегти єдності. Це було надзвичайно негативним явищем, оскільки церква



була тим інститутом, що традиційно мав сильний вплив у суспільстві. Головна вісь розколу в православній церкві пролягла між вищим чорним духовенством та нижчим білим¹⁶. Представники вищого духовенства були, в основному, вихідцями із заможних шляхетських родин і тому в значній мірі підтримували політичну програму козацької старшини й шляхти. Вони переважно орієнтувалися на Польщу та не приймали московський абсолютистський режим. На відміну від нього, біле духовенство зайняло відкрито антипольську позицію, оскільки, обертаючись у середовищі рядового козацтва, селянства та міщан, відображало саме їхні інтереси й прагнення. Воно активно пропагувало свої ідеї і, аким чином, справляло відчутний вплив на формування антистаршинських настроїв, відповідно, й антигетьманської опозиції. Найяскравішим його представником був ніжинський протопіп Максим Филімонович, що з весни 1661 р. прийняв сан єпископа мстиславського й оршанського Мефодія¹⁷.

На осінь 1662 р. з'являються нові риси в політичних планах і діях сусідніх держав щодо України. Росія, зазнавши відчутної військової й політичної поразки під Чудновим, намагалася відновити втрачені позиції. Для цього московське керівництво прагнуло спертися на опозиційну гетьману лівобережну козацьку старшину й намагалася не допустити її розгрому Ю.Хмельницьким. Також в Москві ще зберігали надію переконати гетьмана розірвати союз з Польщею й повернутися під царську руку. Зокрема, друге завдання покладалося на наказного гетьмана Якіма Сомка, який мав переконати Хмельниченка відступитися від Польщі. Попри це, Московію вже тоді не виключалася можливість поділу українських земель. Так, у жовтні 1662 р., відправляючи посольство в складі думного дворянина А.Ордин-Нашокіна та думного дяка Г.Богданова на переговори з делегацією Речі Посполитої, московський уряд спорядив його інструкцією, в якій говорилося, що в разі виникнення труднощів у вирішенні "українського питання", "...черкас би поділити для заспокоєння" і, щоб вони "...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися"¹⁸.

У свою чергу, експансіоністські плани щодо козацької України виношував й польський уряд. Головним завданням його політики стало зміцнення влади Речі Посполитої на Правобережжі. Докладалися зусилля по недопущенню зростання промосковських настроїв



серед козацтва та запобіганню можливості укладення українсько-кримського союзу¹⁹. На відміну від московського керівництва, польський королівський двір не бажав іти на будь-які поступки й твердо стояв за відновлення своєї влади на всій території козацької України. У Варшаві вимагали повернення “своїх законних” територій відповідно умов Полянівського мирного договору 1634 р., коли до складу Речі Посполитої входили Смоленськ, Київ та все Лівобережжя²⁰.

Польська еліта поклала надії на успішну широкомасштабну військову кампанію на зразок тих, які відбувалися на початку століття. Ця акція знаходила підтримку в шляхетсько-магнатських колах, особливо тих, які втратили свої східні маєтки²¹. А в 1662 р. король у відповідь на вимоги шляхти заявив, що після вступу польських військ на територію України стане можливим повернення колишніх власників до своїх маєтків. Король заявив, що так як козацький постій “...ніколи не існував у воеводстві Брацлавському, ні в шляхетських, ні в коронних землях, а в Київському – в земських маєтках, то на першому ж сеймі у цих землях його буде заборонено. Крім того, буде предписано комісарам, назначеним для складання реєстру, щоб в маєтностях земських шляхетських і панських містах, козаки не вписувалися до реєстру, і щоб в майбутньому залишалися під владою своїх панів, як були раніше”²². На наш погляд, це був план фактичної ліквідації державності на українських землях.

У реалізацію цих планів після Чуднова активно включилася шляхта, яка поверталася у свої маєтки й намагалася відновити порядки, що існували до 1648 р., навіть не чекаючи рішень генеральної комісії по вирішенню земельних суперечок між шляхтою й козаками²³. На цьому неодноразово наголошував у своїх зверненнях до представників польського уряду Ю.Хмельницький²⁴. Продовжувалися безчинства стосовно українського населення з боку польських військ, що перебували на території правобережжя, внаслідок чого міщани Брацлава, Білої Церкви, Корсуня та ін. відмовлялися утримувати польських жовнірів²⁵.

У тогочасних польсько-українських стосунках гостро стояло церковне питання. Попри взяті на себе зобов'язання дотримуватися прав української й білоруської православної церкви, польське керівництво не йшло на жодні поступки в “...справі католицького прозелітизму”²⁶. Тож численні прохання й вимоги з боку українського керівництва та вишого православного духовенства щодо повернення церкві відібраних храмів і маєтків ігнорувалися Варшавою²⁷.



Третьою силою, що виявила зацікавленість у вирішенні українського питання саме на свою користь був Крим, за яким стояла могутня Порта. Про це свідчать документи дипломатичних відносин ханства з Москвою. Ще у травні 1661 р. кримський посол Махмет Маметша вимагав від росіян виведення московських військ з малоросійських міст²⁸. Разом з тим, з Криму поступали погрози. Уже в грудні 1662 р. П.Шереметьєв писав до царя, що татари відкрито говорять, що "...скоро їм йти війною на твої Великого Государя українні та черкаські міста"²⁹.

Дії Криму йшли в руслі політики Туреччини, яка повсякчас заявляла про свої претензії на українські землі. Порта, зайнята вирішенням своїх проблем у центральноевропейському регіоні, поки що не мала можливості особисто втрутитися у боротьбу за Україну. Отже, вона активно спрямовувала в цьому напрямку політику Криму. При цьому заявлялося, що українські козаки здавна належали лише Оттоманській Порті³⁰. Виявом інтересу Туреччини до України стало будівництво на південних рубежах українських земель укріплень, призначених, за словами султанського уряду, для захисту Криму від нападів запорожців³¹.

Після Чуднова Кримське ханство активізувало свою політику щодо України, вирішивши скористатися її внутрішніми проблемами. Попри заяви щодо підтримки Польщі, метою цієї політики було поступове встановлення контролю над гетьманським урядом і витіснення з політичного простору України своїх конкурентів – як Московського царства, так і Речі Посполитої. Водночас українські землі розглядалися в ролі постійного постачальника ясиру та різноманітних багатств³². Участь татарських загонів у військових акціях Польщі давала можливість Криму зберігати постійну присутність в Україні, а відтак, і вплив на українське керівництво. Крім того, війна обіцяла багату здобич.

Хоча Крим постійно демонстрував, що саме інтереси Польщі відстоює на українських землях³³, з середини 1662 р. у його українській політиці знову почала проявлятися тенденція, яка стала визначальною у наступні роки. У листі до Ю.Хмельницького від 2 травня 1662 р. говорилося, що якщо "...государя ратні люди чи польського короля начнуть наступати, і він би, гетьман, надіслав в Крим до Махмет-Гірея царя з повідомленням не очікуючи, і Махмет-Гірей царь ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле"³⁴. Тож гетьман обережно підштовхувався на відрив як від Москви, так і від Польщі й до встановлення над Україною кримської протекції.



Така політика Криму мала на меті створення противаги тиску з боку Порти, який став для Бахчисараю надто обтяжливим³⁵.

Надзвичайно негативним моментом у відносинах Криму й України було те, що все частішими стають випадки, коли татари за свою допомогу вимагали платні у вигляді українського ясиру. Зокрема, в джерелах зафіксовано випадок, коли татари вимагали від полковника П.Дорошенка віддати їм жителів міст Зінкова та Грунь. Коли останній відмовив їм, вони повернули до Криму, "...розоривши грунські подвірки та забравши людей в полон. По дорозі татари спалили Миргород та інші міста"³⁶. Українська старшина в більшості випадків намагалася протистояти вимогам татар, але в середовищі рядового козацтва, селянства та міщан утверджувалася думка, що саме гетьман і полковники сприяють татарським безчинствам.

Усі спроби Ю.Хмельницького опанувати ситуацію й поширити свою владу на Лівобережну Україну зазнали невдачі. Протягом 1660-1662 рр. Ю.Хмельницький в союзі з татарами кілька раз безуспішно намагався заволодіти основними опорними пунктами Лівобережжя³⁷. Є відомості про спроби гетьмана переконати лідерів лівобережної опозиції, зокрема Сомка, у необхідності збереження єдності козацької України³⁸.

Водночас у Правобережній Україні восени 1662 р., як уже згадувалося, спостерігалось різке послаблення гетьманської влади й падіння її авторитету. Цьому, в значній мірі, сприяли невдачі в стосунках з лівобережною опозицією й неспроможність гетьмана протистояти зовнішньому тиску.

Саме в час, коли у середовищі як правобережної козацької старшини, так і серед рядового козацтва, сформувалася думка про необхідність заміни гетьмана Ю.Хмельницького, коли стали поширюватися чутки щодо можливої швидкої його відставки, коли навіть з'явилися твердження, що в Україні є вже новий гетьман³⁹, у керма держави скромно знаходився Павло Тетеря.

У цей час "Тіньовий гетьман" спрямовує свої зусилля, на обмеження свавілля кримських загонів на українських землях. На думку Тетері саме татари виступали одним з найбільш дестабілізуючих факторів, який негативно впливав на настрої в українському суспільстві, і що неспроможність Ю.Хмельницького захистити населення від свавілля орди і є одною з основних причин втрати його авторитету. У межах повноважень королівського представника Тетеря, починаючи з вересня 1662 р., неодноразово в листах до Варшави вказував на антиукраїнські і антипольські дії татар, які



“ собі на утримання назначили цілі міста та повіти, чинячи розбій, грабуючи та вбиваючи людей”. Дійшло до того, що Тетеря говорив про намір відправитись з військом на захист Полісся від орди⁴⁰. А в листі від 20 листопада 1662 р. він повідомляв про рішення татар залишитися на зимівлю в Україні, чого раніше ніколи не було і що у нього (саме у нього, Тетері, а не у гетьмана – В.Г.) немає засобів протистояти цьому⁴¹.

Також восени 1662 р. майбутній гетьман прагнув залучити на свій бік впливових представників козацької старшини, шляхти та духовенства, діючи де обіцянками, а де й прямим підкупом. Щодо останнього недвозначно говориться в згаданому листі запорожців до Тетері, у якому вони пишуть про підкупи “...дані і дати ще обіцяні”⁴². Але можна припустити, що в даній ситуації вплив на думку козацтва міг мати і той факт, що майбутній гетьман належав, за визначенням Я.Дашкевича, до “клану Хмельницького”, як хрещеник Богдана та чоловік його доньки⁴³. Очевидно, що про діяльність П.Тетері у справі підготовки ґрунту для свого офіційного обрання гетьманом довідалися у Варшаві, тому що, говорячи про бажання багатьох полковників бачити саме його на цій посаді, він підкреслював, що не намагається завчасно схилити на свою сторону козаків, бо вважає, що в результаті таких дій можна взагалі втратити довіру в середовищі козацтва⁴⁴. Проте, на нашу думку, головним чинником, що дозволив П.Тетері досягти гетьманства, заручившись підтримкою більшості правобережного козацтва, була ідея ліквідації розколу козацької України.

Офіційне обрання гетьмана відбулося на раді у Чигирині 1-2 січня 1663 р.⁴⁵ За даними польського історика Г.Шмітта потенційними шукачами гетьманської булави були І.Нечай та І.Виговський, проте останній за період перебування у Польщі втратив будь-який вплив на козаків⁴⁶. У той же час, згідно інформації, яку подає у своєму листі від 26 грудня 1662 р. польський резидент Я.Свідерський, основними претендентами на гетьманство виступили Г.Гуляницький, М.Ханенко, П.Дорошенко і П.Тетеря⁴⁷. Останній на сто відсотків використав ситуацію напередодні гетьманської елекції і зміг заручитися підтримкою не тільки Польщі, а й Криму. Так, перед самим обранням він особисто їздив до татарського солтана з пропозицією, щоб той направив свого представника на козацьку раду⁴⁸, хоча незадовго до цього надзвичайно гостро виступав проти присутності татар в Україні⁴⁹. Це яскраво характеризує здатність Тетері до політичного маневру та його схильність використовувати будь-які засоби для досягнення мети.



Очевидно, він змушений був дещо пообіцяти кримському керівництву, що дозволило останньому, розраховувати на співпрацю з боку майбутнього українського гетьмана.

Отже, на раді, крім представника Польщі, був також присутній посланець від кримського хана Батирша-мурза, якому навіть кілька полковників пропонували стати до “козацького кола”⁵⁰. Боротьба розгорілася між двома основними претендентами – Г.Гуляницьким та П.Тетерею – і завершилася перемогою останнього, якого благословив на гетьманство сам митрополит київський Діонісій Балабан. Саме своє обрання на раді Тетеря зміг обставити таким чином, що як і в Польщі, так і в Криму вважали, що саме вони посадили Тетерею гетьманом. У польських державних колах вбачали у ньому мало не свого агента. Як вказував З.Вуйцік, “...той факт, що Тетеря зайняв таку високу посаду, приніс велике задоволення королівському двору”⁵¹. У свою чергу, присутній на раді посланець хана Батирша-мурза стверджував, що саме Селім-Гірей “...учинив гетьманом Павла Тетерею”⁵². Така ситуація повністю влаштувала гетьмана, який і надалі явно не збирався демонструвати прихильність до когось одного із сусідів, – згадаймо його відому фразу: “Покірне телятко дві матки ссе”⁵³.

¹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 26-27.

Там само. – С. 25.

Летописец... – С. 21.

Latopisiec, albo kroniczka J.Jerlicza. – S. 72.

Jurkov E. Pawel Tetera... – Арк. 9, 18; Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 269.

ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 230-232.

Там само. – С. 226.

Там само. – С. 236, 244.

Там само. – С. 244.

Там само. – С. 226.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 71.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 290.

Егунова С. Гетманство Брюховецького. – К., 1885. – С. 11.

Костомаров М. Руїна. Гетьманство Івана Виговського та Юрія Хмельницького. – С. 5-8.

НБУ ІР. – Ф. X, № 3987. – Арк.. 31.

Эйнгорн В. Черки из истории Малороссии в XVII в. – С. 96-97.

Костомаров Н. Русская история... – Т. 2. – С. 228.

РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 24-25.

Wójcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy ... – S. 959-960.



- 20 “Око всей великой России” Об истории русской дипломатической службы XVI – XVII веков. – М., 1989. – С. 127.
- Стороженко И.В. Западно-русские провинциальные сеймики во вт. пол. XVII века. – К., 1888. – С. 26.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 168, 170, 174.
- Левицкий О. Указ. соч. – С. 91.
- ПВК. – Т.4. – Р.3. – С. 164.
- Акты Московского государства, изданные императорскою академиею наук (далі – Акты МГ). – СПб., 1901. – Т. 3. – С. 247, 272, 310, 319.
- Антонович В.Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст.// Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. I. – С. 286.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 60, 158.
- РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-3; НБУ ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк.. 225.
- Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 342.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15548. – Арк.. 6.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 79.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 75.
- РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-3.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 231.
- Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 366.
- Акты МГ. – С. 310.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15489-15538. – Арк. 143-145; Мищик Ю. Иван Виговський. – С. 244.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15408. – Арк. 4.
- Там само. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 233.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 221.
- Там само. – С. 231.
- Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 26.
- Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність // Україна в минулому. – К. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 97, 99.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 240-242.
- Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 343.
- Шмитт Г. История польского народа. – СПб., 1866. – Т. 2. – С. 316.
- Мищик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 77.
- Там само. – С. 77-78.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 228.
- Мищик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. – С. 77-78; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. – Ч. 1. – С. 67.
- Wójcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy – S. 966.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк.. 238.
- Rawita-Gawronski F. Proba pojednania z Rusia. – S. 77.



Розділ 3.

Перші спроби реалізації
політичної програми
і перші невдачі

*Табля Тетеря
дока Вадва*





Перші кроки Павла Тетері на посаді гетьмана засвідчили, що ряд положень державної програми Б.Хмельницького лягли в основу його практичних дій. Будучи досвідченим дипломатом, досконало знайомим з мистецтвом політичних інтриг і користуючись, на відміну від Ю.Хмельницького, популярністю в середовищі козацтва, зокрема старшини, він розраховував на реалізацію своїх задумів. За словами представника кримського хана Батирші Сулешева, гетьман відразу після свого обрання став наполягати на виведенні татарських військ з території України, підкреслюючи, що "...він гетьман, з пушкаревими черкасами й барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни"¹.

У своїй зовнішній політиці Тетеря намагався зіграти на суперечностях між трьома впливовими сусідами України і таким чином зберегти якомога більшу незалежність. У листі до короля від 3 лютого 1663 р. зазначав: "Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою" І далі явно налаштував Варшаву проти Криму: "...мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до вашої королівської милості"². У той же час, на початку березня 1663 р., гетьман спорядив посольство очолюване лисянським сотником Деменком, до Криму. Воно мало запевнити хана у приязних стосунках до нього з боку гетьмана. При цьому П.Тетеря освідчувався, що "...від царя і короля нічого доброго не чекає"³. Є також відомості про спробу Тетері порозумітися і з Москвою. Він відправив туди посольство, очевидно, з наміром прозондувати ґрунт для переговорів. Відповіддю були жорсткі вимоги присягнути на вірність царю та визнати владу Москви. У разі ігнорування Тетерею цих вимог, у царській грамоті містилася погроза направити на Правобережну Україну московське військо⁴.

На думку Я.Дашкевича, така політика Тетері стала проявом домінування в його тогочасних поглядах саме незалежницької ідеї. Дослідник у цьому плані слушно проводить паралель між ним та Б.Хмельницьким: "Тетеря – так само, як його великий попередник Богдан, – використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку..."⁵.

Попри це, гетьман змушений був визначитися у виборі союзника, без підтримки якого не можна було розраховувати на збереження Української держави. Відтак, саме польський напрямок у зовнішній політиці гетьманського уряду виступив на перший план. Слушним



вбачається міркування В.Смоля, яке, на нашу думку, безпосередньо стосується і П.Тетері, що наступники Великого гетьмана "...продовжували (щоправда у значно гіршому варіанті) один із зовнішньополітичних аспектів політики Б.Хмельницького, спрямований на пошук союзників у боротьбі проти потенційного (точніше, реального) ворога. Таким у другій половині XVII ст. для частини української старшини (і не лише старшини) була Росія"⁶. Зважаючи на політичну програму того старшинського угруповання, яке репрезентував Тетеря, вибір Речі Посполитої в якості союзника є цілком закономірним.

Гетьман відразу намагався реалізувати свою політичну програму стосунків з Польщею на основі Гадяцької угоди. Тетеря прагнув добитися від Варшави виконання всіх взятих зобов'язань, що, на його думку, могло б стати фактором стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні. Річ Посполита також мала виступити гарантом невтручання Криму та Росії у справи Української держави. Вже 22 січня 1663 р. він направив до короля посольство на чолі з полковником Г.Гуляницьким. В інструкції послам гетьман сформулював вимоги, реалізації яких прагнув добитися від польського уряду. Чи не головне місце в них займали питання православної релігії та становища православної церкви як в Україні, так і в Речі Посполитій. У цьому плані Тетеря зазначав: "...доки наші церкви будуть знаходитися в руках уніатів... не буде заспокоєння..." Говорячи про заворушення в середовищі козацтва, Тетеря дійшов висновку, що "...церкви відібрані є цьому причиною"⁷. Питання щодо повернення православних храмів, захоплених уніатами, він торкався й у листах до короля, направлених з посольством Г.Гуляницького⁸.

Гетьман поставив перед польським керівництвом ряд вимог, які охоплювали широке коло важливих питань польсько-українських стосунків. По-перше, він звертав увагу на необхідність збереження за українським козацтвом всіх його прав та привілеїв з тією умовою, щоб з боку польських урядовців та шляхти "...ніякої шкоди не чинилося козацтву"; по-друге, гетьман вимагав права для себе і свого уряду проводити незалежну політику щодо Молдавії та Волощини; по-третє, говорив про обов'язок польського уряду надавати допомогу у справі поширення влади гетьмана на Лівобережну Україну; по-четверте, спонукав поляків розпочати переговори з Москвою й добитися звільнення ув'язнених у Московській державі козацьких старшин. Серед них Тетеря називав Григорія Дорошенка, Андрія Бутенка, Василя Кропивницького та ін. Також гетьман вимагав від



польського уряду сприяння у справі звільнення з московського полону полковника Івана Нечая. Також, звертаючись до самого короля, Тетеря наполягав, щоб поляки, в свою чергу, звільнили відомого козацького воєначальника Івана Богуна. Ще однією з вимог Тетері було те, щоб Польща гарантувала допомогу (саме допомогу, а не розорення України) з боку татар⁹.

Уже 13 лютого 1663 р. гетьман направив до Варшави чергове посольство, маючи на меті добитися прибуття допоміжних польських військ. На думку Тетері, в цей час з'явилася реальна загроза підпорядкування гетьманського уряду кримському керівництву. Гетьман застерігав, що "...хан кримський бажає захоплення України"¹⁰. Тоді ж у листі до М.Празмовського Тетеря наголошував: "Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму"¹¹. Слова гетьмана засвідчили, що намагання Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною, які проявилися ще 1662 р., вже на початок 1663 р. стали домінуючими у політиці ханства. Це викликало неабияке занепокоєння Тетері. 16 лютого 1663 р. у листі до короля гетьман знову порушив питання про свавілля орди, яка "...здійснює жадливі злочини, нестерпні для християнина"¹². Та за відсутності реальної (військової) допомоги з боку Польщі, гетьман змушений був здійснювати обережну політику щодо Криму. Зокрема, він повідомляв короля про те, що заради збереження добрих стосунків з ханом змушений проводити часті наради з його представниками¹³.

Тож бачимо, що попри те, що під час гетьманських виборів Тетеря скористався підтримкою Криму, після приходу до влади він почав докладати зусиль, щоб звільнити українські землі від присутності татар. Очевидно заради цього в лютому 1663 р. в листі до хана натякав, що в Україні "дуже виголоджено" й існує небезпека, що орда може з голоду "поморитися"¹⁴.

Зберігаючи прихильність до Тетері, польське керівництво змушене було піти на певні поступки. Варшава погоджувалася дотримуватися прав і вольностей Війська Запорозького. Для вирішення церковних проблем обговорювалося питання про створення спеціальної комісії, хоча, на нашу думку, саме створення різних комісій мало на меті лише затягування часу та створення вигляду вирішення проблеми. Король не заперечував проти бажання гетьмана проводити незалежну політику в молдавських справах. Реальним кроком назустріч вимогам Тетері стало звільнення з в'язниці І.Богуна¹⁵. Але до цілковитого виконання взятих на себе



польським керівництвом зобов'язань справа так і не дійшла. Отже, відразу після повернення Г.Гуляницького у березні 1663 р. гетьман знову порушив перед польським урядом церковне питання, наголошуючи при цьому, що військо "...було дуже знервоване ненадійною обіцянкою повернення церков"¹⁶.

У Варшаві явно недооцінили новообраного гетьмана. 21 березня 1663 р. Ян Казимир вислав до нього свого покоївого Івана Мазепу для передачі гетьманських атрибутів. При цьому в посольській інструкції містився наказ гетьману, щоб той після отримання клейнодів "...якнайшвидше вислав частину військ під Тернопіль у розпорядження короля. Щоб те військо було відбірне, на добрих конях і належно озброєне"¹⁷. Приїзд такої незначної особи, як Мазепа, якому була доручена така важлива місія, викликав обурення Тетері. Гетьман вимагав ставлення до себе як до глави держави. Він зажадав, щоб клейноди йому привіз польський посол, а не простий королівський гонець, тому й відіслав все назад до Варшави. При цьому гетьман посилався на невдоволення з боку всього Війська і вказував, що Богдану Хмельницькому і його сину Юрію клейноди привозили відповідно воеводи київський та чернігівський, а не проста особа, як у даному випадку¹⁸. Разом з тим, зважаючи на складну ситуацію в Україні, гетьман говорив про неможливість виконати наказ короля щодо відправлення військ, хоча і заявляв про своє бажання прислужитися Речі Посполитій.

У своїй внутрішній політиці П.Тетеря відразу ж взяв курс на об'єднання козацької України. Для цього необхідно було виконати ряд завдань. По-перше, створити опору суспільству для вирішення питань державного будівництва; по-друге, зміцнити свою владу на Правобережній Україні; по-третє, досягти компромісу з лівобережною старшиною і підпорядкувати її своїй владі; по-четверте, поліпшити соціально-економічне становище країни.

Насамперед, за прикладом Б.Хмельницького Тетеря розпочав оточувати себе вірними й впливовими людьми, більшість з яких належали до еліти, яку викохав Великий гетьман¹⁹. Його найближчими помічниками та однодумцями стали Г.Лісницький, Г.Гуляницький, П.Дорошенко, Т.Носач, С.Богданович-Зарудний, М.Ханенко, О.Гоголь та ін.

Зокрема, волинський шляхтич Григорій Гуляницький, як і Тетеря, вже на самому початку Національної революції зробив свідомий вибір на користь українського народу. У свій час обіймав посади ніжинського полковника, наказного гетьмана сіверського і,



врешті, полковника корсунського. З першими проявами московської експансивної політики щодо України він зайняв антиросійську позицію. Саме він у 1658 р. заявив московським воєводам: “Будучи під владою Королів польських і великих Князів литовських за права й вільності свої ми все стояли і з неволі ми освободились. Так само і вам кривд і грабежу не подаруємо”²⁰. Важливим моментом було те, що Г. Гуляницький, один з претендентів на гетьманство і реальний суперник П.Тетері, після отримання булави останнім не перейшов в опозицію до гетьмана, а ввійшов у його “команду” і став виконувати найважливіші його доручення²¹. Зокрема, саме він очолив згадуване українське посольство до Варшави у січні 1663 р.²².

Самійло Богданович-Зарудний за Б.Хмельницького займав посаду генерального судді, а також виконував різноманітні дипломатичні доручення. Разом з Тетерею у 1654 і 1657 рр. проводив важкі переговори у Москві щодо умов українсько-російського договору²³.

Ще одним представником української шляхти, знаним діячем з оточення П.Тетері, був Іван Демович-Креховецький. До 1648 р. служив поручником польської панцерної хоругви, але відтак перейшов під прапори Хмельницького, де його кар’єра пройшла від посади корсунського полкового писаря до генерального судді. Також прославився на дипломатичній ниві. І.Креховецький був одним із творців союзу України з Трансільванією і Швецією, так званої, Балтійсько-Чорноморської коаліції 1656 р.²⁴. Цікавим фактом є те, що Тетерею оточують люди, які багато в чому подібні до нього самого – освічені, з дипломатичними здібностями тощо.

Генеральним обозним в уряді Тетері був Тимофій Носач. Це також була людина з великим політичним та військовим досвідом. У 1649-1650 рр. займав посаду прилуцького полковника, у 1650 р. – острянського, а у 1651-1654 рр. – брацлавського²⁵. У 1655 р. призначений генеральним обозним²⁶. Цю посаду зберіг за правління І.Виговського. А при Ю.Хмельницькому виступав у якості гетьманського радника²⁷.

Чи не найяскравішим представником української патріотично настроєної старшини, що оточувала Тетерею, був онук знаменитого козацького гетьмана Михайла Дорошенка, прилуцький полковник, а згодом генеральний осавул Петро Дорошенко. Незважаючи на молодість (1627 р. народження), він вже зарекомендував себе зрілим і досвідченим воєначальником²⁸.

Підтримали курс П.Тетері подільський полковник Остап Гоголь, уманський – Михайло Ханенко та брацлавський – Михайло Зеленський.



Гетьман добився повернення в Україну Івана Богуна, який з 1661 р. перебував у Мальборзькій фортеці²⁹. Поляки про нього говорили, що то "...людина лицарська, а при тім надзвичайно зухвала"³⁰. Богун належав саме до тієї частини козацької старшини, про яку коронний обозний Андрій Потоцький писав: "Їхня найвища державна рація, щоб не бути ні під Вашою королівською милістю, ані під царем"³¹. По поверненні в Україну він був призначений Тетерею на посаду наказного гетьмана.

Як уже говорилося, гетьман порушував питання про повернення в Україну колишнього білоруського полковника Івана Нечая, схопленого 1659 р. московськими військами і заслано до Тобольська. Останній користувався авторитетом у середовищі рядового козацтва. Тож, введення його у гетьманське оточення, на думку П.Тетері, мало б сприяти посиленню позицій самого гетьмана³².

У середовищі українського духовенства гетьман знайшов однодумця в особі найвпливовішого ієрарха Українсько-Білоруської православної церкви митрополита київського Діонісія Балабана. Як уже зазначалося, задля підтримки своєї політики у церковних колах, Павло Тетеря доклав значних зусиль для вирішення питання повернення православної церкві захоплених уніатами земель і храмів³³. Крім того, всіляко сприяв розвитку монастирського землеволодіння. Так, 11 травня 1663 р. своїм універсалом підтвердив права Київського Флорівського дівочого монастиря на володіння селами Дмитровичами і Вишеньками. При цьому наголошував: "...лише наказую, щоб ніхто їм в тім найменшою не важився бути перешкодою, і не втручався, і жодних кривд... ніяким чином не робив"³⁴. Також відомі гетьманські універсали від 30 червня і 30 липня 1663 р., в яких підтверджувалися права на володіння маєтками Києво-Пустельного Микільського монастиря. При цьому П.Тетеря звертався до полковника київського та до козаків, розташованих на Поліссі, з наказом взяти під свою опіку ці маєтки й захищати їх від будь-яких нападів з боку шляхти, козаків чи жовнірів³⁵. А 1 жовтня 1663 р. подібний універсал на володіння землями було надано Медведівському монастирю Св. Миколи Пустельного³⁶. Також гетьман підтримував тісні зв'язки з Львівським Ставропігійським братством, яке вирізнялося послідовністю в захисті прав української церкви і православної релігії³⁷.

Одне з головних завдань, що поставив перед собою Павло Тетеря відразу після приходу до влади, – це об'єднання козацької України. Керуючись ним, вже 21 березня 1663 р. направив до всіх мешканців



Лівобережжя листа, в якому закликав їх, поки не пізно, висловити свою “зичливість” законообраному гетьману, який лише в такому разі зможе їх захистити від польських і татарських військ³⁸

Від початку свого правління Тетеря намагався встановити стосунки з лідерами лівобережної козацької старшини. Так, уже під час його обрання на гетьманство були присутні на раді представники наказного гетьмана лівобережного козацтва Якіма Сомка³⁹. 27 січня 1663 р. до Сомка з Правобережжя повернувся його посланець Жилка (очевидно той самий, що був присутній на раді в Чигирині) з листами від Тетері⁴⁰. У відповідь на запити царських воєвод про зміст листування Сомко заявив, що на заклики Тетері розірвати з Москвою стосунки він відповів рішучою відмовою, наголосивши на своїй вірності царю. При цьому Сомко зазначив, що самого Тетерю схилити під царську руку немає сенсу, бо той королем обласканий, зроблений секретарем, стольником полоцьким і отримав від польського керівництва великі маєтки. Між тим, дещо інші відомості були надані сомковим посланцем Жилкою, який стверджував, що між Сомком і Тетерею намітилося порозуміння⁴¹.

Інформація про таємні переговори між П.Тетерею та Я.Сомком надходила в Москву й від основного конкурента Сомка в пошуках гетьманської булави Івана Брюховецького. 11 квітня 1663 р. останній писав до князя Г.Ромодановського, що Сомко й Тетеря таємно змовляються розпочати війну проти Москви і що Тетеря татар закликає, а Сомко царських людей грабує⁴². Подібні свідчення дав і схоплений у квітні 1663 р. в Гадячі Тетерин розвідник Парфентій Прописко, який підтвердив, що 12 квітня Сомко направив до Тетері листа, в якому було написано, щоб той “...військо своє зібрав та до ляхів відписав, щоб до нього, Тетері, прислав хан з Криму багатьох людей татар,... а як Тетеря військо своє збере та з Криму орда і ляхи прийдуть і він би, Тетеря, з тим своїм військом і татари, і ляхи йшов на цей бік Дніпра, а він би, Сомко, з військом своїм на допомогу до нього буде, воювати великого государя черкаські та окраїнні міста”⁴³. Сам Тетеря у листі до короля вже в лютому 1663 р. повідомляв, що “Сомко готовий схилитися, якщо будуть гарантії Вашої милості”⁴⁴. А до кримського хана писав, що “...і Сомко, і інші схиляються на наш бік і чекають лише прибуття Вашої ханської милості”⁴⁵.

Разом з тим, Тетеря, не обмежуючись переговорами із Сомком, надсилав листи до козацтва лівобережних полків, а також на ім'я впливових церковних діячів, в яких містився заклик покінчити з протистоянням задля об'єднання України⁴⁶. Зокрема, відомий один



з таких листів було адресовано ігумену Лубенського Мгарського монастиря владиці Віктору Загоровському⁴⁷.

Водночас Павло Тетеря розпочав здійснювати й активні військові акції. На відміну від свого попередника Ю.Хмельницького, який намагався вирішити всі проблеми у відносинах з лівобережним козацтвом шляхом масштабних військових операцій і захоплення таких міст, як Переяслав, Ніжин та ін., Тетеря спочатку ставить завдання створити плацдарм на лівому березі Дніпра, щоб можна було звідти у майбутньому діяти проти московських військ і союзних їм козацьких полків. Тому він розпочав переправляти війська через Дніпро невеликими підрозділами з метою встановлення контролю над стратегічно важливими пунктами. Так, наприкінці лютого 1663 р. наказний гетьман П.Дорошенко з загоном у 2 тис. козаків зайняв Кременчук⁴⁸, де відразу розпочав роботи по укріпленню фортечних мурів⁴⁹. А 24 лютого поступили відомості про підхід правобережних козаків під Голтву і взяття її в облогу⁵⁰. Протягом весни 1663 р. війська Тетері й союзні їм татари заволоділи Потоком, Переволочною, відбуваються бої біля Гадяча, Лубен, Ічні, Лохвиці, Глинська, Недригайлова⁵¹. Окремі татарські загони підійшли під Ромни й Полтаву⁵². 30 травня 1663 р. Г.Ромодановський одержав листа з Полтави від полковника Гуджалья з повідомленням про захоплення військами Тетері містечка Зрадецька⁵³. Тож, до середини травня 1663 р. військами П.Тетері та його союзниками було захоплено ряд міст і містечок на лівому березі Дніпра. Татари стояли під Голтвою та Кременчуком, а наказний гетьман П.Дорошенко – в Потоці⁵⁴.

Отже, перші місяці правління Павла Тетері характеризувалися прагненнями гетьмана, в першу чергу, реалізувати вироблену ним політичну програму. Її основою було досягнення стабільності на Правобережжі та відновлення єдності Української козацької держави, що означало поширення своєї влади на Лівобережну Україну. У відносинах з сусідами Тетеря в перші місяці свого гетьманування, проводячи політику балансування між Польщею, Росією та Кримом, водночас пробував реалізувати положення Гадяцької угоди у відносинах з Польщею, що означало вхід України до складу Речі Посполитої на правах окремого суб'єкта федерації.

Проте, незважаючи на зусилля гетьмана, спрямовані на стабілізацію ситуації на Правобережжі та успішні військові дії на Лівобережній Україні протягом зими-весни 1663 р., на початок травня внутрішньополітична ситуація на Правобережжі різко погіршилася. Причини цього крилися, в першу чергу, у загостренні суперечностей між козацькою старшиною і шляхтою, з одного боку,



і найбільшій козацтвом та селянами, з другого. Вони були викликані невірністю низки соціальних питань та полярністю поглядів на суть соціально-політичних відносин в Українській державі між старшиною та рядовим козацтвом. Із приходом до влади П.Тетері, у державному будівництві за приклад було взято Польщу з її шляхетською демократією і яскраво вираженим становим характером суспільства. Саме таке суспільство козацька верхівка вважала “законним”⁵⁵. Трагізм ситуації полягав у тому, що така позиція старшинсько-шляхетського угруповання підштовхувала найбільше козацтво і селян до виступів, які, в свою чергу, поширюючи анархію та охлократичні тенденції, розхилювали державний організм, послаблювали владу уряду і створювали передумови для посилення впливу на Україну сусідніх держав.

Цілком можна погодитися з думкою В.Смоля та С.Степанкова, що однією з головних причин Руїни, що охопила Україну після смерті Б.Хмельницького, стало ігнорування угрупованням І.Виговського (а пізніше і Павла Тетері) “...того факту, що витворена в ході Визвольної війни держава за своїм політичним устроєм, характером соціально-економічних відносин суттєво відрізнялася від сусідніх країн і спроба змінити їх на польський кшталт негайно викличе могутню протидію з боку народних мас”⁵⁶.

Звичайно, що така старшинська політика не знаходила підтримки у середовищі біднішого козацтва, селянства та міщан, які за польськими законами були практично позбавлені найелементарніших прав. Непомірне збагачення перших та намагання відновити феодальні порядки в межах своїх численних маєтків зустрічали рішучий супротив козацтва та селян. При цьому надії на захист з боку гетьмана “чєрнь” не могла мати, бо Павло Тетєря на той час сам був одним з найбільших українських землевласників. У різні часи він отримав від московського царя та польського короля, скупив та успадкував велику кількість маєтків, серед них Демидів на Київщині, Листвинівка, Сміла, Козаровичі, Глібівка, Ясногородка, Гоша, Мелешичі, м. Піщаничі тощо⁵⁷. Тож, відповідно, сам Тетєря і репрезентував ту ненависну в народі магнатську владу, яка асоціювалася з владою польських панів, вигнаних з козацької України. Характеризуючи ставлення значної частини біднішого козацтва до Тетєрі, шляхтич М.Калушевський у липні 1663 р. писав: “Козаки свого гетьмана або втоплять, або на раді поміж себе уб’ють, чому тут приклади маємо. Добрий, цнотливий чоловік й.м.п. Тетєря, але як свого гетьманства, так і свого життя не дуже безпечний”⁵⁸.



Також, на загострення ситуації на Правобережній Україні в квітні-травні 1663 р. вплинуло невиконання Польщею взятих на себе зобов'язань. Раніше намагання польської та української шляхти вступити у володіння маєтками, які тепер перебували в козацькій власності, ігнорування польським урядом претензій українського духовенства на повернення захоплених уніатами маєтків і храмів негативно впливали на авторитет Ю.Хмельницького. Це на той час відповідало честолюбним планам Тетері. Тепер він сам опинився в ситуації, коли безсилля уряду протистояти цьому асоціювалося вже з його іменем. Саме проти нього, як “польського ставленика і посібника” була спрямована хвиля невдоволення.

Ще одною проблемою гетьманського уряду стала поява загонів калмиків. 12 травня 1663 р. Тетеря повідомляв у листі до короля про їх прихід до Чигирина, де вони розбили татарську орду й шезли у невідомому напрямку⁵⁹. Гетьман був надзвичайно занепокоєний цією подією. Адже за умов наростання невдоволення політикою гетьманського уряду в середовищі українського населення, реальної загрози вторгнення московських військ на територію Правобережжя та затримки прибуття польських підрозділів, лише татари були тією силою, на підтримку якої міг спертися гетьман. За словами самого П.Тетері, прихід калмиків надзвичайно його вразив, і головною проблемою стала небезпека відходу татар зі страху перед ними⁶⁰. Слова гетьмана засвідчили зміну політики українського уряду щодо орди. Вона стала виявом ненадійного становища гетьмана, який відчував реальну загрозу як з боку Московської держави, так і через активізацію опозиційних настроїв у середовищі правобережного козацтва.

На травень 1663 р. стало помітним невдоволення політикою гетьманського уряду і в середовищі козацької старшини. На це звертав увагу сам П.Тетеря у своїх листах до короля. Зокрема, 22 травня 1663 р. він скаржився на дії брацлавського полковника О.Гоголя, який, на його думку, сприяв поширенню антигетьманських настроїв. При цьому відзначав, що таких недоброзичливців чимало⁶¹.

Важким ударом для Тетері стала смерть 10 травня 1663 р. київського митрополита Діонісія Балабана, широкого прибічника політичного курсу гетьмана⁶². Вона негативно вплинула на політичну ситуацію в Україні й різко послабила позиції гетьмана.

Характер листів гетьмана дозволяє дійти висновку, що він перебував у стані розгубленості. Головне завдання – об'єднання козацької України, в справі якого були вже досягнуті певні позитивні



результати, остаточно не вдавалося здійснити. У відносинах з Польщею також не вдалося досягти відчутних результатів. Його дипломатичних зусиль і впливу при польському королівському дворі явно не вистачало, щоб добитися суттєвих поступок з боку Польщі і цим стабілізувати ситуацію в державі. Тому на фоні нрростаючої напруженості всередині суспільства, в його листах до кримського хана і короля все частіше стали звучати прохання військової допомоги⁶³. Він звертався безпосередньо до ногайських татар і схиляв їх перекочувати з Білгородських степів ближче до Чигирина⁶⁴.

Тривога П.Тетері не була безпідставною. Події не змусили себе чекати. Наприкінці квітня – на початку травня 1663 р. в різних районах Правобережжя спалахують виступи селян та козаків проти відновлення польсько-шляхетського панування⁶⁵. Так, зокрема, у травні заворушення були зафіксовані в околицях Бару⁶⁶. Але найбільшим проявом невдоволення шляхетською експансією та пропольською політикою гетьманського уряду стало селянсько-козацьке повстання у Паволочі під керівництвом Івана Поповича⁶⁷. Останній – син священика з м. Ходорова за часів Б.Хмельницького служив у війську. Під час гетьманування Ю.Хмельницького замість І.Богуна, якого, очевидно, тоді було заарештовано (1661 р.), був призначений паволоцьким полковником. До рис характеру Поповича дослідники відносять ненависть до поляків і євреїв, лицарську безстрашність і чесність⁶⁸. З перших днів приходу до влади П.Тетері він виражав своє невдоволення пропольською політикою гетьмана. І, очевидно, наприкінці зими 1663 р. вперше підняв бунт проти нього. Але цей виступ був швидко придушений, так, що сам гетьман навіть не надав йому значення. Піддавшись умовлянням київського митрополита Діонісія Балабана, Гедеона Хмельницького та деяких представників козацької старшини, він помилував І.Поповича, з умовою, що той полишить світське життя й прийме духовний сан⁶⁹. Такий крок з боку гетьмана, очевидно, мав на меті уникнути загострення стосунків з представниками радикального угруповання козацької старшини⁷⁰. Але вже на початку травня 1663 р. І.Попович знову з'явився в Паволочі й підняв повстання. Як зауважив у своєму літописі Й.Єрлич, "...в Паволочі всю шляхту, що вже встигла повернутися до своїх домівок, побито, також немало жидів і міщан багатих" Було схоплено пана Лісаковського, старосту воєводи сандомирського, що на той час перебував у місті⁷¹.

Повстання охопило всю територію Паволоцького полку і з кожним днем набирало все більшого розмаху. На заклик бунтівного



полковника до нього стали прибувати всі, хто був невдоволений існуючим режимом, хто залишився поза козацькими і шляхетськими вольностями. Також до повстання приєдналися ті, хто складав ту саму люмпенізовану частину козацтва й селян, яка радо відкликалася на подібні події⁷².

Такий несподіваний поворот подій та неабиякий розмах повстання всерйоз занепокоїли Тетерю. Він зрозумів, що його плани зазнають краху. Так, 26 червня 1663 р. він писав до короля: “Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров’я і, нарешті, нестійку споруду щастя України, дещо уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало”⁷³. П. Тетері все ж вдалося опанувати ситуацію. Для цього він був змушений викликати з Лівобережжя вірного йому П. Дорошенка із відбірними, загартованими у битвах, козацькими підрозділами. Цей факт зайвий раз підтверджує розуміння гетьманом всієї серйозності й небезпеки виступу Поповича. Адже заради його придушення він змушений був поставити під загрозу результати всієї весняної військової кампанії на Лівобережжі. Дорошенко виправдав надії Тетері й завдяки рішучим діям спочатку оточив загони Поповича в Паволочі, а в середині червня 1663 р. змусив їх здатися⁷⁴. Час придушення повстання дає можливість визначити лист королівського резидента С. Венславського до короля, датований кінцем червня 1663 р., де говориться про результати розслідування його обставин⁷⁵. Поповича і найближчих його спілників було схоплено, а інших учасників повстання, як згадував літописець, “...стрільбу і коней одібравши, киями і обухами вибивши...”, всіх відпустили⁷⁶.

Варте уваги міркування висловлює І. Новицький у статті “Еще об Иване Поповиче” Він звернув увагу на явну нерішучість та очікування Тетері, замість того, щоб швидко розправитися з бунтівниками. Дослідник дійшов висновку, що гетьман не наважувався на рішучі заходи проти Поповича до вирішення питання боротьби на Лівобережжі за гетьманську булаву, “...в якій сам був зацікавлений і можливо сам брав таємну участь”⁷⁷. Думається, зв’язок між подіями на Лівобережжі і Правобережжі існував. На це вказує листування Поповича з представниками лівобережної козацької старшини, зокрема, з наказним гетьманом Я. Сомком⁷⁸. Щодо участі самого Сомка в організації антигетьманського повстання на Правобережжі, то вона мала місце. Проводячи переговори з Тетерею,



він не міг розраховувати, що за їх позитивних результатів зможе зберегти надії на гетьманську булаву. Тож вірогідно, що Я.Сомко таємно намагався усунути Тетерю. По-перше, він сподівався ліквідувати конкурента, а по-друге, такою активністю зайвий раз демонстрував вірність Москві, в надії на поліпшення позицій у боротьбі за гетьманську булаву. Сам гетьман не без підстав звинувачував лідера лівобережної козацької старшини в розпалюванні повстання. У листі від 15 липня 1663 р. до короля він зазначав, що Сомко "...писав одне, а тут таємно затівав зовсім інше, розпалюючи пожежу між полками, що стоять під моїм керівництвом"⁷⁹.

Проте, на нашу думку, головна причина очікування Тетері крилася в тому, що, очевидно, за спиною Поповича стояла частина правобережної козацької старшини. Із цим фактом гетьман мусив рахуватися, і, можливо, саме пошук вірних людей, на яких міг спертися Тетеря, і зайняв певний час.

У ході розслідування відкрилися справжні масштаби повстання. Факти, про які довідався П.Тетеря, свідчили про далекосяжні наміри його організаторів. Попович з самого початку намагався поширити паволоцький виступ на все Правобережжя. Саме з цією метою він розсилав невеликі загони повстанців у різні боки, які закликали до своїх лав всіх бажаючих і піднімали людей на боротьбу зі шляхтою та орендарями. Допит учасників повстання показав, що найбільшою небезпекою для гетьмана було те, що серед правобережної козацької старшини виявилось чимало прихильників Поповича. Сам Тетеря з гіркотою зазначав: "У нас між своїми більше зрадників ніж благонадійних і доброзичливих, більше схильних до того боку"⁸⁰. Королівський резидент у Війську Запорозькому С.Венславський наприкінці червня 1663 р. в листі до короля підкреслював, що Тетеря тепер переконався, "...яка небезпека загрожує йому, коли піп, взятий в Павлоччі, відкрив під час тортур, що багато зі старшини беруть участь у зраді проти нього"⁸¹

Гетьман опинився у складній ситуації. Переслідування тих, кого назвав Попович, означало б відкриту війну проти старшини, а відтак і втрату, хоча й ненадійної, але все-таки опори, а також спроби реалізувати плани об'єднання держави. Тому він, очевидно, вирішив зберегти в таємниці названі Поповичем імена. Мабуть він передбачав це, і тому під час допитів нікого не підпускав до ватажка повстанців і сам, залишаючись з ним наодинці, записував його свідчення⁸². Без сумніву, гетьман всіх осіб, причетних до змови, взяв під особливий



нагляд і, можливо, потім знайшов спосіб з ними розправитися, але на той момент – зберіг спокій і обмежився лише констатацією того, що “...число доброзичливців було дуже незначне, як про це свідчить признання померлого розтриги..., так що я помилявся саме в тих, на кого більше всього мав надію, вважаючи їх несхильними до порушення суспільного спокою”⁸³. Наприкінці червня 1663 р. Поповича було засуджено до страти. Його спочатку піддали тортурам, четвертували, а згодом – спалили⁸⁴.

Отже, в травні – червні 1663 р. плани гетьмана П.Тетері щодо стабілізації внутріполітичної ситуації в Україні та поширення влади на Лівобережжя опинилися під загрозою провалу. Зусилля гетьмана були перервані подіями повстання в Паволочі під керівництвом Івана Поповича. Його причиною стало невдоволення населення Правобережжя прагненням польської та української шляхти вступити у володіння маєтками. Ці події засвідчили наявність досить сильних антигетьманських настроїв у середовищі правобережної козацької старшини.

Наслідки повстання були надзвичайно згубними для державних інтересів України, суть яких полягала в необхідності консолідації нації для відновлення єдності держави та стабілізації її внутрішньополітичного становища. За таких обставин загострення соціальної боротьби діяло не на користь реалізації об’єднавчої ідеї.

¹ НБУ ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк.. 238.

ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 259-260.

НБУ ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк.. 238.

Там само. – Арк.. 238-239.

Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 254.

Смолій В.А. Традиції державності на Правобережній Україні (друга половина XVII – перша половина XVIII ст. // Середньовічна Україна. – В. 1. – С. 110.

БЧ ВР. – № 402. – Арк.. 470-471.

ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 3375/II. – Арк.. 9; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 252.

БЧ ВР. – № 402. – Арк. 473-476.

ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 254.

Там само. – С. 287.

Там само. – С. 271.

Там само. – С. 292.

АГАД. – БА3. – Спр. 3036. – Арк.. 192.

ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 278-280.

Там само. – С. 293.



- 17 Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego (zebr. i wyd. F.Kluczycycki). – Krakow, 1880. – S. 214-222.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 292-303.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 267; Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині XVII-XVIII ст. – К., 1929. – С. 105.
Липинський В. Україна на переломі... – С. 154.
Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 77-78.
БЧ ВР. – № 402. – Арк. 473-476; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 293.
Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 152.
Там само. – С. 103, 152.
Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – С. 46-70.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 113, 127.
Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5. – С. 94; там само. – Т. 15. – С. 142.
Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 286.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 272.
Липинський В. Україна на переломі... – С. 150.
Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 199.
БЧ ВР. – № 402. – Арк. 476.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 293.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 109.
НБУ ІР. – Ф. І, № 58515, 58516; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 377-378; Архив ЮЗР. – К., 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 117.
Хронология высокославных ясновельможных гетманов 1506 – 1766 // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – К., 1856. – С. 117.
ПКК. – Т. 3. – С. 60; Антонович В.Б. Очерк состояния православной церкви... – С. 1-2; Крижанівський О.П., Плохій С.М. Вказ. праця. – С. 167-168.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 20-21.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 349.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 19; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 361, 365.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 365-366.
Там само. – Т. 5. – С. 134.
Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С. 131.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 261.
Там само. – С. 324.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 366; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии. – С. 206.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 18-19.
Там само. – Ф. ІІ, № 15410. – Арк. 53; Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 89.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 284.



- ⁵⁰ НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15410. – Арк. 58.
Там само. – Арк. 54; Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 74.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 30; там же. – № 15410. – Арк. 53.
Там само. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 32.
Там само. – Арк. 30.
Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. – Ч. 2. – С. 190.
Смолій В.А., Степанков В.С. Переддень Руїни (1650 – 1670) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 5.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 262.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. – С. 261.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 308.
Там само. – С. 309, 314.
Там само. – С. 317.
НБУ ІР. – Ф. 204, № 46.
Там само. – Ф. ІІ, № 15425-15487. – Арк. 238-240; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 321; Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 377.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 316.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15410. – Арк. 60.
Там само. – Ф. Х, № 3987. – Арк. 46.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 268.
Левицкий О. Указ соч. – С. 108-109.
Latorisiec, albo kroniczka J.Jerlicza. – Т. 2. – S. 75; Левицкий О. Указ соч. – С. 110; Антонович В.Б., Бец В.А. Указ. соч. – С. 70-71.
Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка... – С. 260.
Latorisiec, albo kroniczka J.Jerlicza. – Т. 2. – S. 76.
Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії та на Україні в XVII – XVIII ст. – К., 1954. – С. 12; Антонович В.Б., Бец В.А. Указ. соч. – С. 71.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 326-329.
Антонович В.Б., Бец В.А. Указ. соч. – С. 71; Степанков В. Петро Дорошенко. – С. 296.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 335.
Latorisiec, albo kroniczka J.Jerlicza. – Т. 2. – S. 76.
Новицкий И. Еще об Иване Поповиче // Киевская старина. – 1889. – Т. 27. – Ноябрь. – С. 437.
Літопис Григорія Грабянки. – С. 130; Левицкий О. Указ соч. – С. 110.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 339-340.
Там само. – С. 334.
Там само. – С. 335.
Крип'якевич І. Серби в українському війську // Записки наукового тов. ім. Т.Г.Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 110.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 339-340.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 98; Letopisiec, w Maloj Rossii prezde Chmelnickoho bywszuch Hetmanow i pry nich dieystwia // НБУ ІР. – Ф. І, № 4103. – S. 80-81.

Розділ 4.

Ніжинська трагедія червня 1663 р.





Про кризову ситуацію, яка охопила українську владу, свідчать послання П.Тетері до короля, в яких він настійливо вимагав військової допомоги. Зокрема, 16 травня 1663 р. гетьман просив "...прислати нам на допомогу який-небудь загін війська, хоча б тисячі дві кінноти, для того, щоб хиткі уми тутешнього народу могли охочіше утвердитися у покірності"¹. Без сумніву, криза уряду П.Тетері мала призвести до його падіння ще влітку 1663 р. Парадоксально, але його фактично врятували події Ніжинської чорної ради 17-18 червня 1663 р., хоча, з другого боку, ці події стали апогеєм періоду Руїни, справжньою трагедією для Української держави ознаменувавши її розкол. Проте, її результати, які різко змінили ситуацію на всій козацькій Україні, поставивши її в нові політичні реалії, змусили правобережну козацьку старшину змінити своє ставлення до П.Тетері².

Звичайно, не можна дослідити політику гетьмана Павла Тетері відірвано від тих суспільно-політичних подій, які й визначали тогочасну ситуацію в державі. Ніжинська чорна рада мала безпосередній вплив на подальші політичні зусилля Тетері, на ті методи, які стали переважати в його діяльності. Тому ми вважаємо, що необхідно детальніше зупинитися на самих подіях Ніжинської ради, причинах, які її викликали і, відповідно – її наслідках.

Як уже зазначалося, 1660 р. на Лівобережній Україні розпочався процес підготовки обрання свого гетьмана. Головними пошукувачами булави стали Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Уже в квітні 1661 р. наказний гетьман спорядив до Москви посольство з інформацією про підготовку в Переяславі ради для обрання гетьмана. При цьому наголошувалося, що більшість лівобережних козацьких полків "...крім Сомка на це місце нікого не чають"³. А вже в травні 1661 р. біля Бихова відбулася рада, більшість учасників якої висловилися на підтримку Я.Сомка. Проте, ситуація була не такою сприятливою, як того бажав наказний гетьман. Після ради представники ніжинського полку заявили, що, крім Золотаренка, нікого не хочуть в гетьмани. Тому, зважаючи на заяву останніх, та через відсутність на раді полтавського полковника Жученка з козаками й запорожців, було вирішено, що питання вибору гетьмана необхідно відкласти та передати його на розсуд московського царя⁴.

Таке формулювання рішення ради повністю відповідало інтересам російського уряду. Ініціатива перейшла до нього. А у Золотаренка з'являлася надія на позитивне для нього вирішення



питання гетьманства. Його союзником у боротьбі за булаву став ніжинський протопіп Максим Филімонович, яскравий представник промосковськи налаштованої групи українського духовенства. В історіографії оцінка його особи має переважно негативний характер. Зокрема, О.Левицький писав: “Мефодій (таке ім’я він отримав, коли 4 травня 1661 р. був посвячений на уряд єпископа мстиславського і оршанського та призначений надзорцем Київської митрополії⁵, незважаючи на те, що законний митрополит Діонісій Балабан був живий. — авт.) — особа у вищій мірі несимпатична своєю егоїстичною дріб’язковістю, продажністю і величезним честолюбством”⁶. Російський історик В.Ейнгорн позитивніше оцінював Мефодія, вказуючи, що його метою було збереження порядку в Україні для блага та в інтересах Москви⁷.

Призначення М.Филімоновича на уряд єпископа було порушенням загальноприйнятих церковних канонів. Як наслідок, воно було негативно сприйняте у середовищі вищого українського духовенства. Київський митрополит Діонісій Балабан виступив з протестом, заявивши, що московський митрополит Пителир не мав права висвячувати Филімоновича на кафедру, щі не належить його митрополії. У протигагу цьому він призначив єпископом мстиславським і оршанським Йосипа Тукальського⁸. Українське духовенство з цього приводу звернулося зі скаргою до константинопольського патріарха Никона. 16 лютого 1662 р. патріарх наклав прокляття на митрополита Пителира, а дещо пізніше й на Филімоновича, за те, що той за допомогою мирської влади оволодів Київським престолом. Попри це, Мефодій, при підтримці Москви, активно включився в політичні події в Україні. Від російського уряду він отримав доручення впливати на місцеві настрої на користь зближення з Московією. Для цього йому було видано чимало грошей⁹.

У Москві не поспішали з обранням гетьмана на Лівобережжі. По-перше, як уже зазначалося, там ще зберігали надію, що зможуть повернути під свою владу Ю.Хмельницького. По-друге, ні Сомко, ні Золотаренко не влаштовували російський уряд в якості можливого гетьмана. І один, і другий були представниками старої козацької еліти, створеної ще Б.Хмельницьким. І якими б сильними не були у них корисливі інтереси, як би вони не клялися у вірності царю, все ж час від часу в їхніх діях проявлялися незалежність поглядів і бажання встановити в Україні владу, яка б якомога менше залежала від Москви.

У руслі московської політики діяв Мефодій. Він активно виступав проти Сомка. Водночас, підтримуючи В.Золотаренка,



єпископ вів до середини 1661 р. подвійну гру. Він давав зрозуміти представникам російського уряду, що як один, так і другий претендент не підходять для посади гетьмана. Так, 17 липня 1661 р., в розмові з московським дворянином Федором Протасьєвим Мефодій наголошував, що "...якщо буде наказний гетьман Сомко на Ю.Хмельницького місце гетьманом, то полковник В.Золотаренко не буде його слухатись, а якщо полковник буде гетьманом, то Сомко одноосібно буде якийсь умисел над ним чинити в союзі зі своїм небожем і на дві сторони буде Великому Государю неурядиця"¹⁰.

На літо 1661 р. з'явився третій претендент на гетьманство. Ним був Іван Брюховецький. Уже восени 1661 р. він, виступаючи в ролі захисника інтересів біднішого козацтва, проголосив себе кошовим гетьманом. Це свідчило про серйозність його намірів щодо посади гетьмана Лівобережної України¹¹. Я.Сомко звертав увагу московських урядовців, що Брюховецький "...називається гетьманом, а в них в Запорогах ніколи гетьмана не було"¹². Останній спромігся повністю використати суспільні суперечності, а також заручитися підтримкою найдієвішої й найактивнішої частини українського духовенства та, що найважливіше, заслужив довіру Москви. Відразу утворюється союз між І.Брюховецьким та Мефодієм. Хитрий і далекоглядний єпископ розпізнав у кошовому гетьмані політика, який відповідав інтересам Москви, а значить, мав реальний шанс отримати булаву.

Діяльність цього тандему сконцентрувалася в кількох напрямках. По-перше, свої зусилля вони спрямували на дискредитацію в очах московського уряду своїх головних суперників – Я.Сомка та В.Золотаренка. По-друге, – на завоювання довіри до себе з боку російських чиновників в Україні й московського двору. Третім напрямком було здобуття авторитету серед найчисельнішої і, за певних умов, найвпливовішої сили в суспільстві – маси біднішого козацтва й селян. Зокрема, в цьому плані ставилося за мету дискредитувати в очах українського населення своїх опонентів.

Тож вже з літа 1661 р. розпочинається планомірне здійснення цієї програми, чому сприяло все зростаюче невдоволення діями Я.Сомка з боку воевод. Так, 16 липня 1661 р. у своїй відписці до Москви Г.Куракін вказував, що наказний гетьман хоче вчинити з царськими людьми те саме, що зробили з В.Б.Шереметьєвим¹³ 10 жовтня 1661 р. про його ненадійність повідомляв переяславський воевода В.Волконський¹⁴. А стольник І.Песков у своєму донесенні зазначав, що в жовтні 1661 р., під час облоги військами Ю.Хмельницького Переяслава, Я.Сомко проводив з гетьманом таємні



переговори¹⁵. Подібна інформація надходила до Москви й протягом 1662 р. Так, на початку червня В. Волконський повідомляв, що "...у Якіма Сомка і у всіх полковників хитання великі"¹⁶. А 27 червня 1662 р. вже київський воєвода І. Чаадаєв доповідав, що писар наказного гетьмана обмовився, що той з Хмельницьким змовляються, щоб їм об'єднатися з кримським ханом¹⁷.

Сам Брюховецький та Мефодій планомірно засипали Москву компрометуючими матеріалами на Сомка¹⁸. У своїх листах вони називали його наступником і продовжувачем політики Виговського та Хмельницького, при цьому зверталася увага на родинні зв'язки останнього з Сомком¹⁹. А Ф. Лодиженському Брюховецький говорив: "...а коли Я. Сомко гетьманство обійме, тоді ж від Великого Государя відійде до ляхів"²⁰. Поряд з Сомком від них діставалося й В. Золотаренку, про якого кошовий говорив, що той дарма хоче "вибрехати" в царя булаву й лише своїм баламутством невинні душі губить, землю пустошить і царське жалування вимагає²¹.

І. Брюховецький всіма засобами намагався заслужити довіру з боку Москви. Він пішов навіть на декларування необхідності ліквідації гетьманської форми правління в Україні. Зокрема, у листі до єпископа Мефодія він зазначав, що "...нам не про гетьманство потрібно старатися, лише про князя Малоросійського від його Царської Величності. На це князівство бажано Федора Михайловича мати"²².

Щоб створити собі надійну соціальну опору, Брюховецький проводив активну агітацію за свою кандидатуру в середовищі козацтва, насамперед запорозького. Він ідеально зумів розпізнати й використати прагнення Січі відігравати провідну роль у політичному житті козацької України. Зі здобуттям гетьманської булави своїм кандидатом запорожці плекали надії на захоплення влади й усунення від неї городової старшини. При цьому кошовий виступав у ролі поборника інтересів знедоленого населення й найбіднішого козацтва, хоча сам володів значною кількістю маєтків і угідь²³.

Для збільшення кількості своїх прихильників, Брюховецький не гребував популістськими заходами. Зокрема, він призначив полковниками колишніх рядових козаків М. Гвинтівку та Тишку й доручив їм набрати полки зі всіх бажаючих²⁴. Із Запорожжя у всі кінці козацької України виїжджали агенти, які активно агітували за свого кандидата, запевняючи всіх, що з його приходом до влади настане загальне покращення. Вони підбурювали "чєрнь" на виступи проти старшини та поширювали думку, що єдиним справедливим способом



вибору гетьмана може бути лише “чорна рада”, на якій би була присутня вся громада народу²⁵. За підказкою Брюховецького, запорожці написали листа до городского козацтва, щоб ті не вірили “зрадникам”, не слухалися їх закликів, а з’єдналися з січовиками, “...а якщо не захочуть, то буде лише загибель для них”²⁶.

Поширенню антистаршинських настроїв сприяли дії значної частини старшини, котра активно збагачувалася. Як говорили козаки, “...велика біда чиниться від старших і їм розорення”²⁷. Вони висловлювали обурення, що “...сьогодні гетьман і полковники і всі качальні люди, всі міста, містечки та млини позахоплювали самі по собі та й самовільно ними володіють”²⁸. Прихильний до Брюховецького київський полковник В.Дворецький, змальовуючи зловживання Я.Сомка та В.Золотаренка, зазначав, що вони “...дерли по містах і селах вбогих людей нестерпними податками”²⁹. Саме нехтування козацькою верхівкою інтересів рядового козацтва і селян спричинило зростання невдоволення в середовищі біднішого козацтва.

На весну 1662 р. Брюховецький спромігся налаштувати проти головного свого конкурента також і впливового в козацькому середовищі кошового Івана Сірка. Останній, будучи на перших порах лояльним до Я.Сомка, різко змінив свою позицію щодо нього. У відповідь на спробу наказного гетьмана заручитися його підтримкою, Сірко 20 березня 1662 р. в різкій формі заявив йому, щоб той більше не писав і що “...його зрада й лукавство стали очевидними всьому війську”³⁰.

Сомко, розуміючи, що головною силою, яка може суттєво вплинути на результати боротьби за гетьманство, є Москва, намагався схилити царський уряд на свою сторону. Протягом весни – літа 1662 р. наказний гетьман спорядив туди кілька посольств. Він намагався продемонструвати свою вірність (направив до Москви полонених татар як доказ його старанності), а також спростовував наклепи суперників. При цьому зазначав, що “напівляху” Брюховецькому вірити не можна³¹. Зокрема, чергова делегація на чолі із сотниками М.Романовим і М.Семеновим була направлена ним до Москви 4 липня 1662 р. Посли привезли полонених поляків і грамоту від наказного гетьмана, у якій той скаржився на єпископа Мефодія, “...який учинив смуту і якого не люблять у війську”³².

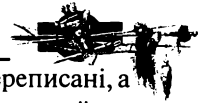
Проте, численні листи Я.Сомка і його успішні дії проти татарських військ та загонів Ю.Хмельницького, а також підтримка значної частини вищого духовенства й козацької старшини не мали позитивного впливу на ставлення російського уряду до наказного



гетьмана. У Москві краще сприймалися відкрито промосковські, хоча й демагогічні, заяви Брюховецького. До того ж, з ряду причин Яким Сомко як гетьман не міг влаштувати московську політичну еліту. Він був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на договірній основі. Поведінка й міркування Я.Сомка змушували непокоїтись уряд Росії. Так, наказний гетьман піддавав критиці окремі статті Переяславської угоди 1659 р. Зокрема, в розмові з Ф.Лодиженським він зазначив, що "...в Юрасевих пунктах поганого що написано, — гетьману не вільно за провини карати горлом, — це потрібно залишити"³³ Така позиція Сомка була спрямована на встановлення в Україні сильної гетьманської влади, при якій володар булави свою внутрішню політику й судочинство міг би здійснювати незалежно від Росії. Це давало б йому змогу розправлятися з опозицією (особливо з вірними Москві лямі типу Брюховецького і Мефодія). У випадку неприйняття Москвою вказаної пропозиції, наказний гетьман погоджувався на компромісний варіант: гетьман мав право чинити суд в присутності представника московського уряду³⁴. Але й така постановка питання не могла влаштувати російське керівництво, котре, користуючись безвладдям в Україні, з успіхом посилювало тут свої позиції.

Як і П.Тетеря, Сомко зі свого боку також висунув програму об'єднання козацької України. Для цього, на думку наказного гетьмана, необхідно було послати близько 20 тис. війська в основні правобережні міста: Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Білу Церкву та Брашлав, що мало б змусити польський уряд піти на укладення миру³⁵. Для дій проти Криму наказний гетьман пропонував, зокрема, на Запорозжжі побудувати містечка і послати туди 10 тис. російське військо та гармати для оборони від татар³⁶. Без сумніву, це мало б призвести і до послаблення опозиційно налаштованого до Я.Сомка Запорозжжя та поставити його під контроль гетьмана. У цьому плані слід зауважити, що трагізм ситуації полягав у тому, що прагнучи об'єднання держави, і П.Тетеря, і Я.Сомко, і пізніше І.Брюховецький були далекими від порозуміння між собою. Кожен з них саме себе бачив на чолі єдиної держави, а їх протистояння мало наслідком лише розгортання братовбивчої громадянської війни.

У сфері соціальної політики наказний гетьман говорив про необхідність виокремлення козацького стану й чіткого відмежування



його від посполитих. “Козаки окремо по своїх лістрах переписані, а мужики собі переписані будуть...”³⁷. Така позиція позбавляла його підтримки значної маси селянства й давала його суперникам можливість зіграти на цьому. Але не слід забувати, що Сомко був типовим представником козацької верхівки й сповідав ідеологію свого стану.

У Москві, зважаючи на звинувачення на адресу Сомка з боку воєвод та єпископа Мефодія, не поспішали довіряти наказному гетьману. Крім того, й через схильність Сомка відігравати якомога самостійнішу роль у політичному житті держави. Російський уряд непокоїла його надто принципова позиція щодо дій московських військ, які перебували в Україні. Зокрема, 21 червня 1662 р. в своєму листі до царя він скаржився на московського майора І. Березняка, який в Кременчуку людям утиски й різні кривди чинив³⁸. А 27 грудня 1662 р. писав: “...від тих ратних людей чиняться злодійства великі. Переяславських жителів б’ють, грабують і називають зрадниками”³⁹. Сомко наголошував, що московські війська доходять до вбивств українських жителів, і що “...жити разом з ними немає ніякої можливості”⁴⁰. Нарікання з його боку викликали також дії белгородського воєводи князя Г.Ромодановського. Наказний гетьман навіть вимагав, щоб той “...без відома гетьмана від себе воєвод в міста не надсилав, що від цього людям є велике обтяження”⁴¹.

Звичайно, це все в комплексі робило шанси Я.Сомка на гетьманство мізерними. Тож закономірною була спроба останнього в обхід Москви організувати гетьманські вибори. У квітні 1662 р. він ініціював старшинську раду в Козельці. На ній була присутня більшість лівобережної старшини і Сомко без особливих проблем добився обрання себе гетьманом⁴². Місія московського боярина, який був присутнім при цьому, обмежилася лише констатацією факту вибору гетьмана і врученням йому необхідних атрибутів влади. Але відразу після ради в Москву посипалися листи від сомкових суперників. У них заперечувалася законність обрання. Так, зокрема, Золотаренко й Мефодій твердили, що Сомко отримав гетьманство обманом, скликавши полковників нібито для вирішення якихось військових справ, він грубою силою змусив їх голосувати за себе⁴³. А київський протопіп В.Прокоф’єв, перебуваючи в Москві, говорив, що рада в Козельці була неповною, тому що на ній не була присутньою “чернь” і все поспільство⁴⁴. Формально ці аргументи й стали причиною того, що у Москві не затвердили результатів Козелецької ради. Сомку дали зрозуміти, що до гетьманської булави



залишився один шлях — через загальну “чорну” раду, на якій би відбулися вибори “всіма вільними голосами”⁴⁵.

Більша частина старшин і вище духовенство однозначно негативно сприйняли перспективу проведення чорної ради. В освічених колах українського суспільства набула поширення думка, що така рада є зло й безлад, і не може здійснити обрання гетьмана в інтересах держави⁴⁶. Так, зокрема, чернігівський полковник Аникій Силич щодо майбутньої ради говорив, що розпочинається друга “пушкарівщина”⁴⁷. Справді, чорна рада, в ході якої домінують емоції над глуздом, аж ніяк не могла гарантувати оптимального вирішення державних проблем. У цьому плані не можна не погодитися з думкою В.Смолія та В.Степанкова, що така “...практика розв’язування найважливіших питань створювала сприятливу атмосферу для інтриг і відкритої боротьби за владу...” та, що часто “ “чорна” рада перетворювалась у знаряддя в руках досвідчених політиків або ж спритних демагогів для досягнення своїх цілей”⁴⁸.

Напередодні ради, яка не обіцяла Я.Сомку нічого доброго, він вступив у переговори з П.Тетерею. Але їхнє листування ні до чого не привело. Наказний гетьман так і не наважився зробити рішучий крок і розірвати стосунки з Москвою. Він продовжував плекати надію, що зуміє повернути собі прихильність царя й стати повновладним гетьманом. Я.Сомко реально усвідомлював, що союз з Тетерею означав би крах всякої надії на гетьманство.

З початку 1663 р. паралельно листуванню з П.Тетерею, Я.Сомко намагався забезпечити собі найкращі умови в разі проведення гетьманської елекції на чорній раді. Для цього він продовжував виправдовуватися перед царем, звинувачуючи водночас своїх суперників. Також спрямував зусилля на те, щоб не допустити участі в майбутній раді запорожців та єпископа Мефодія, аргументуючи це тим, що “...від віку не було, щоб єпископу гетьмана обирати”⁴⁹. Щодо запорожців, Сомко зазначав, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні розійтися по своїх полках і голосувати в їх складі, як це заведено здавна⁵⁰.

І.Брюховецький з початком 1663 р. також активізує свою діяльність. Щоб підготувати умови для захоплення булави, він на всю зиму 1662-1663рр. залишився із запорожцями на волості, аргументуючи це тим, що час важкий, холодно й на Запорожжі не вистачає продуктів харчування⁵¹. Він продовжував посилати агентів у різні міста для агітації в козацьких полках⁵². 2 квітня 1663 р. кошовий гетьман видав універсал до всіх жителів Лівобережжя. У ньому увага



акцентувалася на зрадницькій діяльності Сомка, який з "...Тетерею, зачинателем зради, в злагоді живучи, домовився, щоб Тетеря на його сторону Дніпра тамтешні полки з татарами в Кременчук заслав. А Сомко нам заважає, щоб ми ніякої допомоги з вірним військом Його Царської Величності низовим славетним Запорозьким тим бідним понаддніпрянським людям не надали"⁵³. Брюховецький закликав все поспільство збиратися під Ніжин, де буде проведено раду і при цьому додавав, що можна буде "Ніжин грабувати"⁵⁴. Звісно, що такі заклики повинні були привабити до Ніжина масу люмпенізованих козаків і селян, найбільш незадоволеної частини суспільства, в середовищі якої сильними були антистаршинські настрої. Ці люди були якраз тією силою, на яку планував спертися Брюховецький, що на той час вже здобув імідж захисника знедолених.

Активно підтримував І.Брюховецького і Г.Ромодановський. Не даремно Я.Сомко тривожився, що той заодно з Мефодієм і Золотаренком прагнуть обрати в гетьмани того, кого вони хочуть⁵⁵. Правда, у цьому випадку наказний гетьман помилявся щодо В.Золотаренка. Останній вже був використаний Мефодієм як знаряддя для боротьби з Сомком і став непотрібний новоутвореній коаліції Мефодія з Брюховецьким. На Золотаренка зі всіх сторін почали сипатися звинувачення у зловживаннях та привласненні коштів і продуктів, що належали війську⁵⁶. Пізніше, вже 8 червня 1663 р., перебуваючи з військом у Нових Млинах, куди він прийшов, готуючись до ради, Брюховецький вкотре наголошував на зрадницьких діях Сомка й Золотаренка, стверджуючи, що вони спільно хочуть відмежуватися від Москви, для чого і міста всюди укріпили, і дзвони на гармати перелили. Брюховецький запевнив московських урядовців, що якщо рада пройде на його користь, то він відразу ж з військом і калмиками піде на Правобережжя для "промислу"⁵⁷

Діяльність Брюховецького дала позитивні для нього результати.. Так, за свідченням драгунського капітана М.Мостікова, "...чернь в розмовах говорить, що їм милий гетьман Брюховецький, тому що він людина смирна та не горда. А Сомко і полковники люди горді і їм чинять утиски, а самі збагатилися"⁵⁸. На заклик Брюховецького направитися до Ніжина на раду, за свідченнями Самовидця, "...що живо рушили з домів не тільки козацтво, але усе поспільство купами, а не полками"⁵⁹. Також у Москві вважали саме кошового найкращим претендентом на гетьманство і спрямували свої зусилля на моральну, матеріальну і навіть військову його підтримку. Цар Олексій Михайлович власноруч писав Г.Ромодановському, що потрібно



“...берегти міцно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно вірний, тому що очі наші бачив и обіцявся”. З цього випливає ще один цікавий факт, що в процесі підготовки до ради Брюховецький встиг побувати в Москві і засвідчити там свою вірність. Ромодановський, виконуючи царський наказ, направив загін своїх людей для охорони Брюховецького й Мефодія⁶⁰. Звіди було надіслано кошти й подарунки на Запорожжя, а також на ім'я єпископа Мефодія для роздачі прибуваючим до нього посланцям з різних міст⁶¹. Діяльність єпископа знаходила відповідну оцінку і не лише моральну. Так, безпосередньо перед Чорною радою, 2 червня 1663 р., Мефодій отримав від московського князя Д. Велико-Гагіна, який був відряджений царем для спостереження за законністю обрання гетьмана, 300 рублів⁶².

Чорна рада, всупереч старанням Я. Сомка, відбулася 17-18 червня 1663 р. в м. Ніжині. Про її хід достатньо відомо, тому немає потреби описувати ці події. Але слід відзначити декілька важливих моментів, що засвідчують вирішальний вплив Москви на її результати. Так, для проведення ради разом з Велико-Гагіним відправилось ціле посольство, до складу якого ввійшли стольник К. Хлопов, дяк І. Фомін і 12 дворян. Супроводжував їх чималий військовий загін у 8 тис. осіб⁶³. Хоча проголошувалося, що завданням російського посольства були нагляд за законністю виборів та приведення новообраного гетьмана до присяги й вручення йому царської грамоти, однак головне завдання полягало в приведенні до булави особи потрібної Москві. До того ж зазначалося, що булаву і знамено новообраний гетьман міг отримати лише з'явившись особисто до Москви⁶⁴.

Рада пройшла під контролем московської делегації. Коли 17 червня з початком виборів гетьмана вона перетворилася у бійку між прихильниками й противниками Сомка. За свідченням самого Д. Велико-Гагіна, російські солдати під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок⁶⁵. Однак, зважаючи на той факт, що вказані заходи московських вояків змусили відступити прихильників Я. Сомка, видається слушною думка К. Стецюк, що гранати були використані цілеспрямовано: проти людей наказного гетьмана⁶⁶. Такий розвиток подій видається реальним, зважаючи на прихильність представників Москви до Брюховецького. Тож, чи не саме втручання російських вояків стало вирішальним для результатів ради.

Вдячний І. Брюховецький відразу після ради запропонував Д. Велико-Гагіну, щоб з Москви були надіслані в Україну воеводи з



залогами. Новообраний гетьман обіцяв їм харчування, а для московських старшин – землі й сінокоси⁶⁷.

Ніжинська чорна рада 1663 р. вінчала окремий етап у розвитку Національної революції, вона стала розв'язкою тривалої громадянської війни, що точилася в козацькій Україні з 1658 р. Проте, поділ держави був чи не найгіршим варіантом вирішення цієї проблеми. Це означало фактичну втрату козацькою Україною цілісності. Розкол створив умови для посилення впливу на лівобережній і правобережній частинах України, відповідно, Росії та Польщі.

Відразу ж після ради на Лівобережжі запанувало жорстоке свавілля. Г.Грабянка, описуючи ці події, говорив: "...у ті дні не один заможний чоловік покинув свою домівку і страху ради ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах перебуваючи між смертю і життям, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець"⁶⁸. У свою чергу переяславський воевода князь Волконський наказав заарештувати осіб з оточення Я.Сомка. Так були взяті під варту осавул М.Пригара, військовий суддя С.Гладкий, а також Сомкова дружина з дітьми⁶⁹. З Москви поступило розпорядження про опис і арешт майна Сомка і його товаришів⁷⁰.

У цей час на Лівобережній Україні відбувається зміна старшинської верхівки. На місце сомкових прихильників, заарештованих разом з наказним гетьманом, були призначені нові полковники з числа довірених людей Брюховецького. Для наведення порядку в полках кожен з них отримував загін запорожців. Не без підстав дослідники розцінюють ці дії Брюховецького як прагнення послабити вплив Запорозжя, після того як воно було використане. У подальших своїх діях Брюховецький не передбачав яких-небудь соціальних перетворень, спрямованих на поліпшення становища основної маси козацтва й селян. Тож останні найближчим часом мусили зрозуміти, що залишилися ошуканими. Їхнім консолідуючим центром могло стати саме Запорозжя, яке завжди гостро реагувало на ситуацію в середовищі знедолених прошарків українського суспільства. Отже, можна погодитися з думкою С.Єгунової, що Брюховецький сподівався на те, що запорозький постій в полках викличе різке невдоволення в місцевого населення й призведе до втрати Запорозжям свого авторитету в народі і послабить його як можливу опозиційну силу уряду Брюховецького⁷¹. Справді, як і сподівався Брюховецький, дії запорожців викликали гостре обурення населення полків. Той же Г.Грабянка писав: "На постої вони таке



лихо витворяли, що можна було подумати, ніби то не гетьман їх туди послав, а якийсь спраглий людської крові тиран”⁷².

Результати ради викликали негативну оцінку в освічених колах українського суспільства. Автор “Чернігівського літопису” називав ці події “чернецькою зрадою” і наголошував, що саме “москалі учинили гетьманом” Брюховецького⁷³. У Москві бажали пошвидше розправитися із Сомком, аргументуючи це небезпекою польського вторгнення. Тож 8 вересня 1663 р. звідти надійшла грамота на ім’я стольника К.Хлопова, де вказувалося щоб “...гетьману Брюховецькому говорити таємним чином, щоб вони Сомка з товаришами судили за військовими правилами, не очікуючи, щоб ту справу до виконання привести відразу..., щоб у Війську Запорозькому ніяких сумьят не вчинилося”⁷⁴.

18 вересня 1663 р. в м. Борзні було страчено Я.Сомка, В.Золотаренка та найближчих їх прихильників О.Шуровського, А.Силича, С.Шамрицького, П.Киндея, А.Семенова та К.Ширяя. Ще десять осіб із числа старшини було відправлено до російської столиці, а звідти зіслано до Сибіру⁷⁵. До числа репресованих політичних противників Брюховецького потрапив й ігумен Мгарського монастиря отець Віктор Загоровський, якого було заслано до Соловецького монастиря. Про нього київський полковник В.Дворецький говорив, що той “...всьому злу зачинщик, отець і вчитель Сомка”⁷⁶.

Лівобережні події мали безпосередній вплив на ситуацію на правому березі Дніпра. Якщо у травні-червні 1663 р. на Правобережжі відбувається різке загострення внутрішньополітичної ситуації, виявом якого стало повстання І.Поповича, а в середовищі правобережної старшини стали поширюватися думки про необхідність зміщення П.Тетері й об’єднання з лівобережним козацтвом під протекцією Москви, то після червневих подій на Лівобережжі, і особливо, після розправ бідноти та запорожців над представниками старшини, ситуація на Правобережжі різко змінилася. На нашу думку, правобережна козацька старшина перед загрозою небезпеки поширення цього свавілля на Правобережну Україну відмовилася від планів повернення під царську руку й знову стала підтримувати уряд Павла Тетері⁷⁷. Можливо, на таку її поведінку вплинув і той факт, що внаслідок ради зазнало поразки саме те угруповання лівобережної козацької старшини, на союз з яким розраховувала правобережна опозиція.

Уже в листах до Варшави, датованих липнем 1663 р., наголошуючи на поширенні опозиційних настроїв навіть у найближчому



своєму оточенні, П.Тетеря говорив про це, як про події минулі. Він навіть заявив про готовність направити у розпорядження короля два козацьких полки Брацлавський і Паволоцький, що раніше зробити категорично відмовлявся⁷⁸.

Яким Сомко і його товариші стали жертвою Руїни, що охопила все українське суспільство і державу з кінця 50-х рр. XVII ст. Боротьба за гетьманство відбувалася на фоні загострення суперечностей між окремими козацькими угрупованнями й цілими соціальними станами. Наказний гетьман, підштовхуваний своїми честолюбними мріями про гетьманство, не міг порвати з Москвою і до останнього моменту зберігав ілюзію, що російський уряд, якщо й не підтримає його, то хоча б займе нейтральну позицію під час гетьманських виборів. Йому не вистачило рішучості, щоб відмовитися від влади й піти назустріч пропозиціям П.Тетері. Найгірше те, що і Сомко, і Тетеря у своїх програмах сповідували схожі ідеї, основою яких було об'єднання України, встановлення сильної гетьманської влади, але особисті амбіції виключили можливість досягнення єдності між ними. Цим було завдано удару, в першу чергу, українським державним інтересам.

Підготовка Чорної ради і її проведення дає можливість акцентувати увагу на кількох моментах.

По-перше, вона продемонструвала суттєве зростання впливу Росії на Лівобережній Україні, що стало результатом загострення боротьби за владу між окремими угрупованнями українського козацтва, коли кожне шукало саме в образі Москви арбітра й силу, на яку можна було спертися. Остання не забарилася скористатися з такої ситуації для посилення своїх позицій в Україні.

По-друге, зростання впливу Москви на Лівобережжі і поява при владі відкрито промосковського угруповання, очолюваного І.Брюховецьким, робило неможливим мирне об'єднання України, як того прагнув гетьман Павло Тетеря. Події на Лівобережжі підштовхнули його на шлях силового вирішення проблеми об'єднання держави.

По-третє, події Чорної ради засвідчили негативну роль в них Запорозжя, яке через прагнення повернути собі провідні позиції в політичному житті Української держави, стало зброєю в руках демагогів Брюховецького і єпископа Мефодія, що було вдало використане Москвою для проведення в життя своїх політичних програм.

По-четверте, сама практика вирішення питань державного життя за допомогою "чорної" ради, особливо в умовах гострої внутрішньо-



політичної кризи була надзвичайно негативним явищем. У даному випадку вона призвела до розколу козацької України.

Лівобережні події червня 1663 р. мали безпосередній вплив на політичну ситуацію в Правобережній Україні. Поразка “партії” Сомка і хвиля розправ над представниками старшини, що охопила Лівобережжя, дала можливість Тетері тимчасово стабілізувати ситуацію на Правобережній Україні.

¹ ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 331.

Газін В.В. “Чорна рада” 1663 року: її підґрунтя та наслідки для Української козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К.-Черкаси, 1994. – С. 88.

Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 48-49, 50-58.

Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 96-97.

Харишин М.В. Вказ. праця. – С. 112.

Левицкий О. Указ. соч. – С. 69.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – С. 176.

Там само. – С. 194.

Там само. – С. 197-198; Огієнко І. Українська церква: Нариси до історії Української православної церкви. – К., 1993. – Т. 1 – 2. – С. 174-175.

Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 89.

НБУ ІР. – Ф. II, № 15410. – Арк. 6.

Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 359.

НБУ ІР. – Ф. II, № 15408. – Арк. 4.

Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 331.

Там само. – С. 332.

Там само. – С. 338.

Там само. – С. 340.

ЦДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1.

Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 89, 101.

Там само. – Т. 7. – С. 349.

Там само. – Т. 5. – С. 100.

Там само. – С. 101.

Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... – С. 232.

Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С. 132.

Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – С. 327.

Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 100-101.

Там само. – Т. 7. – С. 334.

Там само. – С. 349.

Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині... – С. 414.

Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 337.

ЦДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 290, 291, 302, 304.



- ³² Там само. – Спр. 304; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 118.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 360.
Там само. – Т. 5. – С. 94.
Там само. – С. 93-94.
Там само. – С. 94.
Там само. – Т. 7. – С. 360.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15544. – Арк. 1-2.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 128-129.
Там само. – Т. 7.- С. 368.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15544. – Арк. 5-6.
Там само. – Ф. ІІ, № 15576. – Арк. 23-24, 34-37; Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – Февраль. – С. 272-284.
Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 102-103.
Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині. – С. 27.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 349, 357.
Левицкий О. Указ. соч. – С. 86.
Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини... – Ч. 1. – С. 167-169.
Харишин М.В. Вказ. праця. – С. 20.
Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 358.
Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 107-110.
Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – С. 203.
Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 107.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15412. – Арк. 24-26.
Окиншевич Л. Генеральна рада на гетьманщині. – С. 47.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 126.
Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... – С. 230.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 168-169.
Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини... – Ч. 1. – С. 145.
Літопис Самовидця. – С. 89.
Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... – С. 239, 242.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 103.
Там само. – С. 141.
Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С. 127-128.
Там само.- С. 128, 136.
Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини... – Ч. 1. – С. 167-169.
Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... – С. 243.
Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII – XVIII віках // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 4. – С. 130.
Літопис Григорія Грабянки. – С. 128.



- ⁶⁹ Стецюк К.І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... – С. 245.
- ⁷⁰ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. – С. 137.
- Егунова С. Указ. соч. – С. 15.
- Літопис Григорія Грабянки. – С. 121.
- Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725). – С. 14.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15407. – Арк. 4-5; ЦДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 1.
- Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 113.
- Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1885. – С. 12, 27.
- Газін В.В. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 72-76.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 341, 343.



З червня 1663 р. у політиці Павла Тетері з'явилися нові тенденції тактичного характеру. Визначальним стало намагання гетьмана за допомогою військової сили вирішити питання об'єднання Української держави на свою користь. Розуміння, що для боротьби з Московією та Брюховецьким необхідно мати могутнього й надійного союзника, змусило П.Тетерю до проведення більш послідовної пропольської політики. Звісно, що такий різкий поворот українського уряду в бік Польщі відразу ж помітили в сусідніх державах. Так, восени 1663 р. поширилася інформація, що невдоволений кримський хан радив королю усунути Тетерю, при цьому наголошуючи, що він "...є королівським гетьманом, а не козацьким"¹. Період після Ніжинської чорної ради охарактеризувався також намаганнями П.Тетері закріпити своє становище на Правобережжі, хиткість якого яскраво продемонстрували події Паволоцького повстання. Та в цей час низка його політичних зусиль зазнає невдач. Перша з них була пов'язана з обранням нового митрополита. Гетьман докладав зусиль, щоб цю впливову посаду зайняв його союзник. Проте, в цей час з'явилося декілька претендентів на престол. Першим із них виступив єпископ мстиславський і оршанський Мефодій, який ще 4 травня 1661 р. був призначений Московією на посаду блюстителя Київської митрополії. Ще до Ніжинської ради Я.Сомко пропонував кандидатом на цю посаду єпископа чернігівського Лазаря Барановича, хоча останній рішуче відмовився від цього². Можливо, передбачення результатів ради, які були достатньо очевидними, і небажання вступати в боротьбу з Мефодієм, який не гребував засобами для досягнення своїх цілей, штовхнули його на такий крок.

Між тим, основні події, що розгорнулися навколо обрання нового митрополита, відбулися на Правобережній Україні. У них взяли участь П.Тетеря та більшість вищих ієрархів української православної церкви. Перший раунд виборів відбувся наприкінці жовтня 1663 р. в Корсуні. Проте, він завершився безрезультатно. Одна частина єпископів висунула кандидатом Йосипа Нелюбовича-Тукальського, єпископа мстиславського, який на той час виконував функції намісника київського митрополита у білоруських землях. Друга, яку підтримував і гетьман Тетеря, очолювана єпископами луцьким Гедеоном Четвертинським та львівським Атанасієм Желіборським, вимагала призначення на посаду митрополита єпископа перемишльського й самбірського Антонія Вінницького³. Другий тур виборів відбувся 9 листопада⁴. У результаті, більшістю голосів духовних і світських осіб митрополитом київським було



обрано Йосипа Тукальського. Про нього В.Липинський писав, що це був "...один з найзавзятіших і найрозумніших борців за незалежну Українську Державу"⁵. Проте, в ряді положень його погляди не збігалися з позицією Тетері, тому останній з незадоволенням сприйняв такий результат виборів. 6 листопада 1663 р., в листі до канцлера М.Пражмовського, Тетеря писав, що саме Тукальського "...не бажав бачити на цьому високому місці"⁶. Однак, зважаючи на те, що, за його ж словами, за кандидатуру Тукальського віддали свої голоси шляхта "...із воеводства Київського, частина шляхти із Волині, все духовенство і військо Запорозьке"⁷, для збереження єдності в суспільстві змушений був визнати цей вибір.

Саме тут проявилася здатність гетьмана при необхідності йти на розумний компроміс. Уже 14 листопада 1663 р., в листі до єпископів луцького, перемишльського і львівського, закликаючи їх визнати Й.Тукальського як законообраного "пастиря", зазначав: "У цей час найбільше потрібно згоди, як матері з сином, а не розбрату"⁸. Наступного дня з універсалом подібного змісту він звернувся до людності Київської митрополії⁹. Водночас почав клопотатися перед Яном Казимиром про надання Тукальському привілею на Київську митрополію¹⁰.

Наступною невдачею П.Тетері стала втрата протягом літа – на початку осені 1663 р. всіх плацдармів на лівому березі Дніпра, які було створено завдяки успішним діям П.Дорошенка протягом весняних військових операцій. Виконуючи свої обіцянки російському уряду відразу ж після обрання його гетьманом розпочати активні військові дії проти Тетері¹¹, Брюховецький у липні 1663 р. звернувся з універсалом до жителів Правобережжя, закликаючи їх перейти під самовладну царську руку¹². Відомо, що універсал такого ж змісту він видав і в жовтні 1663 р.¹³. На нашу думку, цими універсалами Брюховецький намагався продемонструвати, що він є законним гетьманом і бажає поширити свою владу й на Правобережжя. Його першочерговим завданням у цьому плані була ліквідація плацдармів Тетері на Лівобережжі. Скориставшись тим, що останній через паволоцькі події змушений був відкликати підрозділи Петра Дорошенка, лівобережний гетьман восени 1663 р. зайняв Кременчук, Переволочну і Потік¹⁴.

Улітку 1663 р. зросла небезпека вторгнення російських військ на територію Правобережної України. Ще на початку свого гетьманування П.Тетеря писав до кримського хана про прямі погрози з боку царського уряду¹⁵. Пізніше, в листах від 2 та 12 травня 1663 р.,



він звертав увагу польського уряду на факт прибуття значних московських сил в Задніпров'я і бажання царя розпочати військові дії проти нього¹⁶. Не випадково, гетьман із занепокоєнням сприйняв факт приходу до влади на Лівобережжі промосковського угруповання і посилення позицій Росії в цьому регіоні. Підтверджуючи гетьманські побоювання, татарська розвідка 18 серпня 1663 р. повідомляла, що Москва готує 20-ти тисячне військо для походу проти Тетері¹⁷. З погляду на вказані обставини, зрозумілою є активізація дипломатичних зусиль П.Тетері. У листах до хана він неодноразово доводив необхідність направлення військ в Україну, вказуючи, що в інтересах як Речі Посполитої, так і Криму не допустити поширення влади Москви на Правобережжя¹⁸. У листі до короля наприкінці червня 1663 р. Тетеря зазначав, що існує реальна небезпека відриву України від Польщі¹⁹. Крім того, з приходом союзних військ Тетеря пов'язував надію на поліпшення свого становища в самій Правобережній Україні. Він вкотре наголошував, що польські війська (хоча б 2 тисячі кінноти) потрібні, "...щоб хиткі уми тутешнього народу могли більш охоче утвердитися в покірності"²⁰.

Однак, за всіх обставин, гетьман не відмовлявся від ідеї об'єднання України. Утративши можливість мирного розв'язання цієї проблеми, з червня 1663 р. П.Тетеря почав схилитися до силового методу. Зважаючи на хиткість свого становища, розумів, що це чи не єдиний шанс, коли, заручившись підтримкою польсько-татарських військ та спираючись на вірні козацькі полки, він зможе досягти своєї мети. Вірогідним є те, що Тетеря був добре ознайомлений з існуючими суперечностями між Польщею й Росією та передбачав плани польського уряду щодо війни з Московією. Саме цим він вирішив скористатися для звільнення Лівобережжя з-під влади московських воевод, а також для усунення уряду І.Брюховецького. Заради цієї мети П.Тетеря пішов навіть на корекцію своєї політики в церковному питанні, зокрема, вилучив зі своєї програми вимогу ліквідації унії²¹. Без сумніву, це був компроміс, необхідний гетьману для того, щоб, заручившись польською підтримкою, вирішити головне завдання – поширення своєї влади на всю козацьку Україну.

У серпні 1663 р., закликаючи кримського хана надати йому допомогу для походу на Лівобережжя, Тетеря повідомляв, що в даний момент під його керівництвом знаходиться 30-ти тисячне військо, яке іншим разом буде вже важко зібрати²². Подібні аргументи, з метою прискорення військової кампанії Польщі проти Росії,



використовувалися гетьманом і в діалозі з Варшавою. Без сумніву, якби війна з Росією не відповідала інтересам Польщі та Криму, то ніякі заклики Тетері не могли б спричинити її відновлення. З цього приводу польський історик З. Вуйцік зазначав, що військовий похід на Москву був "...з точки зору польського державного інтересу, без сумніву, обов'язковим"²³.

Отже, розглянемо причини, які змусили восени 1663 р. польського короля Яна Казимира розпочати похід на Лівобережжя. У цьому ж плані доречно звернути увагу і на плани союзника Польщі – Кримського ханства.

Окремі перемоги поляків над московськими військами у 1660-1661 рр. не призвели до досягнення головної мети – до знищення Росії як політичного суперника у східноєвропейському регіоні. Тому, як уже ми відзначали, у Варшаві наприкінці 1662 – на початку 1663 р. виношувалася ідея чергової військової кампанії проти головного суперника. У тому, що військова кампанія може бути успішною, їх переконували прагнення Москви будь-що укласти мирний договір з Польщею. На думку польської сторони, така настирливість російських дипломатів свідчила про неспроможність Росії продовжувати війну. У березні 1663 р. у Львові відбулася чергова зустріч А. Ордин-Нашокіна з польськими комісарами. До складу польської делегації входили канцлер М. Пражмовський, його литовський колега К. Пац і коронний гетьман С. Потоцький²⁴. У відповідь на пропозиції Москви щодо утворення коаліції проти Швеції та Туреччини, польська делегація подала декларацію, в якій у категоричній формі звучала вимога відновити кордони між Польщею та Росією згідно з Полянівським мирним договором 1634 р. Закінчувалася вона погрозою розпочати військові дії проти Росії²⁵. Переговори продемонстрували, що польське керівництво активно готувалося до війни. Як писав З. Вуйцік, "...причина невдачі місії Нашокіна у Львові була не лише незгода польської сторони поступитися східними землями... Річ Посполита готувалася до майбутнього походу на Росію"²⁶. За його ж визначенням, мета походу полягала не лише в поверненні під вплив Польщі Лівобережної України й Білорусії, а в просуванні вглиб Московського царства, щоб під загрозою захоплення його столиці продиктувати вигідні для Польщі умови миру²⁷.

З перемогою над Москвою пов'язувалися надії й внутрішньо-політичного плану. Перш за все, блискауча й швидка перемога мала сприяти посиленню королівської влади та росту авторитету двору.



Так, в оточенні Яна Казимира (особливо його дружина Людвіка Марія) вважали, що успішна кампанія й вигідний для Польщі мир будуть тим засобом, що дасть змогу розв'язати всі суперечності, які нагромадилися в Польській державі²⁸. Одним з таких негативних моментів внутрішньополітичного життя Польщі була боротьба між двома основними “політичними партіями” – королівською й очолюваною маршалком Є.Любомирським. Саме намагання двору провести королівську елекцію і ще за життя Яна Казимира обрати його наступника, чим посилити королівську владу й зробити її менш залежною від шляхти, наштовхнулися на активну протидію опозиції на чолі з маршалком²⁹. Кожне угруповання прагнуло зміцнити свій вплив у суспільстві і, зокрема у війську й цим визначити можливий результат майбутньої королівської елекції.

На літо 1663 р. королівському уряду вдалося придушити бунт конфедератів, що продовжувався з весни 1662 р. Уже в квітні 1663 р. литовське військо пішло на укладення угоди з урядом, а 23 червня таку ж угоду було підписано між королівським двором і коронним військом. Згідно з її умовами військо поверталось на службу, а уряд зобов'язувався погасити заборгованість у виплаті жалування³⁰. З 9 млн злотих, заборгованих урядом війську, вдалося виплатити 37 %. Решту грошей було обіцяно виплатити в наступні роки, після перемоги над Росією³¹. Після ліквідації заколоту у Польщі розпочалася інтенсивна підготовка до походу. У військах було проведено реорганізацію. Щоб звести до мінімуму вплив у ньому прихильників Є.Любомирського, було розформовано частини, що раніше знаходилися під його командою. Деякі відділи були віддані під команду інших воєначальників. Зокрема, уславлену гусарську хоругву самого маршалка було передано під керівництво Я.Собеського. Були розпушені частини, що брали участь у заколоті, зокрема козацькі хоругви Станіслава Любомирського, Лішинських, Гнінських та ін., звільнено з армії велику групу бунтівного офіцера³². Ці заходи мали на меті зміцнення надійності та вірності армії, але, водночас, вони послабили її боєздатність. Армія залишилася без найдосвідченіших і загартованих у битвах частин та офіцерів. Як згадував учасник цих подій Ян Пасек, військо після реорганізації було вже зовсім іншим, “...деякі порозходилися по домівках, а інші, що були добрими жовнірами, зневірилися”³³

Для здійснення своїх намірів польський уряд намагався заручитися підтримкою татар. Спроби створення польсько-кримського військового союзу проти Росії робилися керівництвом



Речі Посполитої й раніше. Так, ще в січні 1661 р. до Криму з цією метою відбув хорунжий Владислав Шмелінг. Того ж року ще одне посольство очолив Ян Вікавський³⁴. У вересні 1662 р. до Криму вирушило нове польське посольство на чолі з покоївним короля Павлом Вольським³⁵. Та особливо активізувалися дії польської дипломатії з початку 1663 р. Так, у квітні канцлер М. Пражмовський направив листа до татарського мурзи Кутлу-Гірея, в якому радив татарським військам залишатися в Україні й чекати на прихід поляків, щоб виступити разом проти спільного ворога – Москви³⁶. Інтенсивні переговори щодо надання військової допомоги велися також на найвищому рівні. Тоді ж, у квітні 1663 р., з королівським посланням до хана відправився той же В. Шмелінг. Крім виконання основного завдання він мав в'ясувати плани татар відносно Правобережної України³⁷. У свою чергу, в керівних колах ханства говорили про реальну можливість укладення польсько-кримського союзу проти Росії³⁸. Там вважали: “Якби королівські і литовські війська з'єдналися з козаками й татарами, охопив би москалів жаж”³⁹. Реальні кроки до створення польсько-татарського військового союзу були здійснені на засіданні кримсько-польської комісії, яка працювала 13 червня 1663 р. у Львові. На ньому було вирішено питання оплати Польщею кримської військової допомоги⁴⁰.

Кримський хан обіцяв королю підтримку у війні з Московським царством, але, водночас, висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди з російським урядом були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані⁴¹. Махмет-Гірей давав зрозуміти Варшаві, що особливого інтересу до українських справ не має. Насправді, Крим, беручи участь у військових діях, використовував найменшу можливість для посилення свого впливу в Україні. Там весь час уважно стежили за політичною ситуацією довкола українських земель, за розвитком відносин між П. Тетерею та польським урядом. Саме з такою метою в травні 1663 р. було послано до Варшави поляка-мусульманина Юзуфа⁴². Щодо самого гетьманського уряду П. Тетері, то, відмовляючи йому в допомозі (в Криму вказували на небезпеку вторгнення калмиків і запорожців⁴³) і не надсилаючи великого війська, хан все ж зберігав постійну присутність невеликих загонів у Правобережжі як один з чинників політичного тиску на українське керівництво.

Отже, незважаючи на постійне суперництво з Польщею за вплив в Україні, сповідуючи свої політичні наміри, кримський хан не міг залишатися осторонь військово-політичних подій, що відбувалися в



цьому регіоні, тому прийняв рішення взяти участь у військовому поході, запланованому польським королем Яном Казимиром. Крім можливості дієво впливати на події, важливим стимулом для татар була багата здобич, що за будь-яких обставин на них чекала.

Польським і кримським воєначальникам майбутня військова кампанія вбачалася досить простою і не вішувала особливих труднощів. Такі висновки ґрунтувалися на аналізі тогочасної ситуації на Лівобережній Україні, а також відомостях щодо стану московських військ, що там знаходилися. Зокрема, упевненість полякам вселяла інформація про повну невідготовленість російських загонів до бойових дій. Самі російські воєводи неодноразово відзначали слабку боєздатність своїх військ. Так, київський воєвода князь Іван Чаадаєв у листі від 3 квітня 1663 р. звертав увагу на гостру нестачу озброєння, коштів та продуктів харчування⁴⁴. Командир російського загону на Запорозжжі Г.Косагов у листі до царя скаржився, що у вересні 1663 р. різко збільшилося число дезертирств, а солдати, що залишилися, страждали через відсутність їжі та одягу⁴⁵. 23 жовтня 1663 р. Г.Ромодановський писав, що "...в рейтарських полках лат і литавр, і труб, а в солдатських полках знамен немає, рейтарам з поляками і татарами без лат битися неможливо" Вину за недостатнє постачання військ воєводи, в значній мірі, покладали на Брюховецького⁴⁶. У свою чергу, лівобережний гетьман не приховував невдоволення Г.Ромодановським, який, на його думку, проігнорувавши небезпеку вторгнення поляків, розпустив свої війська⁴⁷.

Проте, попри побоювання лівобережного гетьмана, російським командуванням було розроблено чіткий план дій в разі наступу польських військ. Так, у таємній царській інструкції гетьману Брюховецькому, переданій через стольника Кирила Хлопова, вказувалося, що в разі неможливості протистояти ворогу, гетьману разом з воєводою Г.Ромодановським потрібно залишити залоги у найбільших містах, а самим відступити до кордону, щоб не допустити прориву противника у межі Росії⁴⁸. Очевидно, що саме виконання белгородським воєводою цієї інструкції, коли окремі підрозділи російських військ були розміщені у головних лівобережних містах, викликало невдоволення Брюховецького. І це навіть попри те, що на допомогу лівобережному гетьману було направлено кількатисячний загін під керівництвом стольника Л.Скуратова⁴⁹.

Мета російської тактики полягала в знекровленні польських військ шляхом організації оборони окремих українських міст і нав'язування вирішальних битв вже на кордоні Московії. Успішне



виконання цього плану видавалося можливим через наявність у козацькій Україні великої кількості міст, які розташовувалися на основних шляхах, якими проходили як торгівельні каравани, так і війська. Зокрема, Павло Алепський, який відвідав Україну в сер. 50-х років XVII ст. писав: “У країні козаків усі дороги проходять через середину міст і сіл, причому мандрівник вступає в одні ворота і виїжджає в інші, а потаємних доріг в обхід міст взагалі немає”⁵⁰. Оволодіваючи численними українськими містами, польські війська мусили нести значні втрати й дійти до зустрічі з основними російськими силами знекровленими. За задумами царських воєвод, успіх мав бути досягнутий за рахунок, в першу чергу, супротиву українського населення.

5 серпня 1663 р. Ян Казимир, зібравши сенаторів та шляхту, оголосив рішення виступити в похід і вирвати із московських рук Україну, “...цю зіницю ока Корони Польської”⁵¹. Серед учасників походу були воєвода краківський і великий гетьман коронний Станіслав Потоцький, воєвода белзький Дмитро Вишневецький, сандомирський – Ян Замоєський, руський – Стефан Чарнецький, київський – Іван Виговський, брацлавський – Петро Потоцький, хорунжий коронний Ян Собеський, польські міністри, серед яких і канцлер Микола Пражмовський та ін.⁵² Як зазначив польський історик В. Чермак: “...був то похід, приречений на великий розмах: його було розпочато з великим галасом і помпою”⁵³.

План кампанії полягав у наступному. Виступивши трьома колонами зі Львова, армія мала з’єднатися в Білій Церкві з загонами татар, які перебували на території України⁵⁴, і козаками Павла Тетері. Головний удар спрямовувався на Лівобережну Україну. Після розгрому у кількох генеральних битвах московських військ і полків І. Брюховецького передбачалося продовжити наступ у напрямку Москви. Литовська армія М. Паца через територію Білорусії завдала удару на Смоленськ і Рославль. Вона мала примкнути до військ Яна Казимира в районі Брянська⁵⁵.

Згідно з повідомленнями московських воєвод, польські війська нараховували 60 тис. осіб, з яких 10 тис. становила кіннота і 50 тис. – піхота. За даними учасника походу француза А. Грамона, загальна чисельність польських військ і союзників складала 130 тис. осіб⁵⁶. Остання цифра, безперечно, викликає сумнів. Вірогіднішими слід вважати дані, одержані внаслідок підрахунків польським істориком Я. Віммером. На його думку, реорганізована польська армія на серпень 1663 р. налічувала 24646 осіб кінноти та 22200 – піхоти. З них у похід



відправилось відповідно 10822 і 13824 вояків⁵⁷. У Білій Церкві це військо повинно було з'єднатися з 14 полками П.Тетері та 40 тис. татар під керівництвом Сефер і Менглі Гіреїв та Дадеш-аги⁵⁸. За спостереженнями З.Вуйціка, "...в сумі то була сила вражаюча, хоча й далека від досконалості, якій Росія не могла протиставити рівнозначну силу"⁵⁹.

Основну силу противника складали підрозділи під командуванням Г.Ромодановського та полки І.Брюховецького. За даними польського командування, наведеними польським хроністом В.Коховським, їх чисельність становила близько 7 тис. осіб, причому вояки белгородського воеводи були розмішені у різних містах, що на думку польської сторони, значно послаблювало їх боєздатність⁶⁰. Безперечно, що зазначені цифри не відповідали реальності й відображали явну недооцінку оточенням Яна Казимира сил противника. За підрахунками З.Вуйціка, лише полки Брюховецького нараховували близько 19 тис. осіб, а Росія, у випадку необхідності, могла виставити армію до 100 тис. осіб⁶¹.

З перших днів походу не все відбувалося так, як це планувалося польським керівництвом. Зреорганізоване після придушення бунту конфедератів військо помітно втратило у боєздатності. Серед жовнірів поширеними були вимоги виплати заборгованого жалування, а також участі у поході досвідченого воєначальника, польний гетьмана Ежі Любомирського, який, однак, зіславшись на хворобу, виїхав до Ланцута⁶². Але серед військових поширювалася думка, що славнозвісний маршалок залишився в Польщі для підготовки антикоролівського виступу⁶³. Учасник походу Ян Пасек, відзначаючи гнітючий настрій, що панував у війську, констатував: "Вже фортуна інша й бажання інше, не те що раніше"⁶⁴. Ці обставини сприяли назріванню заколоту у війську. Детонатором стали чутки, що виплачені королем гроші не дійшли до жовнірів, а осіли у кишенях воєначальників⁶⁵. Бунт спалахнув під Микулинцями (поблизу Тернополя) у драгунському полку С.Чарнецького й швидко охопив частину піших і кінних підрозділів, включаючи королівські рейтарські полки. Жовніри захопили владу й змусили рятуватися втечею не лише безпосередніх начальників, а й знаменитого воеводу С.Чарнецького. Останній мало не загинув, коли заколотники застрелили під ним коня. Невдовзі бунт охопив дивізії Яна Собеського та Яна Яблоновського. Лише за допомогою німецьких підрозділів його вдалося придушити⁶⁶. 56 осіб було заарештовано, піддано тортурам і після цього страчено⁶⁷. Придушення заколоту не



поліпшило ситуацію у війську. Характерним явищем стало масове дезертирство. Утікачі не тільки послаблювали армію, але, займаючись грабежами й насильством, сприяли поширенню серед населення антипольських настроїв. Так, козацький сотник Андрій Солеща розповідав у Переяславі, що з "...королем прийшло три корогви конфедератів і ті від короля відложились і почали за Дніпром села грабувати, куди не придуть, тут розбій великий, і від того вся чернь в Запорозжя до Сірка йде"⁶⁸.

8 жовтня 1663 р. війська Яна Казимира прибули до Білої Церкви⁶⁹. Там вони простояли близько місяця. Таке тривале перебування короля у місті пояснюється очікуванням приходу союзних татар та військ П.Тетері. Ще 20 жовтня 1663 р. московський воєвода Чаадаєв у своїй відписці до царя, повідомляв, що татари й козаки ще не з'єдналися з польським королем⁷⁰. Гетьман у жовтні оголосив про загальний збір полків під Васильковим. Звідти на початку листопада прибув до Білої Церкви⁷¹. Очевидно, його затримали події, пов'язані з обранням нового київського митрополита, які припали саме на кінець жовтня – початок листопада 1663 р. Гетьман з'явився на чолі 6 козацьких полків чисельністю 15 тис. осіб⁷². При Тетері були наказний гетьман І.Богун, полковники М.Ханенко, О.Гоголь, Г.Гуляницький, Г.Лісницький, П.Дорошенко, та ін. Я.Віммер зазначив, що саме приєднання до короля полків Тетері виправило те критичне становище у військах, що склалося в результаті бунтів⁷³. Тож, з огляду на стан польської армії можна стверджувати, що саме українські полки й загони татар були найбоєздатнішими підрозділами в складі об'єднаних сил.

12 листопада, невдовзі після прибуття до Білої Церкви, П.Тетеря вітав короля у своєму наметі й разом з полковниками склав йому присягу. Церемонія завершилася врученням Яну Казимиру турецького коня в багатій упряжі та тисячі талерів золотом. Після цього відбулася нарада командування за участю представників духовенства, на якій було вирішено 15 листопада виступити до Дніпра й біля Ржишева здійснити переправу на Лівобережжя⁷⁴. Обговорювалися окремі деталі переправи, зокрема Тетеря проінформував про спорудження 400 човнів, що вмщували від 30 до 50 осіб. Було ознайомлено присутніх з планом військової кампанії, зміст якої полягав у розгромі головних московських військ і полків Брюховецького в ході генеральної битви. Далі наступ мав розвиватися на Москву⁷⁵.

До Білої Церкви разом з гетьманом прибула також представницька делегація від української православної церкви, очолювана



новообраним митрополитом Йосипом Тукальським. До її складу також входили архімандрит Гедеон (Юрій) Хмельницький, Антоній Вінницький та ін.⁷⁶. Король 12 і 14 листопада надав два схожі, але взаємовиключаючі привілеї на посаду київського митрополита Тукальському, за якого клопотав гетьман та Гедеон Хмельницький, і Вінницькому, на боці якого були єпископи Г.Четвертинський і А.Желіборський. Хоча було заявлено, що це зроблено задля злагоди в українському суспільстві і для того, щоб задовольнити обидва угруповання, очевидно, ця акція була складовою цілеспрямованої політики польського уряду і католицької церкви, спрямованої на поглиблення розколу в православній церкві, а відтак – і послаблення її впливу в українському суспільстві⁷⁷.

Щодо питання про час переправи військ Яна Казимира через Дніпро існують суперечливі відомості. Так, у своєму листі до київського полковника від 20 жовтня 1663 р. єпископ Мефодій повідомляв про переправу поляків на Лівобережжя і навіть про поширення чуток щодо облоги противником міст Козельця й Остра⁷⁸. У відписці Чаадаєва також сповіщалося про виступ королівських військ з Білої Церкви в бік Ржищева ще 17 жовтня⁷⁹. А у повідомленні з Білої Церкви до Варшави від 26 жовтня 1663 р. зазначалося, що 30 жовтня заплановано переправити на Лівобережжя татарські загони під керівництвом Шулік Казі-мурзи⁸⁰. З цими твердженнями розходяться наведені вище свідчення щодо часу зустрічі Тетері і короля у Білій Церкві та військової наради. Також безсумнівним фактом є те, що прибуття Тетері на з'єднання з польськими військами відбулося після обрання на початку листопада нового київського митрополита. Очевидно, переправа через Дніпро не стала справою одного дня, а ймовірно тривала кілька тижнів. Окремі польські підрозділи були перекинуті на Лівобережжя раніше для забезпечення переправи основних сил.

Протягом 13 – 15 листопада основна частина польських військ під керівництвом Яна Казимира в районі Ржищева, а біля Стайок і Трипілля татари, здійснили переправу через Дніпро⁸¹. Частина підрозділів переправилася поблизу Терехтемирова⁸². Як повідомляв у листі до царя воевода Г.Ромодановський, "...йде король на цю сторону Дніпра з надією, що міста черкаські цієї сторони здадуться, твої вояки не вистоять"⁸³.

Слід зазначити, що у поході на Лівобережжя взяли участь менші українські сили, ніж на те сподівалися П.Тетеря й поляки. Київський полк взагалі перебував "при домах своїх", а Чигиринський,



Канівський та Брацлавський змушені були залишитися на Правобережжі разом з відділом польських військ полковника С.Маховського для забезпечення тилу й збереження стабільності в цьому регіоні⁸⁴. Отже, з королем вирушило лише шість козацьких полків, з яких три під командуванням самого гетьмана разом з коронним хорунжим Я.Собеським мали, вирушивши на південь, блокувати Запорожжя⁸⁵.

Із самого початку військова кампанія проходила успішно для поляків. Польським підрозділам під керівництвом Яна Казимира вже 15 листопада здався без опору Воронків, а 22 листопада було взято Баришполь⁸⁶. У наступні дні піддалися Гоголів та Козелець. 6 грудня, після нетривалого штурму і втечі з міста московської залоги, було взято Остер. Саме тут король вирішив залишитися на зимівлю, і є відомості про його перебування в місті до Різдва (25 грудня).

Ще одна частина польських військ на чолі з С.Чарнецьким, з якими рухалися козацькі полки під командуванням наказного гетьмана І.Богуна, оволоділи Баришівкою, Монастирищем і Носівкою⁸⁷. На півдні Я.Собеському і П.Тетері та союзним татарським військам під керівництвом Дадеш-аги, Сефер і Менглі Гіреїв піддалися Кременчук (16 листопада 1663 р.)⁸⁸, Лохвиця, Лубни, Варва, Глинськ та Ромни⁸⁹. Серед московських джерел знаходимо відомості, отримані з розповіді козака Н.Мартінова, що в грудні 1663 р. королівські війська знаходилися в районі між Лубнами й Глинськом. Там же перебували Уманський, Білоцерківський і Корсунський полки, а також Миргородський під керівництвом Г.Лісницького⁹⁰. Протягом перших двох місяців було досягнуто відчутних результатів. 17 укріплених міст перейшли під контроль короля. Я.Собеський і П.Тетеря наприкінці 1663 р. доповідали про взяття 52 міст. Частина з них здалася польським військам без всякого опору. Але також повідомлялося і про винищення 12 непокірних міст⁹¹.

У грудні 1663 р. гетьман Павло Тетеря разом з військами Яна Собеського й татарами підступив до міста Гадяча, "...в якому, – писав Тетеря, – значні сили противника, є гармати"⁹². Ні улесливі листи, ні штурми не принесли ніякого результату. Почувши про прихід військ воеводи Г.Ромодановського до м. Колпачева, Тетеря змушений був відступити до Варви⁹³. Попри цю невдачу, наприкінці грудня гетьману й Собеському після тижневого штурму вдалося оволодіти Прилуками⁹⁴. Тоді ж С.Чарнецький разом з козацькими полками під командуванням І.Богуна продовжив наступ вверх по Десні. У ході



боїв були захоплені міста Мена та Борзна. Лубенський полк, що знаходився на той час у Борзні, приєднався до військ І. Богуна⁹⁵.

Загалом позитивному для поляків ходу подій в листопаді-грудні 1663 р. сприяв ряд факторів. Головним з них, на нашу думку, була участь у бойових діях на боці поляків українських полків під керівництвом гетьмана П.Тетері та І.Богуна, які просувалися в авангарді польських військ⁹⁶. Це відзначив, зокрема, польський хроніст М.Єміоловський, коли писав, що "...експедиція Яна Казимира йшла добре, завдяки тому, що поруч з королем був П.Тетеря"⁹⁷. Уже з самого початку кампанії частина лівобережного козацтва (особливо та, яка була незадоволена політикою І.Брюховецького) із захопленням зустріла універсали і відозви П.Тетері, в яких говорилося про необхідність визволення України з-під влади Москви і об'єднання її під єдиною гетьманською рукою. Зокрема, один з таких листів 23 листопада 1663 р. було направлено на Запорожжя, відоме своїми опозиційними до уряду Тетері настроями. Навіть там універсал викликав неоднозначну реакцію. Якщо половина козаків не хотіла його навіть слухати, то в іншій він викликав радість⁹⁸.

Велике значення для успіхів союзних військ мав той факт, що разом з Яном Казимиром здійснювали наступ полки під керівництвом знаменитого й шанованого в козацьких колах І.Богуна, який "...зі своїми козаками й татарами, де яке місто отримав, то всі що підкорилися, і до нього пристали і тим збільшували сили і підкоряли інших"⁹⁹. Навіть польські воєначальники у своїх листах визнавали цей факт і вказували, що лише завдяки Богуну в перші місяці військових дій капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Ба-ришполі, Гоголеві, Заволоччі, Острі, Ромнах¹⁰⁰.

Значний вплив на хід подій, як і розраховувало польське командування, мала гостра неприязнь міських жителів і козаків до московських військ. Ще під час перебування військ Яна Казимира на Правобережжі, російські воєводи повідомляли царя про те, що "...почали козаки цієї сторони... зраджувати і за Дніпро йти"¹⁰¹. А Брюховецький говорив московському стольнику Хлопову: "...люди міські жителі, прочувши про королівський прихід, думками хитаються й хочуть... міста польському королю здати"¹⁰². Сам же Хлопов повідомляв до Москви, що Брюховецький не може своє військо зібрати, бо його козаки не слухають¹⁰³.

Слід також відзначити позитивну для поляків діяльність їхньої агентури на Лівобережній Україні. Зокрема, немало користі польським військам приніс ігумен Макошинського монастиря,



розташованого на правому боці Десни, поблизу Соснівки, Віктор Бублицевич, який передавав інформацію про "...секрети й всілякі підступи..." противника. За це ігумен отримав від короля ряд привілеїв та охоронних грамот¹⁰⁴.

У свою чергу, польське керівництво всіляко намагалося показати свою прихильність до українського населення. Зокрема, у цей час король викупував у татар полонених українців і наказував їх відпустити додому. Жовнірам було суворо заборонено проводити реквізиції у місцевого населення. Те, що вже було забрано жовнірами, наказано повернути. Навіть трьох шляхтичів скарали за порушення цього наказу¹⁰⁵. Місцеві жителі, які без опору підкорилися королівським військам, отримували різноманітні привілеї. Так, 17 грудня 1663 р. шляхта міста Остра отримала від Яна Казимира привілеїв на поновлення її шляхетства¹⁰⁶. Король проявляв свою милість і до представників православного духовенства. Зокрема, в цей період універсали на володіння маєтностями отримали від нього монахи Печерського монастиря¹⁰⁷.

Позитивну роль відіграли листи та універсали Яна Казимира та його воєначальників до жителів Лівобережжя, в яких місія польських військ зображувалася не інакше, як "лікування ран" України. Зокрема, такий універсал було направлено королем під час перебування його у Брацлаві¹⁰⁸. Пізніше він відправив другий універсал такого ж змісту з-під Ржищева. З листами до українців Лівобережжя зверталися Я.Собеський та С.Потоцький¹⁰⁹. У них наголошувалося на визвольній місії польської армії, яка мала на меті не інакше як все українське населення "...з-під володіння неправдивих московітів звільнити"¹¹⁰. Такі дії короля та польського командування вселяли надію у частину козаків, міщан та селян, що поляки допоможуть у визволенні України з-під влади Москви.

Частково справдилися прогнози польських воєначальників щодо низької боєздатності московських військ і полків Брюховецького. Останній зачинився в Гадячі, а Г.Ромодановський перебував у Белгороді. Продовжувалися суперечки між окремими представниками московського командування. Так, є дані про невдоволення Г.Ромодановського діями кромського воеводи Безобразова, який відмовлявся надіслати йому допоміжні війська¹¹¹. Проте, досить ефективною виявилася ставка росіян на оборону українських міст. Окремі з них, особливо в яких знаходилися московські гарнізони або козаки Брюховецького, чинили настільки сильний опір, що здолати їх можна було лише ціною великих втрат. Отже, поляки



змушені були обминути Київ, Переяслав і Ніжин. Уже з самого початку кампанії задум короля і його воєначальників у ході однієї чи кількох вирішальних битв розгромити противника почав провалюватися. Московське командування свідомо уникало зіткнення, поставивши собі за мету змусити поляків загрузнути під час безкінечних штурмів українських міст і містечок¹¹². Водночас росіяни турбували поляків постійними нападами невеликих загонів. Часто їх ціллю були підрозділи, що займалися збором провізії, через що королівські війська почали відчувати гостру нестачу в продуктах харчування та фуражі для коней. Місцями застосовувалася тактика “спаленої землі” За даними польських джерел, козаками Брюховецького було спалено близько 40 сіл навколо Переяслава¹¹³. За висловом польського історика Л.Подгородецького, відбувалася “війна шарпанини”¹¹⁴. На це вказують і відписки московських воевод, в яких не згадується про які-небудь крупномасштабні битви. Проте, у великій кількості зустрічаються відомості про напади на окремі польські чи татарські загони і захоплення невеликої кількості полонених¹¹⁵.

Розгадавши мету противника, польське командування не бажало витрачати час і сили на здобуття добре укріплених міст, в яких знаходилися сильні московські залоги. Тому склалася ситуація, коли в тилу польських військ опинилися міста, контрольовані противником. Небезпечність такої ситуації відзначив Павло Тетеря, який 8 грудня в листі до короля наголошував, що “...залишити в тилу ці містечка, зайняті противником, не що інше, як відкрити добровільно ворота на той бік”¹¹⁶. Крім того, необхідність блокувати ворожі загони в цих містах змушувала польське командування залишати біля них свої підрозділи, розпорюшуючи цим свої основні сили.

Заслугує на увагу ще один напрямок внутріполітичної діяльності Павла Тетері. Його характеризує гетьманський універсал, датований груднем 1663 р., за яким визначалися величина і порядок вилучення податку, що надходив до військового скарбу із чужоземних товарів, які ввозилися в Україну. Його поява свідчить, що навіть в умовах військових дій Тетеря не полишав економічних питань. Указ мав на меті захистити внутрішній ринок держави, сприяти розвитку українського купецтва, а також створенню умов для дієвого поповнення державної скарбниці. Щоб заохотити працівників митних служб (екзакторів) до добросовісного виконання своїх обов'язків, вказувалося, що чужоземний товар, який був вилучений при спробі провозу без оплати мита, поділявся на дві частини, одна



з яких ішла до військового скарбу, а друга — залишалася самим митникам. Щоб запобігти зловживанням, гетьман наголошував: "...аби екзакторове над уставу більше не брали нічого"¹⁷. Значення цього універсалу полягало ще й у тому, що він виступав як відповідь на дії Москви, яка ввела обмеження для українських купців, заборонивши їм торгувати горілкою й тютюном та обклавши їх різними податками¹⁸.

- ¹ Герасимчук В. Смерть Івана Виговського. — С. 206.
НБУ ІР. — Ф. 204, № 46. — Арк. 1; Письма преосвященного Лазаря Барановича. — С. 8-9.
Mironowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana-Kazimierza. — Bialostok, 1997. — S. 202.
Добрянский А. История списков трех соседних епархий, перемышльской, самборской и саночкой, от найдавейших времен до 1794 г. — Львов, 1893. — С. 77.
Липинський В. Україна на переломі... — С. 208.
ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 382.
Там само. — С. 387.
АГАД. — Від. козацький. — № 42. — Арк. 3.
НБУ ІР. — Ф. X, № 4157. — Арк. 1.
ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 385-386.
Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 168-169.
ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 375-376.
Там само. — С. 378-381.
Егунова С. Указ. соч. — С. 17.
НБУ ІР. — Ф. II, № 15425-15487. — Арк. 239.
БЧ ВР. — № 402. — Арк. 485-486, 489.
НБУ ІР. — Ф. II, № 15425-15487. — Арк. 240.
БЧ ВР. — № 402. — Арк. 490, 505; НБУ ІР. — Ф. II, № 15425-15487. — Арк. 240.
ПВК. — Т. 4. — Р. 3. — С. 329.
Там само. — С. 331.
Крижанівський О.П., Плохій С.М. Вказ. праця. — С. 90.
НБУ ІР. — Ф. II, № 15425-15487. — Арк. 240.
Wójcik Z. Jan Sobieski... — S. 84.
"Око всей великой России" — С. 125.
Там само. — С. 125, 127.
Historia dyplomacji polskiej. Pod red. Zbigniewa Wojcika. — Warszawa, 1982. — Т. 2. — S. 219.
Wójcik Z. Jan Sobieski... — S. 86; Tego z. Traktat Andruszowski... — S. 140.
Tego z. Jan Sobieski... — S. 86.



- 29 Стороженко И.В. Западно-русские провинциальные сеймики... – С. 22.
- 30 Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. – Warszawa, 1985. – S. 416; Wojcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 131.
- Wimmer J. Wojsko Polske... – S. 140.
- Ibid. – S. 140-141.
- Pamietnik Jana Paska. – S. 244.
- Wójcik Z. Z dziejow organizacji dyplomacji polskiej w drugiej polowie XVII wieku // Polska sluzba dyplomatyczna XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 259.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 80.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 166.
- Podhorodecki L. Chanan krymski... – S. 201.
- РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; Wojcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 133.
- Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.2. – S. 131.
- Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654 – 1666 // Acta Poloniae Historica. – Warszawa, 1976. – Т. 34. – S. 147.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 13710. – Арк. 56.
- Там само. – Ф. ІІ, № 15425-15487. – Арк. 240.
- Там само. – Арк. 239.
- Там само. – Ф. Х, № 10959. – Арк. 9.
- Соловьѳев С.М. Указ. соч. – С. 131-132.
- Акты М Г. – Т. 3. – С. 541.
- Смолий В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – С. 124, 131-132.
- ШДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 1.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 13.
- Халебський Павло (Алепський). З подорожніх записок // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 45.
- Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 240; Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С. 309.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 39; Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 240.
- Czermak W. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. – Warszawa, 1886. – S. 15.
- Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 241.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 21, 23, 31-33; Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 103.
- Грамон А. Указ. соч. – С. 11, 29.
- Wimmer J. Wojsko Polske... – S. 141-142.
- Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. – К., 1899. – С. 112; Podhorodecki L. Chanan krymski... – S. 202.



- ⁵⁹ Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 141.
- ⁶⁰ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – T. 2. – S. 200.
- ⁶¹ Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 141-142.
- ⁶² Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodow. – Warszawa, 1967. – T. 2. – S. 229; Wójcik Z. Jan-Kazimierz Waza. – S. 158; Tego z. Traktat Andruszowski... – S. 141.
- РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3.
- Pamiętnik Jana Paska. – S. 294.
- Wimmer J. Historia piechoty polskiej... – S. 240.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 1; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – T. 2. – S. 243; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodow. – S. 229; Wimmer J. Historia piechoty polskiej... – S. 240; Tego z. Wojsko Polske... – S. 144.
- ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1507.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 7.
- ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1510.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 102-107.
- Там же. – Ф. Х, № 4157. – Арк. 1-2; ЦДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 1.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 8.
- Wimmer J. Wojsko Polske... – S. 144.
- БЯ ВР. – № 5. – Арк. 903; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1513.
- ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1513.
- Павлишев Д. Указ. соч. – С. 313.
- Mironowicz A. Prawoslawie i unia... – S. 203.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 122.
- Там само. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 143.
- БЯ ВР. – № 5. – Арк. 903.
- ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1514-1515; РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 29-30; ЦДІА України. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 2-3.
- НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 37.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 39.
- БЯ ВР. – № 5. – Арк. 903.
- Там само. – Арк. 903.
- ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1517.
- Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького // Історичні монографії. – Тернопіль, 1892. – Т. 7. – С. 12.
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego... – S. 227.
- Галактионов И.В. Указ. соч. – С. 69.
- РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4.
- БЧ ВР. – № 402. – Арк. 509; БЯ ВР. – № 5. – Арк. 910.
- ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 392.



- ⁹³ НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15416. – Арк. 6; РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4-5; Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 80-81.
Галактионов І.В. Указ. соч. – С. 70.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 13.
Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1867. – Т. 25. – S. 235.
Pamiętnik Mikołaja Jermiłowskiego. – S. 184.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 142-145.
- ⁹⁹ Літопис Самовидця. – С. 93; Letopisiec... – S. 84.
- ¹⁰⁰ ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1520.
- ¹⁰¹ НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 25.
- ¹⁰² Там само. – Арк. 27.
Там само. – Арк. 37.
Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 48.
БЯ ВР. – № 5. – Арк. 910; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1515; РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – П. спр. 1663. – Спр. 12. – Арк. 4.
- ¹⁰⁶ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – П. спр. 1663. – Спр. 13. – Арк. 1.
- ¹⁰⁷ НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 7.
- ¹⁰⁸ Там само. – Арк. 6.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 31-32.
- ¹¹⁰ Акты М Г. – Т. 3. – С. 546.
Там само. – С. 542.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 252.
ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1515.
Podhorodecki L. Chanat krymski... – S. 202.
РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 43, 75-76, 80-83, 186-187.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 392.
НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 21962. – Арк. 1-2; № 20854. – Арк. 1.
Там само. – Ф. X, № 3987. – Арк. 20.



Розділ 6.

Провал походу на Лівобережжя



Решаро Загородничий наемник
допомогою війська Басача Степанів
мірною шляхом ~~підступно~~ ~~вбив~~
ново вбитий ~~де~~ лошадей і вбив
полковника ~~Степанова~~

Лошадей Загородничий 19. Вбився

по 25 ————— 75.

Антъ воевъ Антй воевский по 50 пуд
цукра ————— 350р

Амвасий добрий в злата 27 — 32

Дубинъ в. вивал по 7. — 27р

Кавановъ добрий пуд вивал по 25. — 25р

Дубинъ 5. по 7. — 35р

Кубо ривний 19 вивал по 50. — 950р

тако — 950. 50.

заказавъ тако купо Дубини воевский
Зодуфано Антй дованови 50. кои
обвешеннй вогорничий оарелотуф
ч. ~~показуе~~ ~~не~~ ~~зна~~ ~~зваси~~





На початок 1664 р. ситуація в ході військової кампанії поступово стала змінюватися. Якщо раніше значна частина українських міст сама відкривала брами перед польськими військами, то з цього часу все частіше міські жителі чинили їм запеклий опір. Поляки мушили брати штурмом або за допомогою тривалої облоги десятки укріплених містечок та шанців¹. Головною причиною зміни ставлення українців до польських військ стали безчинства останніх. На цей час поляки проявили свої справжні наміри щодо України. Тим, хто раніше мав надію на їх допомогу у справі визволення України з-під московської влади стало ясно, що польські війська є звичайними загарбниками, яким далекі інтереси українського народу. Тепер польські підрозділи зазнавали відчутних втрат, знекровлювалися через постійні напади невеликих загонів “дейнеків”, українське населення відмовляло в постачанні провіанту. Слід погодитися з думкою З.Вуйціка, що в провалі військової кампанії 1663-1664 рр. “...велика роль антипольського повстання, яке розпочалося на Лівобережній Україні”².

У цей же час проявилася ще одна тенденція, що стала вирішальною для результатів військової кампанії. У лавах правобережних козацьких полків, керованих П.Тетерею та І.Богуном, почало наростати невдоволення діями польських військ, що спричинило поширення антипольських настроїв. Вони охопили і раніше лояльну до поляків частину козацької старшини. Однією з причин цього явища могли бути численні випадки розорення поляками старшинських маєтків. Зокрема, існують позови подністровського полковника М.Зеленського про пограбування польськими військами його маєтностей в жовтні 1663 і в січні 1664 р.³. Очевидно, він виявився не єдиним козацьким полковником, що постраждав від безчинств поляків.

Невдоволення діями поляків виливалося у виступи й проти П.Тетері, який продовжував зберігати надію на дотримання королем своїх обіцянок. Підтверджуючи наростання антипольських і антигетьманських настроїв серед козаків, польський полковник С.Маховський, що перебував на Правобережжі, писав Тетері, що вони відкрито погрожували йому розправою⁴.

Показником зміни військової ситуації на кінець 1663 – початок 1664 рр. стала вперта і тривала оборона добре укріпленого містечка Салтикова Дівиця, яке було “...обгороджене палями й обнесене валом; стояв тут замок ... З трьох боків містечко підперезувала Десна, котра не замерзала і за великої холоднечі”⁵. Отже, таке розташування міста дозволило мешканцям на чолі з сотником Трикачем чинити



опір переважаючим силам противника⁶. Лише під час його штурмів поляки втратили 2 полковників, 4 підполковників і 300 жовнів. Тільки після того, як противник оволодів замком, оборонці здалися. Польські офіцери, які обіцяли їм зберегти життя, вчинили жорстоку розправу, а саме місто спалили⁷. За свідченням Самовидця, "...многих постинали, а інших в полон татари побрали і внівець обернули"⁸. Добившись відчутних успіхів, жовніри скинули маску благочинних визволителів. Всупереч наказам командування, вони все частіше вдавалися до репресій проти населення. Траплялися випадки продажу жовнірами українців татарам за листок тютюну⁹.

На посилення опору українців мали вплив також дії татарських загонів, які теж відзначилися своїми безчинствами. Вони проявляли таку жорстокість щодо українців, що навіть викликали обурення деяких польських офіцерів та іноземців, які брали участь у поході. Зокрема, француз А.Грамон писав: "Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків – для насолоди, дівчат і жінок – для продовження їх роду і подальшого продажу"¹⁰. У польських джерелах відзначається, що часто міські жителі у переговорах з польським командуванням обіцяли здатися, але лише за умови, що татари відправляться до Криму¹¹.

3-під Дівиці королівське військо підступило до Березни, але в місті знаходився сосницький сотник з козаками і поляки змушені були відступити¹². Лише після тривалого штурму на початку січня 1664 р. жовніри захопили Мену, 2 січня оволоділи Сосницею, а через чотири дні – Новими Млинами. Після триденної облоги зайняли Короп (8 січня)¹³. Навіть на здолання невеликих і слабкоукріплених містечок королю доводилося витратити по кілька днів. Військо ж несло при цьому відчутні втрати. Ян Казимир змушений був відмовитися від спроб захопити добре укріплене місто Батурин, в якому знаходилася сильна залога козаків Брюховецького, посилена московськими вояками¹⁴.

Переломним моментом в ході військової кампанії стали події під Глуховим. Після з'єднання в Коропі з військами С.Чарнецького та Я.Собеського і взяття містечка Кролівець (11 січня), король 13 січня 1664 р. підійшов під Глухів, де на чолі козацької залози стояли київський полковник В.Дворецький та генеральний військовий суддя Животовський¹⁵. Московські воеводи повідомляли, що саме це місто король обрав для зимівлі¹⁶. Ян Казимир мав надію, що місто йому піддасться без особливих труднощів. Очевидно, йому були відомі факти "хитань" в середовищі міських жителів, про які повідомляв до



Москви глухівський протопіп І.Шматковський¹⁷. Дійсно, частина міщан здійснила спробу здати місто і навіть був заарештований В.Дворецький, а на його місце обраний полковник Кирило Гуляницький¹⁸. Але завдяки рішучим діям московської залоги й активній агітації того самого протопіпа Шматковського і його товаришів більшість міщан утвердилася у необхідності оборони міста. Облога продовжувалася з 13 по 30 січня 1664 р. й не принесла польським військам бажаного результату. Хоча З.Вуйцік, негативно оцінюючи спроби захопити Глухів, вказує, що його облога "...не мала жодної стратегічної мети і лише дарма понищила польські сили"¹⁹. На нашу думку, Ян Казимир цією акцією переслідував дві цілі. По-перше, будучи змушеним обминути такі українські міста, як Київ, Переяслав, Ніжин, Гадяч, він прагнув захопити прикордонний з московськими землями Глухів. По-друге, йому потрібно було здобути значне укріплене місто для зимівлі й підготовки наступу на Росію. Король в листі до дружини писав: "Штурм нам не вдался так як було бажано, а ще гірше, що ми несемо великі втрати"²⁰. На думку історика Т.Корзона, саме під стінами Глухова й проявилася відсутність у керівництві польських військ Є.Любомирського, який заслужено користувався авторитетом спеціаліста зі здобуття фортець, а "...Чарнецький вмілий у полі, не мав терпіння в розрахунку до облоги"²¹. Тоді ж, як повідомляв один з учасників штурму, німецький офіцер Йоган Магнус фон Хап, "...кілька тисяч козаків з Богуном, котрі прийшли до короля, штурмувати не хотіли"²². В.Коховський зазначав: "Козаки, що були з королем також збиралися до бунту, Король їх ледве усмирив, стративши полковника Дунка"²³. Можливо, саме наказного гетьмана він мав на увазі, який 30 січня відмовився брати участь у штурмах Глухова, а потім розпочав таємні переговори з московським командуванням про спільні дії проти польських військ²⁴. Протягом усієї облоги І.Богун тримав постійний зв'язок з оборонцями міста й повідомляв їх про час штурмів, місця, де поляки закладали порохові заряди під фортечні мури. Крім того, таємно від польського командування він надсилав на допомогу захисникам Глухова невеликі козацькі загони²⁵. Такі його дії стали відомими полякам. Король у листі до дружини писав: "Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднання до них, якщо доведеться битися: але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду"²⁶.

Після кількох невдалих штурмів, які завершилися важкими втратами для поляків (29 січня велика кількість жовнівів, що вдерлися



на вал, загинула від запізненого вибуху своєї ж порохової міни²⁷), Ян Казимир змушений був зняти облогу й відправився під Севськ на з'єднання з литовською армією М. Паца. Облога Глухова обійшлася польським військам втратою близько 4 тис. вояків. На шляху до Севська, в районі р. Десни, війська короля неодноразово вступали в сутички з окремими загонами Брюховецького й Ромодановського²⁸. Про бій з поляками в лютому 1663 р. в районі Севська, в ході якого поляки зазнали втрат, повідомляв і князь Я. Черкаський²⁹

Об'єднання військ короля з литовською армією відбулося 7 лютого 1664 р. в районі Севська³⁰. Ян Казимир провів загальний огляд військ та військові наради, після чого повернув у напрямку Новгород-Сіверського³¹. А невеликий мобільний загін під командуванням Білзінського й Полубінського був направлений вглиб російської території. Рейд продовжувався 3 тижні. Поляки розгромили під Карачієвом московський загін Прозоровського, спалили ряд волостей, але, як згадував учасник походу Ян Тушинський, "...через великі сніги і важку зиму ледве самі повернулися і то, головним чином, пішки"³².

Лютий 1664 р. позначений численними сутичками між королівськими військами та підрозділами московських воевод у районі Воронежа, містечка Ніжинського полку. У результаті поляки змушені були відступити до Десни³³. Також під Новгород-Сіверським відбулися бої поляків з військами князя Ромодановського й гетьмана Брюховецького. Зокрема, одне із зіткнень сталося поблизу Пирогівки. Королівське військо опинилося під загрозою знищення, але, скориставшись неузгодженістю між московськими воєначальниками, коли до Г. Ромодановського не прибуло вчасно підкріплення, змогло переправитися через Десну³⁴.

Отже, після поразки під Глуховом, на початок 1664 р. проявилася стратегічна перевага російських військ. Тактика московського командування, спрямована на затягування війни та знекровлення противника, дала свої результати. Такий хід війни деморалізує вплинув на польське військо. Адже виплата жалувannya прямо пов'язувалася з тим, наскільки швидко й успішно закінчиться похід. Хоча 7 лютого 1664 р., під час огляду військ, Ян Казимир уклав з жовнірами чергову угоду, за якою вони погоджувалися служити ще деякий час без оплати³⁵, але це не додало впевненості польському керівництву щодо надійності військ, які, окрім усього іншого легко піддавалися деструктивному впливу прихильників Є. Любомирського, які знову розпочали активну агітацію серед жовнірів.



Загострилися суперечки в середовищі самого польського керівництва з приводу подальшого ведення військових дій. Так, на військових радах 8 і 9 лютого 1664 р. розгорілися сварки між М.Празмовським і М.Пацом, а С.Чарнецький навіть обіцяв Пацу відтяти голову³⁶. Пізніше, на раді під Новгородом-Сіверським, вже сам Ян Казимир піддав гострій критиці та звинуватив у всіх невдачах Паца й Чарнецького³⁷.

Ще одним фактором, що суттєво вплинув на розклад сил на початку 1664 р. стало те, що саме в цей час поляків покинула значна частина татарських загонів. Причиною цього в значній мірі були набіги на Крим запорожців, очолюваних кошовим І.Сірком. Уже наприкінці 1663 р. їхні дії значно активізувалися. Відомий рейд під Перекоп запорожців спільно з московським загоном стряпчого Г.Косагова, що відбувся у грудні. Тоді Сірко з загоном у 250 осіб на р.Колончак розгромив чисельно переважаючий татарський загін, що супроводжував ясир. Козаки відбили 100 полонених³⁸. 8 січня 1664 р. запорожці вирушили в черговий похід на Тягин (Бендери)³⁹.

У цей же час у кримського хана виникли проблеми у відносинах з ногайськими татарами, які не хотіли платити данину Бахчисараю і в своїх сепаратистських устремліннях вирішили спертися безпосередньо на турецького султана⁴⁰. Через напади запорожців і ненадійність ногайських татар, хан змушений був тримати великі сили в Криму й не мав змоги надати необхідної допомоги полякам. Це підтверджують тогочасні розповіді козаків, що повернулися з татарського полону. Так, зокрема, житель Козельська Г.Явриченко 15 січня 1664 р. повідомляв, що ханські війська були вже готові до походу, але напад козаків на татарські села під Перекопом змінили плани хана і він “на Русь” не пішов⁴¹. Тоді ж самі московські воєводи відзначали, що татарські загони покинули польське військо, яке направилося під Новгород-Сіверський⁴².

Крім того, частина мурз відкрито виявляла незадоволення умовами походу й діями своїх союзників – поляків. Татарські воєначальники заявляли, що кримські загони несуть важкі втрати, а очікуваної платні від польського командування не отримують⁴³. Захопивши свою здобич, вони поспішали до Криму. Ті ж, хто залишався, не брали участі в спланованих польським командуванням операціях, а розсипалися невеликими загонами по околицях і займалися грабежами. До проблем польсько-татарських відносин під час походу додалися суперечки особистого плану. Так, польський хроніст В.Коховський зазначав, що татарський воєначальник Карач-



бей був дуже ображений на короля за те, що його приймають не так, як представників ханської сім'ї⁴⁴.

Справедливим видається міркування, що Крим просто не був зацікавлений в перемозі поляків, оскільки це привело б до посилення позицій Польщі в козацькій Україні. Тому ханський уряд цілеспрямовано ігнорував прохання короля надіслати на допомогу головні сили й обмежився лише кількома загонами, які в бойових діях проявляли пасивність⁴⁵.

На рішення польського командування про припинення походу на Москву вплинули вісті про наближення свіжих московських військ. У час, коли основні опорні пункти на Лівобережжі залишалися в руках противника (в Путивлі стояв П. Шереметьєв з військом в 5 тис. солдат, в Новгороді-Сіверському – І. Перхунів...), знекровлене тривалими боями, голодом і холодом (того року видалася надзвичайно холодна зима з великими снігами), покинуте союзниками польське військо не могло протистояти московській армії, до якої наближалось значне підкріплення. Зокрема, 40-тисячна армія Я. Черкаського виступила в район Брянська, а до Калуги направилось військо князя Ю. Долгорукого⁴⁶. У самій Москві 11 лютого 1664 р. було оголошено про великий царський похід проти поляків⁴⁷. До цього додалися тривожні вісті з самої Польщі, де в цей час активізувалася опозиція, очолювана Є. Любомирським⁴⁸.

17 лютого польські війська знову розділилися. Воевода С. Чарнецький зі своїми підрозділами направився до Чернігова, а основні сили на чолі з королем виступили з-під Новгорода-Сіверського в напрямку Могилева⁴⁹. У цей день відбулася трагічна подія. Польське командування розправилось з наказним гетьманом І. Богуном, якого було звинувачено у зв'язках з російським командуванням й антипольських діях ще під час облоги Глухова. Король у своєму листі до Варшави писав: "Я наказав його заарештувати, думаючи покарати рукою ката, але Господь покарав його інакше"⁵⁰. Цей запис Яна Казимира ставить під сумнів дані, що Богуна було розстріляно⁵¹. Учасник подій Я. Храповицький, який відзначався докладністю й точністю записів, у своєму щоденнику згадує лише про арешт козацького полковника⁵². Тож видається слушною думка російської дослідниці Т. Яковлевої, що І. Богун, як людина смілива і рішуча, міг вчинити серйозний опір і був вбитий під час арешту 17 лютого 1664 р.⁵³. Ту ненависть і страх, які відчували поляки по відношенню до І. Богуна, яскраво характеризують слова шляхтича Юзефовича, які Т. Яковлева не без підстав відносить саме



до наказного гетьмана: “Під час цього походу... загинув, як розповідають, у боротьбі з нашими славний ватажок козаків Солодивий Боняк, поляків найбільший ворог і підбурювач ненависті, страховище, диявол в образі людини”⁵⁴. Польське командування вдалося до жорстоких каральних заходів, в ході яких було страчено й найближчих помічників І. Богуна⁵⁵.

10 квітня Ян Казимир прибув до Мінська, а 4 травня залишки польської армії повернулися до Варшави⁵⁶. З відступом польських військ міста, що раніше піддалися королю, знову присягали на вірність московському царю. При цьому міські жителі винищували польські залоги, що були залишені в містах⁵⁷.

Частина польських істориків, зокрема Т. Корзон, висловлювала думку, що припинення наступу на Москву було невиправданою помилкою польського керівництва. Таке рішення вони приписують слабохарактерності короля, який, начебто, володів достатніми силами, щоб продовжити й успішно завершити похід на Москву⁵⁸. Аналіз ситуації, яка склалася на початок лютого 1664 р. в Україні і співвідношення сил ворогуючих сторін, дозволяє визначити логіку в діях короля, який зрозумів, що досягнення цілей, поставлених перед походом, стало неможливим. Навіть сам С. Чарнецький, який був поміж командування чи не найбільш войовничий і рішучий, зваживши ситуацію, заявив, що “...до подальших військових дій військо не було здатним жодною мірою”⁵⁹.

Військова операція Яна Казимира провалилася. Як коротко охарактеризував результати походу Ян Пасек, “...оточивши лише кілька курників, які до походу були житловими, зазнавши біля них великих втрат, повернулися додому ні з чим”⁶⁰. Дана операція спричинила важкі наслідки. Саме польське військо було наполовину знищене. За словами полоненого польського офіцера, лише по дорозі в Литву від голоду, холоду, ран і постійних нападів селян і козаків загинуло близько 5 тис. осіб⁶¹. Ян Тушинський, зокрема, вказував, що під час відступу “...значна частина військ йшла пішки, як товариства, так і челяді”⁶². Ще один учасник походу француз Антуан Грамон писав, що “...полки 800-900 чоловік прийшли до Могилева в складі 60-80. Було втрачено 4 тис. коней та три чверті армії”⁶³. Польський історик Я. Віммер підрахував, що чисельність польської армії за 9 місяців зменшилася на 4396 чол. Значною мірою це були втрати під час штурмів міст, зокрема Глухова⁶⁴. При цьому лише втрати в піхоті становили близько 2700 чол., а чисельність драгун зменшилася до 440 чол.⁶⁵.



Можна погодитися з висновком польського історика З. Вуйціка, що це був "...остаточний крах польських планів на сході – підтвердження втрати українських земель"⁶⁶. Хоча при цьому слід зазначити, що на даний момент можна говорити лише про Лівобережну Україну.

У результаті провалу очікуваного тріумфу короля, в самій Варшаві піднялися опозиційні сили на чолі з Є. Любомирським. Це призвело до загального загострення внутрішньополітичної ситуації в Польщі.

Значні збитки військові дії принесли й російській стороні. Польські, литовські й особливо татарські загони вчинили справжній погром прикордонних московських повітів – Севського, Кильського, Путивльського, Карачеевського, Орловського, Кромського та Курського. Лише полонених було взято понад 6 тис. осіб, спалено близько 5 тис. дворів тощо⁶⁷.

Але незрівнянно важчими були наслідки цієї війни для України як з огляду на людські й матеріальні втрати, так і через погіршення внутрішньополітичної ситуації. Польські, литовські, татарські та московські війська, пройшовши її землями, залишили спалені села та зруйновані міста. Значна частина українського населення була знищена або опинилася в татарському полоні.

Крах військової кампанії Яна Казимира та невдала спроба гетьмана П. Тетері за допомогою польських військ відновити єдність Української держави спричинили до ще більшого посилення позицій Москви на Лівобережній Україні. Ще восени 1663 р. московське керівництво направило до лівобережного гетьмана І. Брюховецького своїх представників таємних справ – дяка Д. Башмакова та Є. Флорова. 17 листопада 1663 р. в м. Батурині відбулася їх зустріч з гетьманом, де московські послани зажадали від Брюховецького – у відповідь на підтримку його кандидатури в боротьбі з Сомком та допомогу у війні з поляками, підписати текст Переяславської угоди 1659 р. Крім того, до неї представниками Москви було додано ще ряд статей, спрямованих на ще більше посилення позицій Росії на Україні⁶⁸. Вперше в історії московсько-українських взаємин гетьман Війська Запорозького підписався: "Великого Государя, його царської величності, холоп, я, гетьман Іван Брюховецький"⁶⁹. Можливо, це і не суттєва деталь, проте, вона яскраво символізувала ту істотну зміну, яка сталася у відносинах України й Москви на користь останньої.

Слід відзначити ряд важливих моментів, пов'язаних з підписанням Батуринських статей 1663 р. Самі переговори й підписання угоди відбувалося восени 1663 р. напередодні вторгнення військ Яна



Казимира на Лівобережну Україну. Тож стає очевидним, що військова допомога гетьману з боку Москви ставилася в залежність від поступливості Брюховецького. Отже, останній змушений був погодитися на заборону українським козакам торгувати горілкою й тютюном на території Московського царства⁷⁰. Також було досягнуто угоди щодо виділення для московських ратних людей і воевод млинів і певної кількості продуктів⁷¹. Ще однією погодженою статєю заборонялося жителям Лівобережної України продавати хліб "...за Дніпро зрадникам"⁷². Підписання інших, порушених московською стороною, статей, щодо визначення козацького реєстру, збору доходів до московської скарбниці, перепису населення, який мав на меті упорядкування збору податків, Брюховецький спромігся відкласти на майбутнє, ув'язавши їх з наданням Росією військової допомоги⁷³. Саме за правління І.Брюховецького набули чинності положення Переяславської угоди 1659 р. Як вказував російський історик І.Розенфельд, "Брюховецький був найвірнішим Москві гетьманом... і лише завдяки йому вдалося ввести воеводське управління в Україні"⁷⁴.

Внаслідок невдалого походу польських військ на Москву значно погіршилося становище також на Правобережжі. По-перше, зазнали краху плани гетьманського уряду щодо об'єднання козацької України. По-друге, сама співпраця з польськими військами підірвала авторитет самого гетьмана у середовищі більшої частини рядового козацтва. Це невдоволення вирвалося назовні у вигляді народного повстання як проти відновлення польського панування, так і проти правління уряду Павла Тетері.

Отже, похід військ Яна Казимира на Москву й участь в ньому правобережних козацьких полків на чолі з гетьманом П.Тетерею в листопаді 1663 – лютому 1664 рр. став важливою подією в історії України 60-х років XVII ст. Він ознаменував спробу гетьмана відновити єдність козацької України. У свою чергу, польське керівництво на дану військову кампанію покладало надії на досягнення остаточної перемоги над Росією та витіснення її з території козацької України й Білорусії.

Надзвичайно важливою в ході військової кампанії була роль українських полків, керованих П.Тетерею та наказним гетьманом І.Богуном. Значною мірою завдяки їх діям були досягнуті певні успіхи на початковому етапі походу.

На сам результат військової кампанії вирішальний вплив мало ставлення до військ Яна Казимира населення України. І саме його



рішучий опір, а також наростання невдоволення діями поляків і татар з боку козаків П.Тетері стали основною причиною провалу планів короля.

Військові дії та їх результат спричинили зміну внутрішньо-політичної ситуації на Лівобережній Україні. Вдала для Москви війна призвела до ще більшого посилення її впливу. Поразка польських військ означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність козацької України.

-
- ¹ Konopczynski W. Panowanie Jana Kazimierza // Dzieje Polskoj nowoi. – Warszawa, 1936. – S. 354.
Historia dyplomacji polskiej. – S. 179.
Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Ред. кол.: Смолій В.А. та ін. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 148.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 396.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 13.
Нечуй-Левицький І. Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря. – Львів, 1899. – С. 15.
Летописец... - С. 22; Літопис Самовидця. – С. 94.
Літопис Самовидця. – С. 94.
Герасимчук В. Смерть Івана Виговського. – С. 207.
Грамон А. Указ. соч. – С. 26.
ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1522.
Літопис Григорія Грабянки. – С. 94.
Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 199.
Літопис Самовидця. – С. 94.
Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 143.
РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – П. спр. 1664. – Спр. 5. – Арк. 3.
Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его отношения с московским правительством (1653-1673 гг.). – К., 1892. – С. 6.
Александрович М.Н. Остерский уезд. Историческое описание. – К., 1881. – Ч. 1. – С. 59-60.
Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 159.
Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. – S. 418.
Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 199.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – С. 265.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 277.
ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1542; Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. – S. 418.
Latopisiec, albo kroniczka J.Jerlicza. – Т. 2.- S. 90.
Яковлева Т. Загибель Івана Богуна. – С. 141.



- 27 Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 200.
- 28 НБУ ІР. – Ф. ІІ, № 15402. – Арк. 2-3.
- 29 РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 77.
- 30 ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/ІІ. – Арк. 1541.
- Яковлева Т. Іван Богун-Федорович. – С. 51.
- Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 34; Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 143.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 82, 186-187.
- Літопис Самовидця. – С. 95.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 143.
- Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 204.
- Галактионов І.В. Указ. соч. – С. 75.
- Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 272.
- НБУ ІР. – Ф. Х, № 4157. – Арк. 2.
- РДАДА. – Ф. 163. – Оп. 1. – Кр. спр. 1665. – Спр. 5. – Арк. 1, 4-5;
- Podhorodecki L. Chanat krymski... – S. 202.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 149-150.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 191.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 231-232.
- Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 2. – S. 259.
- Пасічник М.С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). – Львів, 1998. – С. 144.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 210; Галактионов І.В. Указ. соч. – С. 71.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 209-211; Літопис Григорія Грабянки. – С. 131.
- Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. – S. 419.
- Ibid. – S. 420.
- Яковлева Т. Загибель Івана Богуна. – С. 141.
- Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 207; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodow. – S. 230.
- 52 Chrapowicki J.A. Diariusz. – Warszawa, 1988. – Cz. 2. – S. 462.
- Яковлева Т. Загибель Івана Богуна. – С. 141.
- Її ж. Іван Богун: проблеми біографії. – С. 151.
- Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodow. – S. 230.
- РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 82, 186-187.
- Там само. – Арк. 186.
- Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 202-204.
- Wójcik Z. Jan Sobieski... – S. 89.
- Pamiętnik Jana Paska. – S. 244.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 205.
- Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 35.
- Грамон А. Указ. соч. – С. 29.
- Wimmer J. Wojsko Polske... – S. 144.



- ⁶⁵ Wimmer J. Historia piechoty polskiej... – S. 241.
- ⁶⁶ Wójcik Z. Znaczenie wieku XVII w historii stosunków polsko – rosyjskich // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1963. – С. 87.
Новосельский А.А. Указ. соч. – С. 76; Podhorodecki L. Chanat krymski ... – S. 202.
Источники малороссийской истории... – С. 130; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 125-126.
Источники малороссийской истории... – С. 130.
Там само. – С. 131.
Окиншевич Л. Центральні установи... – Ч. 2. – С. 241.
Источники малороссийской истории... – С. 131.
Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. – К., 1995. – С. 37; Окиншевич Л. Центральні установи... – Ч. 2. – С. 289-291.
Розенфельд И.В. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). – Петроград, 1915. – С. 80.



Невдалий похід військ Яна Казимира на Лівобережну Україну в 1663-1664 рр. вкрай загострив внутрішньополітичну та соціально-економічну ситуацію на Правобережжі. Антипольські настрої, які наростали й поширювалися в середовищі українського населення разом з посиленням польсько-шляхетської експансії після 1660 р., набули особливої гостроти з початком військового походу Яна Казимира. Надії П.Тетері, що прибуття польських військ приведе до заспокоєння українського населення та сприятиме стабілізації внутріполітичного життя Правобережної України, не виправдалися. Навпаки, прихід військових підрозділів Речі Посполитої шляхта Брацлавського та Київського воєводств сприйняла як сигнал до активізації зусиль, спрямованих на повернення маєтків, витіснення з них козацтва й відновлення фільварково-панщинної системи господарства.

Загостренню обстановки сприяла значною мірою також антиукраїнська поведінка польських вояків і татар. Хоча Ян Казимир і вживав заходів для обмеження свавілля й безчинств жовнірів, все ж перебування польської армії на території як Лівобережної, так і Правобережної України, супроводжувалося пограбуваннями й насильством. Із подальшим ходом військової кампанії стали частими випадки розплати польського командування зі своїми союзниками українським ясиром.

Неспроможність уряду Павла Тетері протистояти подібним антиукраїнським діям поляків й татар, а також те, що він попри все продовжував триматися пропольської позиції, незважаючи на явно антиукраїнські дії польських військ, спричинили поширення в середовищі населення думок, що саме гетьман і його оточення є винуватцями його важкого становища. Антигетьманські настрої охопили й частину патріотично настроєної козацької старшини, в середовищі якої вже на кінець осені 1663 р. почали з'являтися плани антигетьманського повстання. До польського командування й Тетері надходили відомості про причетність до цієї змови київського воєводи І.Виговського, полковників Г.Гуляницького та Г.Лісницького, митрополита київського Й.Тукальського, архімандрита Гедеона (Ю.Хмельницького) та ін.

Присутність серед названих людей, що мали родинні зв'язки з Великим гетьманом Богданом Хмельницьким (Ю.Хмельницький, І.Виговський) і їх виступ проти ще одного представника цієї ж родини П.Тетері дає підстави стверджувати, що в цей час набув гостроти й конфлікт в середовищі старшини, що належала, за визначенням



Я.Дашкевича, до “клану Хмельницького” Його причиною стали, зокрема, приславуті “скарби Хмельницького” і претензії на булаву. Можна погодитися з думкою Я.Дашкевича, що ця боротьба мала набагато трагічніші наслідки, ніж міг би мати звичайний сімейний конфлікт. На думку історика, вона “...зруйнувала не лише єдину кланову, єдину станову, але також єдину національну політику”¹. Саме подібні суперечки у середовищі вишого державного керівництва, загострення боротьби за владу, яка розпочалася з часу смерті Богдана, і стали однією з причин руйнування Української держави.

На початок 1664 р. проти П.Тетері виступив Ю.Хмельницький, який лише рік тому добровільно віддав йому булаву. У цей час стало помітним його активне листування з представниками вищої козацької старшини. Так, зокрема, лист Хмельницького до брацлавського полковника О.Гоголя, який він надіслав з монастиря в Смілі, в якому містилися заклики до усунення П.Тетері від влади, дав змогу польським урядовцям дійти висновку щодо серйозності намірів колишнього гетьмана повернути собі владу в Україні². Заодно з Юрієм виступила також його сестра Олена, дружина гетьмана П.Тетері. Відомо, що вона раніше доклала чимало зусиль, в тому числі й фінансових, щоб привести Тетерю до влади, а тепер вступила у змову зі своїм братом³. Уже наприкінці грудня 1663 р. король, занепокоєний появою антигетьманських та антипольських настроїв у середовищі правобережної старшини, надіслав польському полковнику С.Маховському листа, в якому вказав на необхідність створення комісії для розслідування фактів виникнення змови та наказав заарештувати всіх, на кого вкаже П.Тетеря. Тоді серед ймовірних її учасників буди названі саме Юрій Хмельницький та його сестра Олена⁴.

Активність учасників змови і їх намагання залучити на свій бік впливових полковників, як О.Гоголь, дозволяють кваліфікувати їх дії як підготовку антигетьманського повстання, метою якого було усунення від влади П.Тетері.

Ще однією особою, яка взяла активну участь у підготовці виступу проти гетьмана, був І.Виговський, представник, знову-таки, “клану Хмельницького” (його брат Данило був першим чоловіком Олени). Крім всього іншого, тут не останню роль відіграла його особиста ворожнеча з П.Тетерею, причиною якої стали майнові суперечки між гетьманом і родиною Виговських. Весь час після втрати гетьманської булави І.Виговський, який отримав від польського короля посаду воеводи київського та сенатора Речі Посполитої,



перебуваючи в тіні, не покидав надій повернутися до влади. Періодично його ім'я з'являлося у зв'язку з подіями в Україні. Зокрема, 1660 р. він у складі польських військ брав участь у чуднівській кампанії⁵. А в лютому 1662 р. коронний гетьман С.Потоцький писав королю про бажання київського воєводи знову зайняти посаду гетьмана⁶. Але, як зазначив З.Вуйцік, головною причиною того, чому польський уряд не бажав повернення йому булави, була тверда позиція останнього щодо необхідності реалізації положення Гадяцької угоди про Князівство Руське⁷

Без сумніву, І.Виговський, один з найяскравіших політичних діячів тогочасної України, амбіційний і самолюбивий, вороже настроєний до Тетері, не міг не скористатися з такого сприятливого моменту, що склався на початок 1664 р. Тому видається вірогідною його участь в антигетьманській змові. Звісно, що І.Виговський і Ю.Хмельницький виступали суперниками в боротьбі за гетьманство, проте на цьому етапі їх могла об'єднати спільна антитетерівська позиція. Ще у травні 1663 р. П.Тетеря звертав увагу короля на антиурядову діяльність І.Виговського. Вказуючи на поширення антигетьманських настроїв, він зауважував, що "...то все робить Бар (резиденція колишнього гетьмана – авт.)"⁸. Також у листі до короля П.Тетеря писав, що "...таємним баламутом є ніхто інший, як Виговський"⁹. У відповідь на різноманітні чутки та звинувачення з боку гетьмана, київський воєвода 1 березня 1664 р., перебуваючи у Фастові, видав універсал, в якому заперечував свою причетність до повстання. Але, водночас, у цьому ж універсалі він висловив думку, що Тетеря не відповідає посаді гетьмана й варто задуматись щодо його заміни¹⁰. Незважаючи на цей універсал, гетьман продовжував звинувачувати І.Виговського перед вищими урядовцями Речі Посполитої. Так, в листі до Пражмовського від 12 березня 1664 р. він, говорячи про зв'язок з повстанцями Й.Тукальського, зазначав: "Все, що не робиться лихого, все це його справа і ще іншої особи..."¹¹. На нашу думку, саме Виговського він мав на увазі. Крім того, з вказаного листа слідує, що безпосередню участь у підготовці повстання брав і київський митрополит. Це видається реальним з огляду на суттєві розбіжності в політичних поглядах між ним і гетьманом, які проявилися ще до обрання Й.Тукальського.

Очевидно, що ще однією особою, причетною до підготовки антигетьманського повстання, був і наказний гетьман І.Богун. Саме він очолив підготовку повстання в українських полках, що брали участь у поході польських військ Яна Казимира на Лівобережжя. Але



вже в лютому 1664 р. після розкриття польським командуванням його стосунків з московськими воєводами, Богун загинув під Новгородом-Сіверським.

Організаторам повстання необхідний був могутній союзник, який би міг надати допомогу в боротьбі як з Польщею, так і з Москвою. Саме таким ймовірним союзником могло виступити Кримське ханство, яке було зацікавлене в послабленні Польщі й Москви. Тому, ще з самого початку згадуваного походу опозицією були здійснені спроби налагодити стосунки з кримським керівництвом. Переговори здійснювалися через ханського представника Дадеш-агу. Про них, а також про наміри Криму відновити мир з козаками, як було за часів Б.Хмельницького, зізнався в Москві полонений посланець хана Карача-Алиш-Батир¹². Очевидно в Бахчисараї надіялися, скориставшись черговим загостренням політичної ситуації в козацькій Україні та послабленням в результаті бойових дій у 1663-1664 рр. військової могутності Польщі та Росії, нав'язати свій протекторат українському урядові. Можливо, там розраховували, що повстання призведе до передачі гетьманської булави особі, що буде поступливішою, ніж П.Тетеря.

З початку 1664 р. на Правобережній Україні розгорілося повстання, яке носило яскраво виражене антипольське і антикатолицьке забарвлення, а також спрямовувалося проти уряду П.Тетері. Основними районами, що були охоплені повстанським рухом стало межиріччя Дністра й Бугу, а також Подніпрянщина. Розгортання боротьби на Поділлі пов'язане з походом туди загону запорожців на чолі з кошовим отаманом І.Сірком. Він припав на початок лютого 1664 р. 8 січня 1664 р. кошовий вирушив з охочими запорожцями на Тягин (Бендери). Зруйнувавши кілька турецьких сіл, Сірко повернув у район річок Бугу й Дністра¹³. Про стратегічну важливість цього регіону влучно сказав трипільський сотник Семен Розтрига, зазначивши, що тамтешні міста є "...всім черкаським городам замок"¹⁴. Ці слова стають зрозумілими, якщо зважити, що на Поділлі, яке розкинулось на межі з Диким Полям і відіграло роль форпосту на шляху татарських нападів, протягом XVI – XVII ст. було створено цілу систему укріплених міст-фортець. Через ці землі проходили важливі комунікації – Чорний та Кучманський шляхи, які відігравали роль як торгівельних, так і військово-стратегічних сполучень.

Про свій похід І.Сірко дещо пізніше повідомляв до Москви. Так, у листі від 8 квітня 1664 р. зазначав, що "...почувши про мій, Івана Сірка, прихід, самі жителі почали сікти й нівечити поляків...



Обернута знову до вашої царської величності вся Мала Росія, міста над Бугом і за Бугом, зокрема Брацлавський і Кальницький полки, Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра і Дністра¹⁵. Характеризуючи ці події К.Стецюк зазначала: "...заклики Івана Сірка до боротьби з гнобителями знайшли палкий відгук серед населення Правобережжя. Воно розправлялося з польськими панамі і присягало на вірність Росії"¹⁶. На нашу думку, можна погодитися з міркуванням, що дії загону Сірка сприяли розгортанню повстання. Але той факт, що запорожцям, які чисельно не являли собою якої-небудь значної сили, з легкістю вдалося привернути на свій бік таку велику територію, свідчить про те, що повстання на Правобережжі вже почалося і прихід Сірка лише збігся з ним і додав йому нового імпульсу. На користь такого міркування свідчить і лист Жабокрицького до каштеляна Песочинського від 10 лютого 1664 р., де він вказує, що в той час, коли поширюються лише чутки про підготовку походу І.Сірка на Правобережну Україну, а "...тут, над Дністром, вже покладено початок цим хвилюванням"¹⁷. Дата вказаного листа дає змогу зробити висновки і щодо приблизного часу початку повстання, який можна означити першими числами лютого 1664 р.

У районі Дніпра на чолі повсталих козацьких загонів став полковник Дмитро Сулимка. Сотник Семен Розтрига у листі до Чаадаєва називав його Сулимою Тарговицьким і повідомляв, що він "...городи всі ті на задніпру постачає схилиючись знову на вірне й вічне підданство Його царській величності"¹⁸. Ще в середині лютого 1664 р. повстанці Сулими з'єдналися із загонами під керівництвом Семена Височана і взяли штурмом міста Терехтемирів, Лисянку та Ставище, де захопили артилерію Тетері¹⁹. Тоді ж вони завдали поразки загону польських військ С.Маховського. Останній змушений був відступити до Фастова, а звідти до Білої Церкви. Протягом кількох днів загопи Сулими й Височана намагалися взяти місто штурмом²⁰.

За наказом короля П.Тетеря на початку лютого 1664 р. терміново з 2 тис. загonom козаків відбув на Правобережну Україну²¹. З'єднавшись в районі Білої Церкви з військами С.Маховського, 2 березня 1664 р. він спромігся розгромити основні сили Сулими. Сам ватажок загинув під час битви, а залишки його загону змушені були відступити до Рокитної²².

Допити полонених повстанців дали конкретний матеріал щодо підготовки повстання й участі в ній представників старшини. Так



піхотний полковник Павло Рябуха 5 березня 1664 р. свідчив, що Сулима був у змові з київським воєводою і що останній надав повстанцям значну суму грошей (самому Сулимі – 20 талерів), хоругву та універсал із закликком об'єднуватися навколо повстанського ватажка. Інший полонений Михайло Тисенко показав, що в тому універсалі містився заклик "...виходити і нищити старост ляхів і забирати маєтки в шляхти на ім'я Виговського"²³. Крім того, польські джерела повідомляють, що до рук С.Маховського в той час потрапили листи Виговського до П.Дорошенка, в яких колишній гетьман намагався схилити полковника до виступу проти Тетері²⁴. Також з допитів учасників повстання стало відомо про спроби Виговського заручитися підтримкою запорожців на чолі з кошовим отаманом І.Сірком. Причому, в листі до останнього Виговський демонстрував яскраво виражену самостійницьку позицію. Закликаючи козаків виступити під його знаменами проти поляків, він одночасно застерігав їх від переходу під протекцію Москви²⁵.

Попри усталене в українській історіографії міркування про те, що головну роль в смерті Івана Виговського відіграв саме П.Тетеря, документи свідчать, що головною дійовою особою цієї драми став польський полковник С.Маховський. В.Липинський вважав, що саме він був тим провокатором, який підбив Виговського на виступ проти П.Тетері, одночасно повідомивши про це останнього²⁶. Сам гетьман в інструкції послан на сейм восени 1664 р. вказував на те, що Виговського підштовхнув до антигетьманського виступу саме С.Маховський²⁷ 6 березня 1664 р. той, запросивши київського воєводу, начебто на раду, в Корсунь, заарештував його й 16 березня під Вільховцем стратив без суду й слідства²⁸. Ця акція була незаконною, оскільки І.Виговського, як сенатора Речі Посполитої, не мали права страчувати без відповідного рішення сенату. Слід зазначити, що немає в наявності документів, які б свідчили про безпосередню участь в цій розправі П.Тетері. Натомість заперечується ця інформація в посланні до короля від імені старшин Війська Запорозького. Вказуючи на безсумнівну вину І.Виговського, "...який давно в бажанні булави у нас на шкоді", вони повідомляли, що саме С.Маховський "...взяв його (Виговського – В.Г.) до в'язниці, не повідомивши ні гетьмана, ні нас, а потім під Вільховцем вчинив суд і наказав стратити. До чого ми не маємо відношення"²⁹. Проте гетьман все ж виправдовував страту Виговського. Вже пізніше в листі до вального сейму він писав, що "...пан воєвода київський запалив бунт на шкоду Речі Посполитій"³⁰.



Між тим, польська влада продовжувала репресії проти представників старшини й духовенства, які, на думку польських урядовців, брали участь у повстанні. На початку лютого 1664 р. було заарештовано й ув'язнено у Мальборку Ю.Хмельницького³¹. Дещо пізніше, у середині червня, така ж доля спіткала й київського митрополита Й.Тукальського, якого ще у березні 1664 р. Тетеря звинувачував у причетності до повстання. Очевидно, деякий час польське керівництво не наважувалося вчинити розправу над митрополитом і мало надії, що його вплив можна буде використати для утихомирення повстанців. Але коли той відмовився співпрацювати з поляками, його, як і Ю.Хмельницького, арештували й заслали до Мальборка. На початку липня 1664 р. наступною жертвою польських репресій став полковник Г.Гуляницький³². Скарги козацької старшини й самого гетьмана на те, що вказані розправи були здійснені без гетьманського відома, вказують на те, що в цей час гетьман фактично втратив контроль над подіями, що розгорнулися на Правобережній Україні. І можна погодитися з думкою В.Липинського, що тоді виявилася вся неспроможність гетьманського уряду якимось чином впливати на дії польського командування³³.

Із самого початку боротьба на Правобережжі набула надзвичайно складних рис. По-перше, виділяється національно-визвольний її характер, коли дії повстанців спрямовані проти польських військ і шляхти, що поверталася в маєтки. По-друге, боротьба носила й антиурядове забарвлення, оскільки одним із її завдань стало усунення П.Тетері від влади. По-третє, повстання набуло й соціального спрямування, коли від дій повстанців найбільших збитків зазнавали саме шляхетські маєтки. Підтвердженням цьому є численні скарги шляхти, переважно Брашлавського та Київського воєводств³⁴.

З початку повстання боротьба між польськими військами й прибічниками П.Тетері, з одного боку, та повстанцями, з другого, набула рис громадянської війни. Трагізм ситуації полягав у тому, що ряд козацьких полків, які залишилися вірними гетьману, фактично вели боротьбу проти свого ж повсталого українського населення. Якщо Ніжинська чорна рада 1663 р. шляхом поділу Української держави на два гетьманства ознаменувала завершення громадянської війни, що тривала з 1658 р. і після цього велася боротьба між двома державними утвореннями – Правобережним і Лівобережним гетьманатами, то з лютого 1664 р. вона знову відновлюється вже в межах Правобережжя. У черговий раз проявилася тенденція,



характерна для періоду Руїни, коли українське суспільство опинилося розділеним через загострення соціальних суперечностей, переважання особистих і групових інтересів над загальнодержавними.

Сама підготовка повстання розпочалася вже на кінець 1663 – початок 1664 р. і в ній активну участь беруть ряд представників правобережної козацької старшини. Серед них були відомі в Україні особи, а також, що слід зазначити, – політики незалежницького спрямування, у яких були складні стосунки як з Польщею, так і з Москвою. Серед них: І.Виговський, київський митрополит Й.Тукальський, наказний гетьман І.Богун, Ю.Хмельницький та ін. Це були люди, які раніше тісно співпрацювали з Тетерею і були його ідейними союзниками. Саме цей факт засвідчив, що на кінець 1663 р. спостерігається крах надій, що за допомогою Польщі можна досягти об'єднання козацької України. Крах політики, з якою пов'язувалися надії на відродження сильної держави, зафіксував черговий розкол в середовищі тогочасної української політичної еліти, став проявом ослаблення незалежницької партії в середовищі козацької старшини. Він зумовив різку поляризацію її частин. І якщо П.Тетеря та його прихильники перед загрозою хаосу, породженого повстанням, ще більше концентрують свої сподівання на підтримці й захисті з боку Польщі, то їх противники заради усунення суперників йдуть на організацію повстання в середовищі рядового козацтва, селянства і міщан. Як можливий варіант, розглядається зближення з Кримом, створюючи противагу впливу Польщі.

На нашу думку, з розгромом керівного ядра в середовищі козацької старшини та загонів Сулими під Білою Церквою у лютому 1664 р. завершився початковий етап повстання. Його характерними рисами були: по-перше, досить обмежений район поширення (Поділля і Наддніпрянщина), а по-друге, намагання висунути особу (І.Виговського), що змогла б об'єднати під своїми знаменами всі патріотичні сили.

На початку березня 1664 р. на Правобережній Україні з'явилася основна частина польських військ (15 тис.) під командуванням С.Чарнецького та Я.Собеського. 5 – 8 березня вони переправилися через Дніпро в районі Любеча й 17 – 18 березня розташувалися поблизу Коростишева та Паволочі. На думку С.Чарнецького, війська потребували відпочинку після виснажливих боїв на Лівобережжі³⁵. Польський головнокомандувач відразу звернувся з універсалом до мешканців Правобережжя, де від імені короля обіцяв помилування всім, хто складе зброю. Тим же, хто проігнорує це звернення,



погрожував жорстоким покаранням³⁶. Також Я.Собеський у своєму універсалі наголошував: “Нехай же лише військові люди зостаються озброєними, а поспільство повинно закінчити свої обопільні сварки; най береться до хліборобства, а навесні засіває ниву”³⁷.

У цей же час військо П.Тетері й С.Маховського проводило облогу м. Вільхівця, в якому засіли залишки загонів Сулими під керівництвом С.Височана. Лише рух загону І.Сірка з Умані в напрямку Чигирина в середині березня змусив їх зняти облогу, щоб не допустити захоплення запорожцями цього стратегічно важливого пункту. Зважаючи на прибуття Тетері в район Чигирина, Сірко відступив до Крилова³⁸.

Наприкінці березня 1664 р. в події на Правобережній Україні втрутилися загони лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. 23 березня він видав універсал, в якому наголошував, що російсько-українська армія направляєтсья сюди з наміром возз’єднати козацьку Україну. Закликав населення Правобережжя виступити спільно проти поляків³⁹. Уже 4 квітня 1664 р. у Переяслав до Брюховецького прибули посланці з Крилова від Сірка з закликами прийти на допомогу повстанцям. 7 квітня від жителів Черкас прибув козак С.Опришко з заявою про готовність піддатися цареві⁴⁰.

Активні дії повстанців і факт перебування на Правобережжі відносно невеликої кількості польських військ, знекровлених важкими боями протягом осені 1663 – зими 1664 рр., підштовхнули Брюховецького до втручання в правобережні події. У реалізації задумів возз’єднати Україну він розраховував на підтримку московських військ. Але, як виявилось, основна їх частина була відведена Г.Ромодановським до Белгорода й розпушена. Тож лівобережний гетьман міг покладатися лише на невеликий загін стрільців під керівництвом В.Кікіна та нечисленні гарнізони, що були розташовані в Переяславі та Києві. На початку квітня 1664 р. на Правобережжі з’явилися перші полки Брюховецького. На прохання гінців з Черкас лівобережний гетьман надіслав туди ніжинський і прилуцький полки на чолі з полковниками М.Гвинтівкою та Л.Горленком. 11 квітня в районі Суботова вони несподівано завдали поразки польським військам під керівництвом Пясочинського та паволоцьким козакам Павленка⁴¹.

Основні сили Брюховецького, що нараховували 10-20 тис. чол. переправилися через Дніпро 15 квітня 1664 р. в районі Сокирної. Їх передовий загін на чолі з військовим осавулом Пархомом Нужним, переяславським полковником Данилом Єрмоленком та лубенським



Григорієм Гамалією ввійшли до Черкас. Незважаючи на попередні заяви міських жителів про бажання піддатися, козаки Брюховецького в покарання за те, що черкасці в свій час опинилися на боці поляків, вчинили пограбування міста⁴². В українській історіографії діям козаків Брюховецького дано негативну оцінку. Автор “Історії Русів” вбачав у них “дике варварство і незрозуміле божевільля”⁴³. А Я.Дашкевич кваліфікує їх не інакше, як інтервенцію з боку Брюховецького⁴⁴.

Різде загострення ситуації на Правобережній Україні змусило П.Тетерю та польське командування шукати підтримки з боку Кримського ханства. Ще в середині березня 1664 р. гетьман відправив до хана своїх послів з проханням надіслати допомогу. За даними московського товмача Кучумова, хан тоді ж направив в Україну татарський загін чисельністю в тисячу осіб під командуванням Батирші-мурзи. У квітні до Криму прибуло чергове посольство в складі представника польського командування Вискевича й чигиринського полковника, яке також мало на меті добитися присилки додаткових татарських військ⁴⁵.

Очевидно, що татарська допомога була недостатньою. Тому у квітні С.Чарнецький, залишивши свої війська в Паволочі, Корсуні та Білій Церкві, лише в супроводі загону з 13 осіб відправився до Криму⁴⁶. Оскільки не вдалося застати хана, який перебував на той час в Угорщині, Чарнецький звернувся до буджацьких татар. На його прохання в Україну виступило 5-тис. військо на чолі з султанами Салам-Гіреєм та Салет-Гіреєм, а також ще декілька окремих загонів⁴⁷.

Слід зазначити, що попри бажання кримського керівництва дієво впливати на події в Україні, головною перешкодою для цього були активні дії запорозьких козаків, очолюваних кошовим отаманом Іваном Сірком. Саме постійна загроза нападу запорожців, підсилених загонами донських козаків і калмиків, на татарські поселення змушувала хана постійно тримати в Криму значні сили. Зокрема, посол Речі Посполитої до Криму Я.Стадницький у своєму листі до канцлера М.Пражмовського на поч. березня 1664 р. зазначав, що в районі Перекопу для захисту від нападів запорожців постійно знаходиться 10 тис. орда Кайтас-аги і лише тоді “...татарське військо піде на допомогу Речі Посполитій, коли не буде калмиків або козаків...”⁴⁸. Напади запорожців на невеликі кримські загони, особливо коли вони поверталися додому зі здобиччю, стали справжнім лихом для татар. 27 квітня 1664 р. Григорій Косагов повідомляв до Москви, що, за даними втікачів з Криму, хан,



остерігаючись дій запорожців, не наважується відправитися на Україну зі значними силами⁴⁹.

Все ж, незважаючи на антикримські дії запорожців та загострення суперечностей з ногайськими татарами, хан намагався надіслати війська в Україну, для чого часто використовувалися Білгородська й Буджацька орди. Значними татарськими загонами в Україні командували Ширін-бей, Менглі-Гірей, Котлуші-мурза, а в травні на Правобережжя прибула орда під керівництвом солтана Селім-Гірея⁵⁰. Присутність татар в Україні дозволяла хану, що діяв в інтересах Туреччини, зберігати вплив на розвиток українських подій. Сам Тетеря в листі до короля 20 травня 1664 р., зокрема, зазначав, що "...турецький султан всіма силами намагається перетягнути Україну на свою сторону і відмовляє від протекції Польщі" Тетеря також повідомляв, що з боку турецького керівництва на його адресу надходять погрози позбавлення не лише гетьманства, а й життя⁵¹.

Протягом квітня – травня 1664 р. на Правобережжі активувалися військові дії. Уже в першій половині квітня відбувся ряд битв в районі Чигирина, Бужина, Сміли, в яких російські підрозділи завдали поразок польським військам та полкам Тетері⁵². На цей же час припадають повідомлення про успішні дії овруцького полковника Д.Децика на Поліссі. На чолі кінного загону у 800 осіб він спромігся розбити п'ять польських корогв та здобути міста Петриків і Турів. У цей же час в скрутну ситуацію потрапили загони Сірка і Косагова. 7 квітня їх оточив у Бужині С.Чарнецький. Лише відчутна поразка загону Пясочинського, що сталася поблизу Суботова, змусила київського воеводу 13 квітня відступити з-під Бужина до Чигирина. Сірко, скориставшись цим, відправився у Смілу⁵³. Розлючені поляки, за наказом С.Чарнецького, спалили Бужин і родинне володіння Б.Хмельницького – містечко Суботів. Заданими літописів, зокрема Г.Грабянки, Я.Лизогуба та ін., польський полководець наказав зруйнувати сімейний склеп Хмельницьких і повикидати з домовин останки Богдана і його сина Тимоша⁵⁴. Однак, ряд істориків, серед яких І.Крип'якевич, піддали сумніву цю версію, вказуючи на відсутність достовірних документальних свідчень щодо цього⁵⁵. Крім того, за даними археологічних досліджень, проведених у Суботові П.Горішним, на території Іллінської церкви, де знаходиться сімейний склеп Хмельницьких, було знайдено 1 пограбоване і 5 цілих поховань, серед яких одне – чоловіка понад 60 років, що все-таки не відкидає можливість збереження недоторканим праху Великого гетьмана⁵⁶. Проте незаперечним фактом є



прояви жорстокості й насильства до українського населення з боку військ С.Чарнецького. Польський історик П.Ясініца, зокрема, зазначав: “Чарнецький займався тим самим, що робив десять років раніше, під час кривавих походів, оспіваних у віршах Самуеля Твардовського”⁵⁷.

22 квітня відбулася сутичка між запорожцями Сірка та загонами Чарнецького й Тетері в Капустяній Долині. У результаті бою поляки зазнали відчутних втрат. Особливо сильно постраждали союзні полякам татари, що змусило їх відступити до Криму⁵⁸. У той же день на Правобережну Україну переправилися московські війська під командуванням стольника П.Скуратова. Попри те, що московське керівництво після боїв восени 1663 – взимку 1664 р. не було готове до широкомасштабних військових операцій, воно не втрачало нагоди, скориставшись заворушеннями, взяти під контроль якомога більшу частину Правобережжя. Намірам Москви сприяло те, що польським командуванням були знищені, чи нейтралізовані повстанські керівники, що не виявляли симпатії до Росії (І.Виговський, Ю.Хмельницький та ін.). У той же час у середовищі найбільшого козацтва й селян жила надія, що північний сусід зможе їх позбавити від ненависної влади шляхти. 3 травня російські війська з'єдналися із загонами Брюховецького й стали табором на Бужинському перевозі неподалік Чигирина. У своїй відписці до Москви Скуратов повідомляв, що загоны Сірка та Косагова знаходяться в Смілі, а С.Чарнецький з Тетерею й татарами відійшов від Чигирина до Корсуня, залишивши в Чигирині 5 корогв польської кінноти та 5 корогв польської й німецької піхоти. На Правобережжі знаходилися також два кримських султани із загonom в 5 тис. татар⁵⁹. Ці дані підтверджував й Чаадаєв у повідомленні від 16 травня до Москви. Описуючи розмах повстання, він зазначав: “Зараз багато міст і містечок від Тетері й поляків зачинилися та хочуть бути під Москвою й Брюховецьким”⁶⁰.

На нашу думку, з переходом московських військ та полків Брюховецького на Правобережну Україну боротьба набула нового забарвлення. З цього часу виділяються наступні сили, що беруть активну участь у правобережних подіях. З одного боку – польські й татарські підрозділи та полки гетьмана П.Тетері, з другого – повстанці, а також російські війська та загоны лівобережного гетьмана. Без сумніву, кожна з них переслідувала свої цілі, через що їх дії часто не відповідали інтересам своїх же союзників. У значній мірі протистояння Росії та Польщі загострювало боротьбу на



Правобережжі. На нашу думку, воно унеможливлювало досягнення компромісу між повстанцями та урядом П.Тетері. Політичним інтересам сусідніх держав відповідало загострення внутрішніх суперечностей в Україні, яке давало можливість зміцнити тут свої позиції. Не був винятком і Крим, який, слідуючи своїй традиційній політиці, саме в умовах війни з успіхом посилював свій вплив на Правобережжі, а також отримував матеріальну вигоду з пограбування українського населення.

Слід зазначити, що з самого початку повстання на Правобережжі І.Брюховецький, який заявляв про свою рішучість об'єднати козацьку Україну під своєю рукою, насправді проявляв пасивність та нерішучість. Часто, не володіючи достовірною інформацією про чисельність противника та його розташування, лівобережний гетьман зволікав, коли необхідно було рішуче діяти. Можна погодитися з думкою В.Маєвського, що серед прихильних до Брюховецького воєначальників було мало досвідчених і справді визначних полководців – основна частина відомих козацьких полковників, що проявили себе ще за часів Б.Хмельницького, після 1660 р. залишилися на Правобережній Україні. А ряд відомих лівобережних полковників були знищені або арештовані після ніжинських подій у червні 1663 р. Сам же гетьман також не мав необхідного досвіду керівництва військами. Уже наприкінці квітня війська Брюховецького, направляючись до Черкас, несподівано наштовхнулися на головні сили С.Чарнецького й зазнали нищівної поразки⁶¹, яка фактично означала крах намірів лівобережного гетьмана просунутися вглиб Правобережжя й підпорядкувати його своїй владі. У результаті, Брюховецький відступив до Сокирної. У середині травня відбулася невдала спроба лівобережного гетьмана заволодіти Чигирином. Зазнавши значних втрат, а також довідавшись, що на виручку Чигирину виступили польські війська під керівництвом Я.Собеського та С.Маховського, він відступив до Канева, де і перебував майже весь період, протягом якого тривало повстання на Правобережній Україні⁶². Важливим успіхом поляків став розгром у квітні 1664 р. військами Я.Собеського поблизу села Кописники загону німецького майора Страсбуха, якого московське командування послало на допомогу Брюховецькому⁶³. Описуючи події битви, польський хроніст вказував, що "...з Москви мало хто уцілів". Було взято в полон 4 козацьких полковники, між якими був полковник конотопський П.Нужний, який перед тим прославився своїм нападом на обоз Пражмовського в Нових Млинах⁶⁴.



Попри невдалі дії лівобережного гетьмана, ситуація для Павла Тетері та польського командування в травні погіршилася, причиною чого стало подальше розгорання народного повстання. У руках гетьмана залишилися лише Чигирин, Корсунь та Біла Церква. Його підтримували лише Паволоцький та Білоцерківський полки. Тим часом на боці повстанців виступило населення Уманського, Брацлавського, Лисянського, Канівського, Черкаського, Чигиринського та Корсунського полків⁶⁵. Особливо сильного розмаху антигетьманські виступи набули на Брацлавщині, де в руках повстанських ватажків Василя Варениці та Мельника опинилися міста Умань, Вінниця, Лодижин, Могилів, Рашків. Наприкінці квітня вони робили спроби захопити Бар⁶⁶.

У інших регіонах України ситуація також складалася не на користь польського командування й Тетері. Зокрема, 4 травня 1664 р. полковник Яків Обернятин під Мотовилівкою розбив загін козаків П.Тетері, а по дорозі до Києва, вступивши в бій з польським підрозділом на чолі з майором Лешковантом, завдав йому відчутних втрат, які становили лише вбитими близько 150 чол.⁶⁷

22 травня війська під керівництвом С.Чарнецького та П.Тетері підійшли під Канів. Разом з гетьманом були козаки Білоцерківського, Корсунського та Паволоцького полків. Під місто було доставлено 27 гармат і 12 возів з ядрами та гранатами⁶⁸. Ситуація для І.Брюховецького ускладнювалася тим, що в цей час серед його козаків відчутно падає дисципліна, частими стають випадки дезертирства, що, очевидно, було результатом невдалих дій лівобережного гетьмана⁶⁹. Все ж, спираючись на укріплення Канева, йому вдалося витримати облогу. Штурми 22 і 29 травня виявилися безрезультатними. Тетеря зі своїми козаками відійшов до Білої Церкви⁷⁰, а С.Чарнецький 2 червня 1664 р. відступив до Стеблева. За даними допитів полонених поляків, він мав на меті звідти йти під Лисянку, де полковники Брюховецького П.Стеля й М.Шульга захопили польський обоз, а потім – на Умань, де засів Сашко Туровець із запорожцями⁷¹.

У цей час П.Тетеря надсилає ряд листів в охоплені повстанням регіони на ім'я впливових полковників, зокрема С.Туровця та О.Гоголя, намагаючись привернути останніх на свій бік⁷². Водночас простежується зміна в його оцінці масштабів повстання. Якщо у квітні 1664 р. він ще вірив у дієвість силових методів й в листі до короля він писав, що "...ми повинні силою зброї Вашої королівської милості і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм,



привести в порядок майже всю Україну”⁷³, то вже 24 травня 1664 р., перебуваючи під Каневом, в листі до канцлера М.Празмовського зазначав: “Ніколи ще Україна не палала таким жажливим бунтом як тепер, роздмухуваний з усіх боків, він спалахнув над моєю головою. І Запорожжя, і задніпровська вольниця, і Сірко, силами й серцями з’єднавшись в околицях з Брюховецьким, підняли війну проти Його королівської милості на загибель Вітчизни. До такої міри заразили вони міста жадобою свавілля, що врозумляти їх можна лише з величезними зусиллями, обертати їх до розсудливості все одно, що вибивати її з каменю”⁷⁴. Дійсно, повстання, що з початку 1664 р. охопило всю Правобережну Україну, вже на літо поширилося і за її межі. Так, в документах згадується про розгорання соціального руху й на півдні Білорусії, що навіть змусило 20 червня 1664 р. хорунжого Пінського повіту В.Орду звернутися до місцевої шляхти з закликком спільно виступити проти бунтівників⁷⁵.

У гетьмана П.Тетері з’являється усвідомлення, що лише мирним шляхом, завдяки поступкам та компромісам можна погасити полум’я повстання. У додатку до вищеназваного листа, адресованого канцлеру М.Празмовському, він писав: “...я пропоную мир з Москвою, як засіб до надійного утихомирення України”. Крім того, він вважав за необхідне здійснити реформування самих польсько-українських стосунків. Пропозиції гетьмана передбачали створення умов для ліквідації найбільш гострих суперечностей у взаєминах української людності з польськими урядовцями та шляхтою. Однією з таких умов, на його думку, мало бути розширення автономії українських земель. Зокрема, як слідувало з пропозицій гетьмана, необхідно було виділити кілька староств, звільнивши їх від представників польської адміністрації, де б українське населення відчувало себе вільним і не зазнавало б утисків з боку Польщі⁷⁶. В інструкції послу П.Бережицькому від 30 травня П.Тетеря вкотре наголошував на необхідності поспішити з підписанням мирного договору з Москвою. При цьому він зазначав, що полум’я бунтів досягло навіть Кам’янця”⁷⁷. Та й пізніше гетьман продовжував виношувати ідею необхідності укладення миру з Москвою як головного засобу для встановлення спокою в Україні. Зокрема, про це говорилося в інструкції від 28 червня 1664 р. послам С.Половцеву та Й.Куриленку, що відправлялися до Варшави. Гетьман знову порушував питання про створення вільних від польської адміністрації козацьких староств, які б “...передали козакам – а панів у них зовсім не було б”⁷⁸. А в інструкції Г.Гуляницькому, що відправлявся з посольством



до Варшави (липень 1664 р.), вкотре вказував на необхідність проведення переговорів з північним сусідом, які повинні "...гарантувати встановлення миру в Україні"⁷⁹.

Не даремно гетьман як першочергове завдання, висував мир з Росією. П.Тетеря розумів яким дестабілізуючим в умовах наростання громадянської війни є роль російсько-польського протистояння, яке руйнувало край і підштовхувало українське населення до боротьби.

Наприкінці весни – на початку літа 1664 р. намітилися гострі суперечності між польським командуванням в особі С.Чарнецького та Тетерею, а також між поляками та їх союзниками татарами. Серед останніх стали поширюватися думки, що з того часу, як хан став допомагати полякам, кримські загони несуть важкі втрати, а запланованої винагороди не отримують. Замість грошей польське командування запропонувало татарам "...в заплату черкаські міста Чечельник і Торговицю", але їх кримці не могли взяти через те, що вони були добре укріпленими і в них знаходилися сильні гарнізони. Полонені татари в липні 1664 р. свідчили, що хан задумується про підписання миру з Московією. Із цією метою до російської столиці з Криму було відряджене посольство на чолі з Алей Малдешом⁸⁰. На нашу думку, слушним є міркування В.Маєвського, що кримське керівництво не бажало повної поразки сил повстанців і Брюховецького, яка могла б привести до посилення позицій Польщі на Правобережжі. Власне Крим, просто-напросто, слідував своїй традиційній лінії поведінки в українських справах. Крім того, у цей час ханський уряд знову посилює тиск на гетьмана П.Тетерею, якого вкотре змушують піти на укладення договору з Кримом. У той же час паралельно йшло налагодження стосунків і з Брюховецьким⁸¹.

У свою чергу, в кінці травня – на поч. червня 1664 р. відмічена дипломатична активність по відношенню до Криму з боку І.Брюховецького та І.Сірка. Зокрема, 6 червня 1664 р. кошовий отаман здійснив спробу переговорів з командуючим татарськими загонами в Україні Селім-Гіреєм. Погрожуючи активізацією антикримських дій запорожців, він запропонував татарам терміново відступитися від поляків⁸². 26 серпня І.Брюховецький у зверненні до кримського керівництва запропонував припинити сварки з московським царем і бути, як раніше, в приязні⁸³. А на початку вересня 1664 р. направив чергове посольство з пропозиціями миру⁸⁴.

Щодо суперечностей між польським керівництвом і урядом Павла Тетері, то останнього в цей час дуже стурбувала інформація, що надійшла від татар. За їх даними, С.Чарнецький, запідозривши



зраду з боку українців, пробував підмовити солтанів і мурз, щоб ті знищили гетьмана і всіх старшин⁸⁵. Можливо, це була дезінформація з метою посіяти ворожнечу між польським і українським керівництвом і за допомогою цього спрямувати політику гетьманського уряду в бік Кримського ханства. Але, з іншого боку, такий крок Чарнецького міг бути викликаний тим, що ще з часу страти поляками Івана Виговського, в смерті якого стали звинувачувати П.Тетерю, козаки і сам гетьман неодноразово висловлювали невдоволення діями польського командування, яке в багатьох питаннях просто-напросто ігнорувало думку української сторони⁸⁶.

Без сумніву, між поляками й Тетерею в цей час виникли гострі суперечності. Їх не могли не викликати антиукраїнські дії польських військ та невинуваті жорстокості. Так, щоб розплатитися з татарами за надану допомогу, С.Чарнецький став їм віддавати в ясір українські міста зі всіма жителями⁸⁷. Зокрема, така доля спіткала 2 тис. корсунських мешканців, які виступили проти поляків. Виступ був викликаний важкими податками, що ті накладали на міщан, змушуючи їх поставляти продукти. Після розправи над корсунцями жовніри спалили міські посади і чотири волості Корсунського повіту⁸⁸. Після того, як мешканці містечка Стеблева вчинили серйозний опір військам С.Чарнецького, польський воєначальник жорстоко з ними розправився. За свідченням польського каштеляна Сенковського, він віддав місто Стеблів "...орді в полон в заплату" і обіцяв дати ще 12 міст, якими в майбутньому заволодіє, щоб повністю розрахуватися зі своїми союзниками⁸⁹. Сам Чарнецький в одному зі своїх листів у серпні 1664 р. писав, що "Стеблів покараний, відданий татарам в руки"⁹⁰. Цей епізод згадувався й в листі солтана Селім-Гірея до М.Празмовського від 6 липня 1664 р.: "...Підняв бунт Стеблів і дістав від нас за це нагороду..."⁹¹. Такі дії польського командування не могли не викликати негативної реакції з боку гетьмана П.Тетері, який розумів, що жорстока поведінка його союзників стосовно населення негативно впливає на його авторитет. Тому досить вірогідними є відомості із московських джерел, що на цей період у Чарнецького намітилися "...суперечки з татарами і Тетерею"⁹².

Жорстокість поляків призвела до того, що більшість міщан воліли краще загинути, ніж здатися. Боротьба на Україні набула запеклого характеру, коли здобуття кожного містечка давалося польським і татарським воякам з величезними труднощами. У цей час саме міста стають основними осередками боротьби. 5 липня



1664 р. П.Тетеря писав, що ніде не можна зустріти ворога у відкритому полі, він розсіяний по містах і містечках⁹³. У листах хана зустрічаємо: "...кожну, вважай, фортецю доводиться діставати штурмом..."⁹⁴. Така тактика повстанців, зважаючи на ряд обставин, повністю себе виправдовувала. По-перше, з самого початку повстанські сили були позбавлені єдиного керівного центру. По-друге, повстанці так і не отримали достатньої допомоги з боку лівобережного гетьмана І.Брюховецького, який далі універсалів і несміливих спроб втрутитися в події на Правобережній Україні не пішов. Його війська, серед яких було поширено дезертирство, залишалися блокованими в Каневі. По-третє, тактика використання повстанськими силами укріплених міст як основних опорних пунктів для боротьби з поляками була викликана тим, що в останніх переважали кінні підрозділи й широко використовувалися татарські загони як основна ударна сила. Сильні в ході широкомасштабних польових операцій, вони були неефективні під час штурмів укріплених міст і фортець⁹⁵. Так, П.Тетеря у своєму листі до короля від 26 червня 1664 р. писав: "...вони (татари – авт.) не лише ходять разом з нами і в чистому полі розбивають і знищують противника, але й на рівних з нами ходять на приступи... але крім кінноти, якої тут велика кількість, необхідна також піхота"⁹⁶. По-четверте, такої тактиці сприяла також наявність на Правобережній Україні великої кількості укріплених міст-фортець⁹⁷.

Показовою стала оборона Ставищ, яка, без перебільшення, була головною подією періоду літа-осені 1664р. Вона стала символом стійкості й героїзму повсталого українського народу, а також одним із безславних епізодів в історії польського війська. Зокрема, Ян Пасек писав: "Ставищанська була оказія: і про неї немає що писати, і не було в ній чого похвалити"⁹⁸. Облога повсталих Ставищ продовжувалася з 4 липня по 1 жовтня 1664 р., і нею керував сам С.Чарнецький. До складу польських військ входили відділи під командуванням Я.Собеського та Бідзінського. У штурмах міста також брали участь козацькі полки Тетері та татарські загони⁹⁹. Оборону міста, в якому зібралося кілька тисяч повстанців, очолив Дячко, а також Булгань, ватажок "дейнеків", який при Б.Хмельницькому був піхотним полковником. Під їх керівництвом мішани створили навколо Ставищ неприступну систему укріплень¹⁰⁰. Під час штурмів оборонці, в числі яких були козаки, мішани та дейнеки, демонстрували чудеса мужності й стійкості, що дало їм можливість тривалий час успішно відбивати наступи переважаючих сил противника. Як



повідомляли московські джерела, "...ставищанські жителі від Чарнецького відсиділись і на приступах лядську піхоту побили багатьох"¹⁰¹

Польське командування прийняло рішення за будь-яку ціну здолати опір повстанців, для чого було вирішено їх блокувати й голодом змусити здатися. С.Чарнецький 23 серпня 1664 р. писав, що має надію на швидке здобуття міста¹⁰². Незважаючи на великі втрати, він був налаштований досить рішуче й не збирався відступати від міста. Говорив, що "...не буде йому спокою, поки не зруйнує цієї оселі опришків"¹⁰³. П.Тетеря на початку вересня зазначав, що "...облога Ставищ зайняла у нас майже все літо, але зараз противник позбавлений їстівних припасів і, незважаючи на свою впертість, мусить здатися"¹⁰⁴.

Протягом усього періоду облоги польські війська піддавали місто постійним бомбардуванням з гармат і закидали гранатами. Спеціально для цього з Шаргороду до Ставищ були доставлені засоби штурму: гармати, вогняні кулі, картеч. Великої шкоди оборонцям міста завдавав, надзвичайно вправний в артилерійській справі, купець зі Львова Юзефович. Під час одного з обстрілів загинув Дячко й замість нього своїм ватажком ставищани обрали сотника Чопа¹⁰⁵. Незважаючи на неймовірні труднощі, нестачу боєприпасів і голод, повстанці протрималися до початку жовтня й лише з настанням сильних холодів змушені були розпочати переговори про здачу міста. У результаті поляки погодилися не руйнувати міста. Але прийнявши капітуляцію, Чарнецький звелів міщанам заплатити контрибуцію ординцям і зняти з храмів дзвони, якими скликалися оборонці на міські стіни¹⁰⁶.

Уже на серпень 1664 р. намітився спад в ході повстання. Ще до падіння Ставищ повстанські загони й війська І.Брюховецького зазнали ряд відчутних поразок. Так, зокрема, П.Тетеря, перебуваючи під Ставищами, 6 серпня інформував короля, що 26 липня під Корсунем вірні йому козацькі полки розгорнули загін Г.Косагова та завдали поразки "...трём бунтівним полковникам з Задніпров'я"¹⁰⁷. За іншими даними, ця битва відбулася 1 серпня 1664 р. за 5 верст від Корсуня і завершилася безладною втечею військ Г.Косагова. Втрати російських військ становили 11 рейтар, 8 солдат. Також загинув 31 козак Сумського полку. До того ж, "...багато ратних людей, потрапивши в болото, потопили коней і зброю"¹⁰⁸. Значно відрізняються дані польської сторони, щодо втрат противника. Так, у повідомленні до Варшави вказувалося, що в результаті битви, за



допомогою корсунських жителів, було знищено 1,5 тис московських людей і 3 тис козаків Брюховецького та дейнеків¹⁰⁹. 13 серпня польськими військами під командуванням полковника Радзівєвського було розбито повстанців під Городищем, а 15 серпня "...під Красним кілька сот дейнеків побито"¹¹⁰. Серпень позначений також перемогою полковника С.Маховського під Лисянкою, в результаті якої "...200 козаків запорозьких трупом положив..."¹¹¹.

На цей час припадає також і невдалий похід І.Сірка в союзі з калмиками на Буджак¹¹². Повертаючись назад, наприкінці липня 1664 р. він зіткнувся з 4 тис. польським загоном під командуванням В.Лешинського, С.Маховського і татарами Каммахмета-мурзи. У бою в Сараджинському лісі, поблизу Чечельника, загин Сірка було розбито. У полон потрапили брат і син кошового, а сам він чудом врятувався й разом із залишками загону прорвався до Торговиці¹¹³. Самовидець так описав цю поразку: "И там тих колмиков розбито, где немало пропало колмиков и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну"¹¹⁴. Можливо, саме на ці події вказував Чарнецький, коли писав: "Сірко кілька сот людей перед тим стративши, разом з запорожцями і калмиками пішов до волох, де попав під руку пана кравчого"¹¹⁵.

На Поліссі, під Радомишлем, полякам під керівництвом небожа Чарнецького Стефана вдалося завдати поразки 4-тис. козацькому війську під командуванням Д.Децика. Як вказував сам київський воєвода, із повстанців "...ледве 2 тисячі залишилися"¹¹⁶.

На довершення всього, відчутним ударом для повстанців став вимушений перехід на бік поляків одного з керівників повстання, брацлавського полковника О.Гоголя. Польські власті схопили й кинули до в'язниці його синів, які навчалися у Львові. Тому, щоб їх врятувати, він змушений був піти на цей крок¹¹⁷. У своєму листі до короля від 1 вересня 1664 р. Гоголь писав, що його незаслужено звинувачували в участі у повстанні, а в район між Бугом і Дністром він зі своїми козаками прибув саме для того, щоб припинити бунт, "...де дійшло до того, що кожен козак був полковником, а кожен сотник – гетьманом"¹¹⁸. Ці слова влучно характеризують слабку сторону повстання, яка в найбільшій мірі проявилася саме в період його тимчасового спаду і безумовно стала однією з причин поразок сил повстанців влітку – восени 1664 р. Це відсутність єдиного командування та прояви отаманщини серед керівників окремих загонів.

З переходом О.Гоголя на бік поляків поступово відновився контроль гетьманського уряду у більшості подільських міст. Зокрема,



в цей час здалися Ладизжин, Немирів, Бершадь, Тростянець. Склали зброю захисники й інших українських міст: Боярки, Шавулихи, Романівки, Торговиці¹¹⁹.

Успішному для поляків й Тетері розвитку подій сприяло те, що С.Чарнецькому вдалося звести до мінімуму допомогу повстанцям з боку московських військ та Брюховецького. Саме з цією метою головнокомандувач польськими військами удався до організації диверсійних акцій на Лівобережжі, а також в межах Московського царства. 3 серпня 1664 р. на Лівобережжя було відправлено кінний загін Козубського, що складався із польських кінних хоругв і 2 тис. козаків. Разом з ними вирушила 15 тис. татарська орда¹²⁰. А вже в кінці серпня С.Чарнецький писав: “Із Задніпра повернулися пан Козубський, поручик хоругви Королівської милості, й Ширін-бей, дав знати, що за Дніпром добре гостював”¹²¹. А вже через три дні він повідомляв, що готується черговий військовий загін для відправки в задніпровський рейд¹²².

Відтак, разом із Брюховецьким у Каневі знаходилася лише невелика московська залога під керівництвом І.Протасєва, В.Кікіна та Л.Ляпунова¹²³. Хоча головним фактором, що стримував Москву у наданні необхідної допомоги лівобережному гетьману й повстанцям, була неготовність російських військ до продовження війни з Польшею. Польсько-татарські напади на московські землі стали однією з причин того, що російське командування змушене було тримати свої головні сили в межах своїх територій, а для допомоги Брюховецькому й повстанцям було виділено незначну кількість вояків.

Спроби московського керівництва вплинути на хід подій за допомогою невеликих загонів не приносили очікуваних результатів і попереджувалися військами С.Чарнецького. Зокрема, восени 1664 р. російський загін, що направлявся до Брюховецького, зазнав поразки в полі під Каневом від поляків і татарських військ під командуванням Дзіам-мурзи. Як згадував один з учасників цієї битви Ян Тушинський, “...і так з перемогою і з великим полоном повернулися ми до війська”¹²⁴. У документах відзначався низький моральний стан і бойовий дух російських військ. За свідченням Г.Косагова, московські підрозділи, що знаходилися в цей час у Правобережжі, терпіли значну скруту через нестачу боєприпасів та продуктів харчування. Він повідомляв, що до 18 вересня під його командуванням у Каневі перебувало всього 68 рейтар та 159 солдат. 18 вересня втекло 18 солдат, а 19 – відповідно 24 особи. Ті ж, хто залишилися, потерпали від нестачі продуктів¹²⁵.



Означені події дозволили Тетері на осінь 1664 р. дійти висновку, що "...Україна переходить поступово у кращий стан"¹²⁶. Та незважаючи на відчутні поразки, сили повстанців продовжували чинити відчайдушний опір, що не давало змоги польським військам та П.Тетері остаточно придушити повстання. Так після взяття Ставища С.Чарнецький і Тетеря направляються до Лисянки, але там наразилися на опір козацької залоги під командуванням прилуцького полковника Лазаря Горленка, до якої входили козаки Полтавського і Зінківського полків. Не здобувши міста, командуючий польськими військами на початку грудня 1664 р. змушений був відступити¹²⁷. Ще одним містом, яке восени 1664 р. так і не спромоглися захопити польські війська, став Медвин. Наприкінці жовтня поляки під командуванням ротмістра Самійла Леща й козацькі полки П.Тетері оточили у Медвині загін Г.Косагова, що направлявся до Умані, та козаків лубенського полковника Григорія Гамалії. Облога продовжувалася чотири тижні. Битва за місто набула запеклого характеру. У результаті, польські війська, зазнавши важких втрат, змушені були відступити¹²⁸.

У руках повстанців перебувала також Умань. Ще з кінця травня 1664 р. загін запорожців на чолі з Сашком Туровцем за підтримки місцевого населення організував оборону міста. Не зважаючи на численні спроби поляків захопити Умань і листи П.Тетері із закликами перейти на бік Польщі, захисники міста продовжували триматися до кінця 1664 р.¹²⁹. Також у Кальнику закрався з козацькою залогою полковник В.Варениця¹³⁰.

Наприкінці осені знову активізують свої дії повстанці в Поліссі. Заданими московського воеводи Шереметьєва, в середині грудня 1664 р. полковники Децик і Красна Башта захопили Норинськ, Саварів, Новий Саварів, Рожів та ін. Під Норинськом було розбито сильний польський загін і захоплено в полон полковника Борузовського¹³¹.

У цілому ж, на кінець осені 1664 р. у військових діях намітилося затишшя. Майже вся територія Правобережжя, за винятком окремих міст, контролювалася поляками й Тетерею. Гетьман активно продовжував розсилати універсали та листи, привертаючи населення на свій бік. Зокрема, таке звернення було направлена до жителів Брацлавщини¹³². 1 листопада 1664 р. датований лист Тетері у Медведівку до С.Опари, в якому він закликав останнього припинити бунт і присягнути на вірність гетьману. При цьому зазначав, що всі старі гріхи будуть забуті¹³³. Варто звернути увагу на те, що С.Опара — медведівський сотник, скориставшись безладом, в цей час проголосив



себе полковником та взяв під контроль територію між Черкасами й Чигирином (м. Медведівка, Сміла, Жаботин, Суботів та Кам'янка). Він вступив у контакт з Брюховецьким, а також почав пошук шляхів зближення з татарами¹³⁴.

Саме в цей період П.Тетеря знову вдався до спроб добитися поступок з боку польського керівництва. На думку гетьмана, це змогло б заспокоїти народ і стабілізувати ситуацію в Україні. Важливим документом, який характеризує основні напрями політичної програми П.Тетері саме цього періоду, є інструкція гетьмана послан на Варшавський вальний сейм від 30 листопада 1664 р.¹³⁵. Вона являє собою розгорнутий, надзвичайно об'ємний (75 пунктів) урядовий проект облаштування козацької України та її стосунків з Річчю Посполитою. Основні положення стали логічним продовженням ідей висловлюваних гетьманом ще в перші місяці його гетьманування. Водночас, зміст інструкції ніс у собі відбиток тогочасної ситуації в державі, яка характеризувалася непевністю становища гетьманського уряду та надзвичайно відчутною його залежністю від польської влади, зокрема військового керівництва. Вона вкотре продемонструвала схильність гетьмана до компромісу задля досягнення наміченої мети (у даному випадку задля стабілізації внутрішньополітичної ситуації в державі та заспокоєння народу). У цьому плані свої сподівання він пов'язував зі встановленням сильної гетьманської влади, створенням такого державного механізму, який би максимально забезпечив державу від дії таких негативних суспільних чинників, як проявів охлократії, міжусобної боротьби за владу, суперечностей між шляхтою та козацтвом, що набували все більшої запеклості. Звичайно, що зміст гетьманських пропозицій, степінь їх радикальності був визначений розумінням П.Тетері та його оточення межі тих поступок, на які могло погодитися польське керівництво. При цьому, варто зазначити, що представники гетьманського уряду сподівалися, що реалізації їх планів буде сприяти та ситуація, що склалася в Речі Посполитій на кінець 1664 р. (загострення протистояння між королівським двором і шляхетською опозицією вселяло надію, що король, задля отримання союзників з боку української політичної еліти, піде на поступки в українському питанні).

Тож саме за таких умов і були підготовлені українським керівництвом пропозиції на Варшавський вальний сейм і відправлені з послами від Війська Запорозького генеральним обозним Михайлом Радкевичом, білоцерківським полковником Самійлом Фридриховичем та писарем Святославом Кривецьким.



Уже, як традиційно склалося у стосунках українського уряду з польським керівництвом, велика увага приділялася питанням церковного життя, і зокрема, взаємовідносинам польських владних структур та римо-католицької церкви з українською православною церквою. Попри те, що гетьман заради досягнення поставленої мети, як прояв компромісу, змушений був піти на вилучення вимоги ліквідації унії, в інструкції чітко було поставлено питання щодо прав “грецької віри не лише в Україні, а й в Короні Польській та Великому Князівстві Литовському” Тетеря наголошував на необхідності виконання польською стороною давніх обіцянок – повернення православним захоплених уніатами церков і монастирських земель¹³⁶. Для розв’язання всіх церковно-майнових суперечок гетьман пропонував створити комісію, до складу якої входили б по два представники Корони і Князівства Литовського, при цьому серед останніх один має бути обов’язково “...нашого руського, не уніатського визнання”¹³⁷.

Щодо самих представників українського та білоруського духовенства, то гетьман вимагав від польського уряду зрівняння його в правах зі шляхтою як в Україні, так і в Польщі та Литві, щоб гарантувати його від жовнірського постою та посягань шляхти¹³⁸.

Велика увага укладачами інструкції приділялася статусу київського митрополита. По-перше, чітко ставилася умова, його підпорядкування константинопольському патріарху, що, очевидно, на думку українського керівництва, мало б унеможливити дію негативних впливів як з боку Москви, так і з боку Риму. По-друге, в даному проєкті містилися положення, які б з одного боку сприяли підвищенню політичної ролі київського митрополита, а з другого – створювали умови, за яких уряд Війська Запорозького міг би дієво впливати на процес обрання митрополита. Так гетьман вважав, що посиленню авторитету митрополита й створенню умов, за яких ця фігура набирала би реальної політичної ваги, мала сприяти чітко визначена процедура обрання вищого ієрарха української православної церкви. Гетьман вважав, що його обрання має бути обов’язково всезагальним за участі як духовенства, так і шляхти й представників Війська Запорозького, що мало б забезпечити його загальне визнання. На переконання гетьмана, наявність впливового й загальновизнаного митрополита звільнило б державу від появи самопроголошуваних гетьманів. Це могло б забезпечити державу від міжусобиць і розколів, які на той час переживала українська земля (очевидний натяк на нелегітимність лівобережного гетьмана Івана



Брюховецького)¹³⁹. При цьому цікавим видається той момент, що в інструкції передбачалася участь у виборах з боку Війська Запорозького лише частини полковників. Тут слушною видається думка В. Горобця, що таким чином П. Тетеря намагався створити для себе можливість реального впливу на результати виборів, шляхом добору необхідних осіб-учасників голосування¹⁴⁰.

Тетеря розумів, що для заспокоєння повсталого козацтва особливе значення мають питання щодо його прав та вільностей. Тому окремими пунктами в інструкції гетьманом ставилася вимога підтвердження сеймом положень всіх попередніх його конституцій і королівських універсалів, що стосувалися прав українського козацтва. Тут же вказувалося на необхідність вирішення польським урядом питання про зрівняння козацької власності в правах зі шляхетською, щоб "...жовніри, які б хотіли стати на постій у козака, були покарані"¹⁴¹. Тетеря порушив питання про покарання шляхтичів за злочини проти козаків, і зокрема, за вбивства. Саме тут мало місце здійснення спроби реформувати правові відносини. Так, зокрема, мова йшла про врегулювання стосунків діючих на той час судів — гетьманського, гродського та Трибуналу. На нашу думку, дані положення були тісно пов'язані, знову-таки, з метою наділення українських владних органів реальними повноваженнями. Так визначалося, що всі судові справи всередині козацького стану мають розглядатися лише козацьким судом, де саме гетьманський суд мав виступати вищою інстанцією. У випадках, коли справи стосувалися як козаків, так і міщан, їх мали розглядати старостинські суди, але за участі, знову-таки, представника полкового або гетьманського суду.¹⁴² Крім того, здійснювалася спроба внесення порядку у взаємовідносини гродських судів і Трибуналу Коронного. Це було важливо з огляду на те, що саме гродські суди, зокрема — Київський мав повноваження розгляду справ стосовно взаємовідносин козаків й шляхти. На думку укладачів інструкції, у вирішенні справ стосовно козаків Київський гродський суд прирівнювався до Трибуналу. Зокрема, останній не мав права анулювати рішення першого. Вносилася ясність і щодо козацьких вдів. Вони згідно інструкції повинні були бути захищені від жовнірського постою "...і належати до козацької юрисдикції, а не до замкової"¹⁴³.

Велику увагу було приділено питанням посилення гетьманської влади. На переконання П. Тетері і його оточення, гетьман обов'язково повинен обиратися всім козацтвом у присутності королівських комісарів. При цьому, гетьман мав обиратися на чітко визначений



термін, що було гарантом від переобрання його за ініціативи війська¹⁴⁴. Посилити гетьманську владу мало б і обмеження повноважень козацьких рад, зокрема в пункті, щодо їх прав обирати полковників. Не будучи в змозі в повній мірі відновити практику призначення полковників, що існувала за часів Б.Хмельницького, він пропонував хоча б погоджувати кандидатури на посаду полковників з гетьманом. Це могло б запобігти приходу до влади людей, що за своїми якостями не відповідали цим посадам, але вміли загравати з козацькою масою¹⁴⁵.

Встановленню сильної гетьманської влади, яка б могла виступати гарантом спокою та стабільності в державі, на думку П.Тетері, мала сприяти реформа війська. Очевидно, з огляду на нестабільність в козацьких полках та непередбачуваність їх дій, що особливо проявилось в ході подій 1664 р. на Правобережжі, гетьман виступив з програмою, по-перше, обмеження чисельності козацького реєстру, а, по-друге, створення військових сил, альтернативних козацьким полкам, які могли б стати надійною опорою гетьманській владі. Так, виходячи із тогочасних реалій, П.Тетеря визначив чисельність реєстру в 12 тис. осіб. Зокрема, це були полки Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Канівський та Білоцерківський¹⁴⁶. У плані створення альтернативних козацьким полкам військ, П.Тетеря пропонував сформувати при кожному козацькому полку кварцяну корогву, яка мала б безпосередньо підпорядковуватися гетьману¹⁴⁷. Фактично це була програма створення найманого війська, яке, до речі, достатньо популярним було в той час в інших європейських державах, а в наступні роки активно впроваджувалося й українськими гетьманами (П.Дорошенко, Д.Многогрішний, І.Самойлович). Якщо ще додати до цього окрему драгунську корогву, яка мала перебувати при гетьмані, то бачимо, що П.Тетеря прагнув створити надійну військову силу, вірну гетьману й здатну протистояти будь-яким спробам окремих діячів, чи угруповань, дестабілізувати ситуацію в державі.

У плані посилення гетьманської влади, зокрема, для більшої захищеності урядової резиденції в інструкції пропонувалося перенести її з Чигирини до Білої Церкви, аргументуючи це тим, що Чигирин розташований неподалік від кордону, що становить для нього, як столиці, реальну загрозу нападів противника. Крім того, це мало створити певні перешкоди на шляху посилення впливу Криму на гетьманський уряд¹⁴⁸.

Не забував Тетеря й про формування політичної еліти, на яку повсякчас намагався спертися в своїй діяльності. У цей час він



пропонував королю наділити староствами осіб, що займали в гетьманському уряді посади військового писаря, судді та осавула¹⁴⁹. На нашу думку, Тетеря прагнув зміцнити гетьманську владу, а відтак і державу шляхом встановлення системи рангового землеволодіння. Діючи за прикладом Богдана Хмельницького, П.Тетеря докладав зусиль, щоб заручитися підтримкою національно-зорієнтованої частини української шляхти. Він наголошував на необхідності підтвердження їхніх прав на маєтки, але за умови їх вірної служби Україні й гетьману, "...щоб завжди, коли гетьман на війні буде сидати на коня, то і вони згідно з заведеним у них порядком" виступали разом з ним¹⁵⁰. Водночас, самого Тетерю турбувало питання щодо наповнення гетьманської влади реальним змістом і поширення цієї влади на всі прошарки населення. Так він наголошував, що "...якщо хто із шляхти захотів бути в козацькому реєстрі й служити Його королівській милості поміж козаками, той, хоча б був найдавнішого роду, судові гетьмана підлягати має, поки тут залишається"¹⁵¹.

У своїй програмі гетьман приділяв велику увагу розвитку української освіти. Там говорилось про необхідність відкриття в Києві академії та сітки початкових шкіл. Вимагалось, щоб професорський склад академії був обов'язково православного, а не уніатського віросповідування. Гетьман застерігав від того, щоб "...отці єзуїти ніде шкіл не фундували" і "...щоб жодної римської школи чи академії в Києві не було"¹⁵².

Очевидно, що така позиція гетьмана, особливо стосовно єзуїтів, була викликана, як на цьому наголошує Н.Яковенко, поширенням думки, що єзуїтська освіта, з огляду інтересів національних держав, була шкідливою "...бо не готувала учнів до сповнення патріотичних громадянських обов'язків"¹⁵³.

Українським урядом було порушено питання про відкриття українських і білоруських шкіл у Польщі та Литві. При цьому наголошувалося, що "...у Великому Князівстві Литовському шкіл нашої релігії грецької не уніатських до цього часу немає ніде... потрібно просити аби академії вільно було відкривати неуніатські школи в Князівстві Литовському і в них професори були з Київської академії"¹⁵⁴.

Одною зі значних поступок, на які йшов гетьманський уряд у стосунках з Річчю Посполитою стало визначення козацької території лише в межах південної частини Київського воєводства. Стосовно Брацлавського й Чернігівського воєводств, то козаки не мали права проживати як в королівських, так і в земських маєтках¹⁵⁵. Аналізуючи



такий крок гетьманського уряду, вважаємо за необхідне висловити декілька міркувань. На нашу думку, це аж ніяк не означало курс гетьмана на добровільну локалізацію території Української держави. У цьому плані слід зважити на прагнення П.Тетері побудови на українських землях аристократичної республіки (чи то – шляхетської, чи – старшинської). Козацтво, яке в очах Тетері все більше набувало обрисів деструктивної, неконтрольованої сили, на його думку, не могло виконувати роль стану, що стоїть в основі держави. На те, що тогочасне українське керівництво не відкинуло ідей Б.Хмельницького, зокрема стосовно об'єднання всіх українських земель, вказує пункт інструкції, який містив вимогу, щодо об'єднання всіх українських воеводств для спільної оборони від ворожих нападів.

Характерною для політичних поглядів П.Тетері стала його позиція щодо Запорожжя, яке гетьман вважав розсадником свавілля й бунтівним центром. Тож він пропонував для обмеження стосунків січовиків з Задніпров'ям обложити Січ німецькими закладами. А самого кошового гетьман вважав за необхідне призначати з числа вірних гетьману й Короні козаків¹⁵

Дослідження тексту інструкції дозволяє нам дійти висновку, що вона в ряді положень повторювала відомі “пункти Тетері”, які лягли в основу Галяцької угоди 1658 р., проте в ній яскраво проявляється і вплив тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Її зміст продемонстрував намагання гетьмана завдяки компромісу з польською владою домогтися внутрішньої стабілізації в козацькій Україні. Гетьман розумів, що в умовах розгорання антигетьманського повстання, коли в Україні перебували значні польські сили та численні татарські загони, влада гетьмана носила лише номінальний характер, що змушувало його повсякчас рахуватися з позицією польського керівництва.

Тетеря у цей час фактично став заручником обставин. Намагання гетьмана заспокоїти Україну, з одного, боку й спроби випросити якомога більше самостійності в польського уряду, з другого, зазнавали невдач. Співпраця з поляками й татарами породила ненависть до нього з боку різних прошарків українського населення. А прагнення якимось чином обмежити свавілля польських властей і безчинства жовнірів посилювало недовіру до Тетері у владних колах Речі Посполитої.

Перебування польських військ на території Правобережної України супроводжувалося масовими проявами насильства та



грабунками з боку жовнірів. За словами учасника подій, “...військо наше (польське – В.Г.) брало хліб не лише у хлопів, а й у козаків, і не лише хліб, а й все забирали, що було”¹⁵⁷. Україна продовжувала спустошуватися татарськими загонами, які, змінюючи один одного, прибували і невдовзі поверталися з багатою здобиччю та ясиром. Очевидно, що С.Чарнецький саме завдяки дозволу татарам грабувати українські міста, зміг задовольнити вимоги своїх союзників. Так що кримський князь Маметша-мурза з явним захопленням відзначав у грудні 1664 р., що ніколи такої здобичі ще не було, і ні один вояк не повернувся до Криму без ясиру. Ще один татарський воєначальник Огжан-мурза тоді ж писав: “Ні в яких походах такої здобичі не було. Крім Умані, Лисянки, всі міста, які на Синіх Водах, всі пішли на ясир”¹⁵⁸.

Отже, на осінь 1664 р. польсько-татарським військам вдалося придушити повстання в більшості районів Правобережної України. Внаслідок військових дій українські землі, особливо Брацлавщина і Київщина, зазнали жахливого розорення. Загальні втрати становили близько 70-120 тис. чол. Кожен татарський воїн в середньому забирав у полон по 2 – 3 бранці, а якщо врахувати, що в козацькій Україні протягом 1664 р. побувало до 20 тис. татар, то вимальовується вражаюча цифра українського ясиру – від 36 – до 60 тис. А відомий своєю жорстокістю С.Чарнецький 23 серпня 1664 р. не без гордості говорив: “Сміливо напишу, що сто тисяч вже тут загинуло цього хлопства у цьому році”¹⁵⁹. До цього слід додати й втрати матеріальні. Знищення врожаїв та реквізиції з боку польських і татарських військ прирікали на голод населення охоплених повстанням районів. Проте, незважаючи на значну перевагу польських військ, завдяки мужності окремих козацьких загонів повстанці змогли втримати в своїх руках ряд міст, що давало їм змогу провести підготовку до наступних вирішальних битв.

С.Чарнецький і П.Тетеря під час тимчасового затишшя також готувалися до майбутніх битв, розраховуючи протягом зими-весни 1665 р. остаточно придушити повстання на Правобережній Україні. З обозу під Лисянкою ними було направлено ряд листів до Криму. Це, зокрема, 28 листопада до Каутаст-Аги і Суфан Карач-Аги, від 17 грудня до хана Махмет-Гірея і від 28 грудня знову до нього й до султана Селім-Гірея. У всіх них звучало прохання чим скоріше прислати орду для допомоги польським військам в Україні¹⁶⁰. Занепокоєний зусиллями П.Тетері і поляків, І.Брюховецький у своїх листах до Москви зазначав: “Якщо Чарнецький, відпочивши на



становищах, навесні знову почне робити спроби захопити Умань і Лисянку і буде продовжувати надсилати листи, міста не дочекаються перемоги і здадуться”¹⁶¹.

Однак слід зазначити, що і в період тимчасового затишшя окремі сутички між ворогуючими сторонами продовжувалися. Зокрема, 12 грудня 1664 р. Г.Косагов повідомляв про зіткнення його загону з поляками й корсунськими козаками і про поразку останніх¹⁶². У свою чергу, 31 грудня полковник П.Тетері Мурашка зі своїм загonom здійснив успішний рейд в район Новгород-Сіверського¹⁶³.

Ще слід звернути увагу на один момент. Сама поведінка поляків під час затишшя не сприяла утихомирненню повстання. Жовніри, перебуваючи на постої, продовжували чинити насильство над місцевими жителями. Особливою жорстокістю виділявся М.Замойський, який прославився пограбуванням козацьких маєтків, накладанням непосильних податків і тортурами та насильством над тими, хто не міг виконувати вказані повинності. Внаслідок цього, як зауважив В.Маєвський, його дії викликали обурення і в самого П.Тетері¹⁶⁴.

Отже, з лютого по грудень 1664 р. тривав перший етап народного повстання на Правобережній Україні у 1664-1665 рр. Для нього характерно загострення національно-визвольної та соціальної боротьби, поширення повстання на всю територію Правобережжя, переростання боротьби у громадянську війну.

З прибуттям на Правобережну Україну основних польських сил під командуванням С.Чарнецького і Я.Собеського, союзних їм татар, з одного боку, та військ лівобережного гетьмана І.Брюховецького, якого підтримували окремі московські підрозділи, з другого, боротьба ще більше загострилася. Вона переросла у протистояння між Польщею, Кримом та Московією. Україна стала ристалищем, де ці країни виборювали свої власні цілі.

В умовах наростання боротьби гетьман П.Тетеря докладав зусиль для припинення громадянської війни та стабілізації ситуації в Правобережній Україні. При цьому, намагався використовувати як силові методи, активно взаємодіючи з польськими і татарськими військами, так і мирні засоби. Вважаючи головним фактором, що не дає змоги утихомирити хвилювання на Правобережжі, боротьбу між Польщею та Росією, повсякчас наголошував на необхідності укладення миру між цими державами, як єдино можливого засобі стабілізації ситуації в Україні. На думку гетьмана, це примирення позбавило б Україну зовнішнього тиску й дало можливість уряду



зосередитися на вирішенні внутрішніх проблем. Тетеря вкотре намагався добитися від польського керівництва виконання раніше декларованих обіцянок щодо прав та вільностей козацтва, православної церкви. Особливу увагу він звернув на необхідність посилення гетьманської влади.

У період повстання в черговий раз виявилася традиційна політика Кримського ханства щодо України. Це, по-перше, намагання зберігати постійну присутність у козацькій Україні, що давало можливість пожитися в умовах війни. По-друге, чергові спроби, “зіштовхуючи лобами” Москву і Польщу і не даючи жодному з противників отримати остаточну перемогу, посилити свій вплив у цьому регіоні. Головною метою цієї політики було нав’язування українському урядові своєї протекції.

У завершення першого етапу повстання, Тетері та польському командуванню вдалося погасити основні його вогнища, але наявність у руках повстанців декількох важливих стратегічних пунктів дозволяє характеризувати час у грудні 1664 – січні 1665 р. як період підготовки ворогуючих сторін до вирішальних битв.

-
- ¹ Дашкевич Я. Клан Хмельницького... – С. 92.
Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття... – С. 414.
Дашкевич Я. Клан Хмельницького... – С.85.
АГАД. – БА3. – Спр. 3036.
Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 50.
Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К., 1994. – С. 50.
Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 50.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 317.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 27.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 404-405.
Там само. – С. 408.
Пасічник М.С. Вказ. праця. – С. 136.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 150-152; Компан О. Вказ. праця. – С. 25.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк. 154.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 151-152.
Стецюк К. Народні рухи... – С. 251.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 400-401.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк.40.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1544.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 153; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.- S. 275.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – S. 275; Величко С.В.



- Літопис. – Т. 2. – С. 44.
ЛНБ. ВР. Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1544; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 151-152; Літопис Самовидця. – С. 95.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 409-411.
Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. – S. 187.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 534.
Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 217.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 577.
Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. – S. 187; Черниговская летопись. – С. 14.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 577, 584.
Там само. – Арк. 566.
Костомаров Н. Русская история... – С. 63.
Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r... – S. 151.
Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... – С. 488.
Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 481-486.
Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. – S. 113-114.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – S. 300; Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 33.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 23.
Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. – S. 111-112.
ЛНБ. ВР. Ф. 209. – № 20/II. – Арк. 23-24; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 420-424.
Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. – S. 119, 121.
Ibid.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15415. – Арк. 349; 125.-С.160; Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. – S. 126.
История Русов. – С. 160.
Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 271.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 241.
Sokalski B. Wspomnienie o Stefane Czarnieckim i o tem co się wówczas w Polsce działo. – Lwów, 1908. – S. 98.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 201-202; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – S. 207.
Мицик Ю. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – поч. XVIII ст. – С. 211.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 2240. – Арк. 4-6; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 153.
Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 2. – S. 116.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 445.



- ⁵² Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 201.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15415. – Арк. 49; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 129;
Смолий В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII
століть. – С. 136.
Летописец... – С. 23; Літопис Григорія Грабянки. – С. 132.
Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 336.
Горішній П.А. Археологічні дослідження в Чигирині і Суботіві //
Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.
Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991. – С. 115.
Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. – S. 230.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк.51.
- ⁵⁹ Там само. – № 15415. – Арк. 182-183.
- ⁶⁰ Там само. – № 15402. – Арк. 62.
- ⁶¹ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny.
Cz. 2. – S. 132.
Ibid. – S. 137-139.
Сводная Галицко-русская летопись... – С. 428-429; Костомаров М.
Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 31-32.
Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.- S. 302-303.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк.62; № 15415. – Арк.183.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1545; Смолий В.А., Степанков
В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть. – С. 136.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 198-199.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк. 30, 32, 55; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 200.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 200-201.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 437.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 202.
Там само. – С. 199.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 427.
Там само. – С. 430-431.
Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора
древних актов в Вильне. – Вильно, 1909. – Т. 34. – С. 848.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 433.
Там само. – С. 442.
Там само. – С. 449-457.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 526.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 241.
Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny.
Cz. 2. – S. 143.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 241.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк. 242; РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. –
Кр. спр. 1664. – Спр. 1. – Арк. 1-2.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15425-15487. – Арк.241.
Там само. – № 15402. – Арк. 62-63.
Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні... –



- С. 487-488.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 200.
ЦДІА України. – Кмф 7. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 1-2; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 202-203.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 205-206; Летописец... – С. 23.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 13712. – Арк. 9.
Мишик Ю. Кілька документів до історії України... – С. 213.
ЦДІА України. – Кмф 7. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 1.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 453.
Мишик Ю. Кілька документів до історії України... – С. 213.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1570.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 454-455.
Газін В.В. Поділля в повстанні 1664-665 рр. на Правобережній Україні // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 41-42.
Pamiętnik Jana Paska. – S. 244.
ЛНБ. ВР. Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1569-1570.
Апанович О. Запорізька Січ... – С. 189.
ЦДІА України. – Кмф 7. – Оп. 1. – Спр. 3254. – Арк. 18; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 199.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 13712. – Арк. 8.
Podhorodecki L. Stefan Czarniecki. – Warszawa, 1966. – S. 211.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 460.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 37.
¹⁰⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1575.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 456-457.
Акты МГ. – Т. 3.- С. 580; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 158.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1572.
Там само. – Арк. 1574.
Там само. – Арк. 1570.
Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 269.
Акты МГ. – Т. 3.- С. 580; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 199-203.
Літопис Самовидця. – С. 97.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 13712. – Арк. 9.
¹¹⁶ Там само. – Арк. 10.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 162; ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 458-460; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.- S. 299.
¹¹⁸ ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 461-462.
¹¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть. – С. 138.
¹²⁰ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1572.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 13712. – Арк. 8.
Там само. – Арк. 13.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 234.



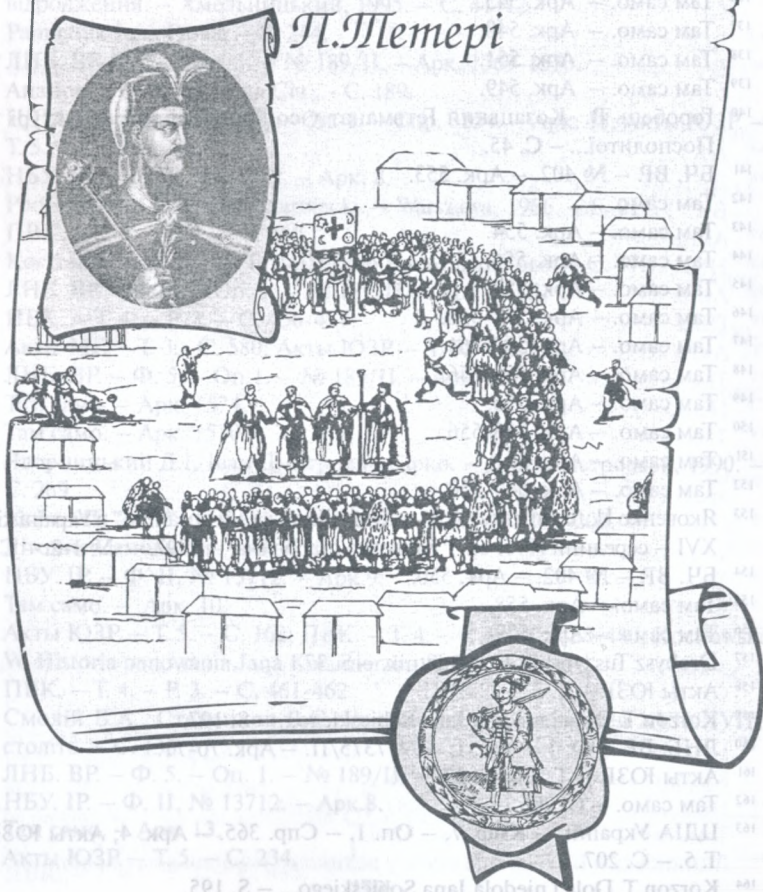
- ¹²⁴ Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 36.
- ¹²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 161.
- ¹²⁶ ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 456-457.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 234; Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 36.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 165, 234; Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 36.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1575; ЦДІА України. – Кмф. 7. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 18; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 162.
- ¹³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 163.
НБУ. ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк. 316.
ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 189/II. – Арк. 1573.
Там само. – № 3375/II. – Арк. 69-70.
Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r... – S. 179.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 545-575.
- ¹³⁶ Там само. – Арк. 545.
Там само. – Арк. 548.
- ¹³⁸ Там само. – Арк. 551.
- ¹³⁹ Там само. – Арк. 549.
Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої... – С. 45.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 553.
Там само.
Там само. – Арк. 554.
Там само. – Арк. 554.
Там само. – Арк. 557.
- ¹⁴⁶ Там само. – Арк. 557-558.
Там само. – Арк. 560-561.
Там само. – Арк. 555-556.
- ¹⁴⁹ Там само. – Арк. 556.
- ¹⁵⁰ Там само. – Арк. 555-556.
Там само. – Арк. 561.
Там само. – Арк. 549-550.
Яковенко Н. Латинське шкільництво і “шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI – середини XVII ст.// Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С. 19.
БЧ. ВР. – № 402. – Арк. 550.
Там само. – Арк. 558.
- ¹⁵⁶ Там само. – Арк. 579.
Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 37.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 231.
- ¹⁵⁹ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 197.
- ¹⁶⁰ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 7375/II. – Арк. 70-71.
- ¹⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 237.
- ¹⁶² Там само. – С. 206.
- ¹⁶³ ЦДІА України. – Кмф. 7. – Оп. 1. – Спр. 365. – Арк. 4; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 207.
Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... – S. 195.

Розділ 8.

Завершальний період повстання
(січень-червень 1665 р.)

Крах політичного курсу

П.Тетері





З початком 1665 р. розпочинається другий етап повстання, який характеризувався наростанням антипольської боротьби на Правобережній Україні. Одним із перших в січні 1665 р. знову повстало містечко Ставище. Жителі спромоглися розгромити польський каральний загін С.Маховського, який втратив при цьому 200 жовнів. Тоді сам С.Чарнецький швидким маневром несподівано ввірвався в місто й вчинив жорстоку розправу. Всіх старшин було страчено, жителів пограбовано, а саме місто спалено. Така ж доля чекала і містечко Боярку¹. Активні військові дії спалахнули на Поділлі, яке знову опинилося в центрі боротьби. Січень 1665 р. позначився успіхами повстанців. Так, 26 січня Іван Сербин, призначений наприкінці 1664 р. брацлавським полковником, та Данило Овруцький, вийшовши з Умані, захопили шість міст (Димер, Бородянку, Кисляк, Бабани, Косинівку та Христинівку)². Поляки вислали до Умані каральний загін, але, завдяки рішучим діям, Сербин розгромив його. За даними московських джерел, втрати поляків становили близько 120 вояків³. На початку 1665 р. знов активізував свої дії на Поліссі полковник В.Децик. І.Брюховецький в листі до царя відзначав, що він разом з наказним київським і овруцьким полковниками розгромили 12 польських хоругв Павлюковського⁴. На Сіверщині стародубський полковник Л.Острянин завдав поразки полякам під Кричевом⁵.

Під час зимових боїв втрати не обминули й повстанські ряди. Зокрема, загинули два відомі керівники повстанських загонів – полковники Василь Варениця і Матвій Шульга⁶.

Наприкінці лютого – в березні 1665 р. успішно діяли подільські повстанці, яких очолювали полковник О.Гоголь, І.Кияшко, Овдієнко, В.Дрозденко та К.Мигалевський⁷. У березні 1665 р. Дрозденко, під командуванням якого знаходилося 3 тис. українців і молдаван, завдав поразки полякам в районі Кам'янки-Дністровської⁸. Серед подільських міст, жителі яких взялися за зброю, в джерелах згадуються Кальник, Дашів, Рахнів. У Кисляку повстанці взяли в облогу полковника М.Ханенка, який з вірними козаками зачинився в замку. Повстанці, серед яких згадуються Цар, Пилип Стріла, Матвій Шульга, Андрій Богомаз, Красна Башта та Чіп Запорожець, зуміли оволодіти містом. Лише своєчасний прихід на допомогу Ханенку польських військ на чолі з поручиком Я.Собеського Александром Вронським та козаків П.Тетері не дозволив їм оволодіти замком⁹.

Березень 1665 р. позначився боями, що йшли з перемінним успіхом. Так, П.Тетеря оволодів Кальником, Дашевом, Рахнівом,



Медведівкою та Жаботином. Козаки вказаних міст, підписавши умови капітуляції, добилися не лише гарантій збереження життя, а й підтвердження своїх прав і свобод, а також звільнення міст від польського постою¹⁰.

Вагомим чинником, що справив вплив на співвідношення сил між ворогуючими сторонами на початок весни 1665 р., стала смерть досвідченого польського воєначальника київського воеводи Стефана Чарнецького. Під час штурму Лисянки його було важко поранено. По дорозі до Польщі 6 лютого 1665 р. він помер у с. Соколівці поблизу Дубна, отримавши перед самою кончиною королівський наказ про своє призначення польним гетьманом Польського королівства¹¹. Смерть С. Чарнецького негативно позначилася на боєздатності польських військ. Хоча його наступник Ян Замойський, як його характеризував Я. Тушинський, був людиною "...великої відваги й великого серця"¹², проте не мав ні достатнього досвіду, ні авторитету серед жовнів¹³. Окрім цього, негативний вплив на становище польських військ мав черговий відхід до Криму основних татарських сил. Ще наприкінці 1664 р. вони, забравши ясир, вирішили за недоцільне далі ризикувати життям і покинули межі України. На численні прохання поляків і П. Тетері надати необхідну допомогу для боротьби з повстанцями й російськими підрозділами Бахчисарай відповідав відмовою, пояснюючи це складністю взаємин з ногайськими мурзами, які "...не покірні і кочують по Бугу, і наказів ханських не слухають"¹⁴. Остерігаючись нападу на Крим козаків, і особливо, калмиків, які в той час прибули на допомогу І. Брюховецькому, хан не міг собі дозволити відправити значні сили на Україну. Із цієї причини він навіть відмовив турецькому султану в наданні йому допоміжних військ для війни в Угорщині¹⁵. Занепокоєння хана було виправданим. Це, зокрема, підтверджують московські джерела, в яких міститься повідомлення, що в травні 1665 р. до Брюховецького прибуло 500 калмиків. Тоді ж загін з 1500 калмиків і 30 козаків здійснив напад на Крим, де було знищено близько 10 тис. татар¹⁶.

Серед польських військ, які вже довгий час не отримували платні, несли важкі втрати, страждали від нестачі набоїв та продуктів харчування, панували розгубленість та зневіра. Наприкінці лютого 1665 р. Брюховецький повідомляв, що "...поляки з черкаських міст безперервно тікають до Польщі, і з Чигирина, і з Корсуня кінні полки всі втекли, і де залишилося небагато піхоти"¹⁷.

Отже, на кінець зими-весною 1665 р. ініціатива поступово переходить до повстанців. Так, 20 березня поляки зазнали нищівної



поразки під Торговицею, де було знищено 4 польські корогви, а 25 березня мала місце чергова перемога повстанців під Вільшанкою. Внаслідок цієї битви було захоплено відомого воєначальника Друка, якого козаки самі стратили¹⁸. Також в джерелах відзначаються перемоги над польськими загонами під Лисянкою (30 березня) та Гумельцями, де козаками чернігівського полку було взято в полон польського поручника Неклюдя¹⁹. Наприкінці березня загинув наступник С.Чарнецького Я.Замойський²⁰.

4 квітня 1665 р. полковник Григорій Гамалія, Михайло Жемчужников з московськими рейтарами та капітан Іван Строміловський із солдатами (загін нараховував до 2 тис. осіб), скориставшись вечірньою темрявою, несподівано ввірвалися в Корсунь. Було знищено близько 700 поляків і козаків Тетері. У полон потрапили наказний гетьман Т.Носач, генеральний військовий суддя І.Креховецький, корсунський полковник Ю.Липнянський (Улеско) та польський полковник Милявський²¹.

Навесні 1665 р. активно діяло численне повстанське військо В.Дрозденка, у якому виділялися 4 тис. сербів і 10 тис. волохів²². Після загибелі під Уманню І.Сербина він обійняв посаду брацлавського полковника і 4 квітня поблизу Брацлава розгромив головні сили П.Тетері²³. У результаті майже вся Брацлавщина перейшла під контроль повстанців. Поразка Тетері виявилася цілком логічною. Наприкінці зими – поч. весни 1665 р. стало помітним загострення суперечностей між гетьманом і значною частиною козацької старшини, яка ще недавно була його надійною опорою. Причиною цьому були безчинства польських військ, від яких страждали не лише рядові козаки й селяни, а й ще недавно лояльна до Польщі козацька верхівка. Яскраво ілюструє таку ситуацію лист до П.Тетері від 21 лютого 1665 р., в якому старшина Корсунського полку вказує на зловживання жовнірів. Так козаки скаржилися гетьману на дії польських військ, які “...новий подимний побор на нас видумали і вибрали по кілька тисяч, не показавши нам жодних універсалів... Із-за їхніх повинностей і шарпанини вже мало людей залишилося в Корсуні і ті від голоду сильно пухнуть, споживаючи стерво, помирають. Та й за місто важко вийти пішому і кінному внаслідок жовнірського тиранства, котрі печуть, мучають, стинають...”²⁴. Звісно, що гетьман, неспроможний захистити від такого свавілля поляків козацьку старшину, втрачав її прихильність.

Поміж тим, П.Тетеря, все ще не наважуючись на розрив з поляками і зберігаючи надію з їх допомогою відновити свою владу,



намагався задіяти політичні методи для ліквідації кризи. Він порушив перед польським керівництвом питання про необхідність звільнення митрополита Й.Тукальського та Ю.Хмельницького, авторитет яких міг сприяти заспокоєнню повсталого народу²⁵. Також видав ряд універсалів, в яких звертався до населення України із закликами припинити повстання. Однак вони не мали очікуваного впливу²⁶.

Незважаючи на намагання Тетері оволодіти становищем, поразка його військ 4 квітня 1665 р. ознаменувала повний крах політики гетьмана. Він фактично залишився без війська, без прибічників, без контрольованої території. Подальший хід воєнних дій складався для малочисельних його прихильників вкрай невдало. На початку травня зазнав поразки черкаський полковник Д.Мурашка. Повертаючись після невдалої спроби захопити Стародуб, він був розгромлений загоном під командуванням чернігівського полковника Д.Многогрішного²⁷. А 21 травня 1665 р. І.Брюховецький, до загонів якого приєдналися 7 тис. калмиків, за підтримки московських військ воеводи Протасєва під Білою Церквою розгромив головне польське військо, яке після смерті Замоїського очолив воевода Станіслав Яблоновський²⁸. Розвиваючи успіх, лівобережний гетьман, під командою якого на той час було близько 20 тис. козаків і 7 тис. калмиків, захопив Фастів, Корсунь і Мотовилівку²⁹. Тоді ж овруцький полковник В.Децик на Поліссі розгромив п'ять польських корогв і захопив табір, де полонив обозного Павлюковського³⁰. Протягом травня йому вдалося зайняти міста Коростишів, Макарів, Брусилів, Рожів та ін.³¹

На дальший хід боротьби на Правобережжі безпосередній вплив мали події в Польщі. Ще з початку 1665 р. з новою силою розгорівся конфлікт між Яном Казимиром та Є.Любомирським, що переріс у рокош (збройний виступ шляхти проти короля)³². Ворогуючі сторони покладали великі надії на війська, що перебували в Україні. Саме їхня участь на тому, чи іншому боці могла вирішити результат боротьби. У травні 1665 р. частина польських військ під впливом ряду поразок, які призвели до численних втрат, невиплати обіцяних грошей та підштовхувана агентами Є.Любомирського, поблизу Гончарихи створила конфедерацію під керівництвом маршала Устрицького та покинула межі козацької України³³. Інша частина польської армії під керівництвом поручика Добровського в кінці травня під Бершадю зіткнулася з переважаючими силами повстанців і зазнала нищівної поразки. Як зазначив Ян Тушинський, "...чи то



стало карою Божою за ті збитки, що військо наше в Україні чинило, чи результатом того, що військо було розділене на частини, але в результаті бою загинуло 2/3 усього воїнства, що нараховувало до цього 20 хоругв” Ті ж, котрі залишилися в живих, піддавшись агітації прибічників Любомирського, відправились у напрямку на Ярослав для з’єднання з військами бунтівного маршалка³⁴.

Підрозділи, які залишилися вірними уряду, були, в свою чергу, відкликані з України королем. Про це рішення Яна Казимира проінформував Тетерю у червні 1665 р. його посланець С. Венславський. Водночас, гетьману було перелано щоб той покладався на власні сили й татар, але ні в якому разі не відступав від Польщі³⁵. Отже, лише незначна частина польських військ продовжувала залишатися в Україні. Зокрема, 3-х тис. загін піхоти й кінноти перебував у Білій Церкві. Також там знаходилося близько 400 татар. У Корсуні розмістилося 250 німців-найманців. Невелика польська залога залишалася у Чигирині³⁶.

У цей час П.Тетеря здійснював відчайдушні спроби утримати владу в своїх руках. Він намагався привернути на свою сторону впливового козацького ватажка С.Туровця, і 26 червня 1665 р. з Білої Церкви писав йому листи в Умань³⁷. Та очевидно, що бажаних результатів ці зусилля не дали. У червні 1665 р. в документах відзначені чергові поразки військ вірних гетьману. У цей час дії повстанців поширюються і на Подільське воєводство. Так загони В.Дрозденка спромоглися зайняти Меджибіж, Зіньків, Шарівку, Ярмолинці, Солобківці, Пісочну. Запеклий бій з польськими військами відбувся біля Карабчеєва. Дії козацьких загонів та активізація місцевих опришків спричинили до масової втечі шляхти, поляків, євреїв за межі Кам’янецького та Летичівського повітів.³⁸

Залишившись без прихильників і не отримуючи суттєвої допомоги ні з боку польського уряду, ні з боку кримського хана і побачивши всю безнадійність подальшої боротьби, Павло Тетеря від’їжджає з Чигирина до Брацлава, прихопивши з собою військовий скарб, державний архів та гетьманські клейноди³⁹. Брацлав, хоча й був одним з небагатьох міст України, які залишалися вірними гетьману, не міг надовго стати йому надійним притулком. У місті знаходилося всього близько тисячі вірних Тетері козаків, але через гостру нестачу продуктів харчування вони потерпали від голоду і навіть серед них поширювалося невдоволення гетьманом⁴⁰. Це, а також наближення до Брацлава загону кошового отамана Івана Сірка, змусили Тетерю покинути місто і відправитись до Польщі⁴¹. Від’їзд



гетьмана став наслідком усвідомлення ним безперспективності обраного політичного курсу. П.Тетеря зрозумів неможливість об'єднання Української держави за допомогою польської військової могутності.

Про дальшу долю гетьмана існує досить мало відомостей. Ще до вересня 1665 р., не зрікшись офіційно своєї влади, Тетеря у Варшаві докладав зусиль, щоб, заручившись польською військовою підтримкою і зібравши вірних йому людей, знову повернутися в Україну. Останній відомий документ, під яким Павло Тетеря підписався як гетьман, датований 12 вересня 1665 р.⁴². Відомо, що в Польщі він перебував до кінця 60-х років XVII ст. Його згадує у своєму щоденнику Ян Храповицький, вказавши, що у вересні 1665 р. прибуле до короля козацьке посольство просило дозволу на обрання нового гетьмана замість Тетері⁴³. У польських урядових колах ще деякий час Тетерю продовжували сприймати як повноправного гетьмана. Так, зокрема, ще в грудні 1665 р. його там величали цим титулом⁴⁴. У той же час, перебуваючи в Польщі, Тетеря отримав від короля посади брацлавського, а дещо пізніше і ніжинського старости⁴⁵.

Але незважаючи на підтримку королівського двору й уряду, становище П.Тетері залишалося вкрай складним. Позбувшись гетьманства і втративши підтримку в Україні, він не міг почувати себе спокійно і у Варшаві. Надто багато людей виявилися ображеними ним і бажали поквитатися, багатьох непокоїли багатства Тетері, вивезені ним з України. Зокрема, на початку березня 1666 р. брацлавська шляхта вимагала суду над колишнім гетьманом за вбивство київського воеводи І.Виговського⁴⁶. У січні 1668 р. шляхта Київського воеводства виступила з вимогою повернення всіх багатств, захоплених ним⁴⁷. Того ж року до польських властей звернувся гетьман П.Дорошенко. У своїх листах до маршалка коронного і гетьмана коронного, відповідно 18 квітня 1668 р. і 10 липня 1668 р., він ставив вимогу, щоб польський уряд посприяв поверненню вивезених П.Тетерею документів, церковних привілеїв, а також військових клейнодів⁴⁸. З приводу Тетериних багатств ряд польських магнатів судилися з колишнім гетьманом. Той, у свою чергу, порушив справу проти покійного І.Виговського та його брата Костянтина за звинуваченням у державній зраді, вимагаючи конфіскації їхнього майна⁴⁹.

Проте тогочасне польське керівництво продовжувало підтримувати П.Тетерю. На думку З.Вуйціка, польська влада будь-яким чином намагалася продемонструвати свою прихильність до екс-



гетьмана, щоб "...у відповідний момент використати його, як провідника своєї української політики"⁵⁰. Так, у відповідь на чергові вимоги П.Дорошенка у 1670 р. про повернення захоплених Тетерею привілеїв, скарбів та гетьманських клейнодів, польський уряд в інструкції на заспокоєння Війська Запорозького від 20 березня 1670 р. знову відповів відмовою, вказуючи, що це можна буде здійснити лише після відповідного рішення трибуналу⁵¹.

З приходом до влади в Польщі Михайла Корибута-Вишневецького становище Тетері різко погіршилося. Королівський двір дав згоду видати колишнього гетьмана П.Дорошенку, а Люблінський трибунал виніс відносно Тетері рішення інфамії й баніції, що означало позбавлення його честі й довічне вигнання за межі держави⁵². Це змусило П.Тетерю тікати й шукати притулку у володіннях турецького султана. Спочатку він прибуває у Молдавію до Ясс, а згодом, згідно з інформацією від 18 жовтня 1670 р., переїжджає до Адріанополя⁵³. Його зближення з турецьким султаном викликало занепокоєння у Варшаві. Там розуміли, що Тетеря, ставши на бік Туреччини, може завдати багато шкоди польським інтересам в Україні. Недарма саме на цьому наголошував під час засідання острозької комісії Я.Собеський. Він вказував, що реальною є перспектива, що Порта для реалізації своїх планів в Україні використає досвід колишнього гетьмана. На його думку, султан може поставити на чолі козацької України під своїм протекторатом або П.Тетерю, або Ю.Хмельницького⁵⁴. Можливо, такі міркування стали причиною загибелі Тетері. На початку квітня 1671 р. його було отруєно польським агентом⁵⁵.

Приблизно одночасно з Тетерею з України від'їжджає й Брюховецький. Це сталося в той момент, коли з відходом основних польських військ з Правобережжя з'явилася реальна можливість доведення повстання до переможного завершення і створення умов для об'єднання України. Він відправився до Москви, де пробув з вересня аж до грудня 1665 р. За цей час встиг там прийняти боярський сан, одружитися з донькою князя Д.Долгорукого і, що найгірше, підписати нові статті українсько-московського договору, які означали ще більше підпорядкування України владі московського царя⁵⁶.

Тим часом, за відсутності в Україні як П.Тетері, так і лівобережного гетьмана І.Брюховецького склалася ситуація безвладдя, за якої розпочалася боротьба за гетьманську булаву між різними угрупованнями старшини. Слова О.Гоголя, виказані восени 1664 р., що кожен козак вважає себе полковником, а кожен сотник —



гетьманом⁵⁷, стають актуальними і на осінь 1665 р. З'явилися претенденти на гетьманство, за плечима яких стояли ворогуючі старшинські угруповання. За словами М.Костомарова, "...після від'їзду Тетері, козаки zostалися самопасом, без голови, поруч з першими – мали уряд полковників і ватажки з поспільства"⁵⁸.

Боротьбу за гетьманство першим розпочав колишній медведівський сотник С.Опара, який влітку 1665 р., відчувши момент, проявив неабияку активність. Так, 11 червня 1665 р. на чолі двох козацьких полків і татар він захопив Умань⁵⁹ і, спираючись на підтримку татар, проголосив себе гетьманом, але в серпні 1665 р. його загони були розбиті московськими військами в районі Мотовилівки, Фастова та Василькова⁶⁰.

Другим претендентом на гетьманську булаву виступив відомий і шанований в козацьких колах черкаський полковник П.Дорошенко. Він зумів переконати татар в ненадійності Опари та його неспроможності опанувати ситуацією в Україні. У результаті, 18 серпня 1665 р. С.Опара, вирушивши в татарський табір, не доїжджаючи до нього, був пограбований і заарештований. Дорошенко викупив Опару в татар і відправив його спочатку в Білу Церкву, а потім 28 вересня 1665 р. до Варшави, де того було страчено⁶¹.

Поряд з Дорошенком свої претензії на гетьманство висунув овруцький полковник Д.Децик. Наприкінці липня – на початку серпня він розіслав листи до представників козацької старшини з пропозицією зібрати в серпні 1665 р. раду на Росаві для виборів нового гетьмана. Зокрема, 1 серпня в листі до брацлавського полковника В.Дрозденка він писав, що потрібно такого гетьмана, "щоб більше крові християнської не проливали і міст не пустошили"⁶². Сам же В.Дрозденко, спираючись на свій численний загін, до складу якого входили сили сербів і волохів, без сумніву, був також не проти втрутитися в боротьбу за гетьманство.

Отже, на серпень 1665 р. в Україні спостерігалось нове загострення боротьби за владу, яка поступово переросла у військові дії між окремими козацькими загонами. У тогочасних відписках московських воевод згадувалося про вересневі бої між загонами полковників Ярмоленка, Дорошенка та Децика⁶³.

Завершення ж самого повстання можна визначити ще на червень 1665 р. Хоча воно й призвело до усунення П.Тетері від влади, але головна його мета – ліквідація польського панування так і не була досягнута. Попри відхід основних польських сил з України, в головних містах Правобережжя продовжували знаходитися польські



відділи. Важливу роль для збереження поляками контролю над територією Правобережжя мало те, що вони утримували міцні позиції на Поділлі з центром у Кам'янці⁶⁴. Через знекровлення тривалою боротьбою повстанських сил та загострення боротьби за гетьманську булаву після від'їзду П.Тетері, неможливим виявилось позитивне для Української держави завершення боротьби. Марними виявилися сподівання на допомогу з боку І.Брюховецького та російських військ.

У цей період проявилася ще одна тенденція. Коли польський уряд змушений був зосередити увагу на вирішенні внутрішніх проблем, а Москва задовольнилася можливістю посилити свою владу на Лівобережній Україні, на Правобережжі значно зріс вплив татар, які "...від Брацлава багато ясиру відправили додому і за Бугом всюди вибрали"⁶⁵.

Унаслідок тривалих військових дій протягом 1663-1665 рр., безчинств і грабежів з боку польських і татарських військ, нового спалаху міжусобної боротьби на кінець літа – осінь 1665 р. Правобережна Україна зазнала жахливого спустошення. Особливо постраждало Поділля, яке опинилося в епіцентрі подій повстання. Зокрема, в люстрації 1665 р. говорилося: "Летичівське староство – все спустошене, тому що лежить на самому шляху, по якому йде кожен противник і немає надії втримати ні мішан, ні підданих по селам... У селах немає жодного підданого, тому стави й млини пусті, бо через наїзди і напади не можуть люди залишатися в своїх хатах"⁶⁶.

Хто із жителів Правобережжя мав можливість, спішно переселилися на Лівобережжя, а також в прикордонні райони Росії⁶⁷ Інші загинули або потрапили в татарську неволю. Щодо числа втрат українського населення, цілком реальними видаються підрахунки В.Степанкова, який стверджує, що внаслідок боротьби на Правобережжі у 1664-1665 рр. "...загинуло й було взято татарами у ясир бл. 150-200 тис. осіб"⁶⁸ Фактично, на середину 60-х рр XVII ст. Правобережна Україна втратила щонайменше 65-70 відсотків жителів⁶⁹ Як писав анонімний автор "Перестороги Україні", "так багато завоювали міст і сіл повних люду, а тепер пусте ледво сота частина зосталась"⁷⁰.

Отже, протягом січня – серпня 1665 р. тривав другий етап народного повстання на Правобережній Україні. Він характеризувався черговою активізацією воєнних дій, в результаті яких, польським військам було завдано низки поразок. Він ознаменувався остаточною втратою П.Тетерею змоги впливати на хід подій на Правобережжі. Позбувшись підтримки колишніх прихильників та



не добившись поступок з боку польського керівництва, після ряду військових поразок гетьман покинув межі України. Його від'їзд став наслідком розчарування політичного діяча й усвідомлення нездійсненності намірів. Тетеря розумів, що об'єднання України за умов розгорання громадянської війни та іноземного втручання стало об'єктивно неможливим.

У свою чергу, повстанці, які своїми діями повністю перекреслили зусилля Тетері, через загострення боротьби за гетьманську булаву, та відсутність належної допомоги з боку І. Брюховецького та російських військ, не змогли скористатися з поразок польських військ і Тетері протягом весни-літа 1665 р.

Те, що навіть після від'їзду гетьмана, боротьба не припинилася, а розгорілася з новою силою (при чому, противниками часто виступали колишні союзники), доводить, що не в особі Тетері була першопричина повстання. У значній мірі, окремими угрупованнями та діячами керувало бажання заполучити гетьманську булаву.

-
- ¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 249; Сводная Галицко-русская летопись... — С. 429.
НБУ ІР. — Ф. ІІ, № 15401. — Арк. 7; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 247-249, 258-259.
Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 249.
Там само. — С. 239; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... — С. 138.
Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 247.
Там само. — С. 241.
Там само. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 168.
Там само. — Т. 5. — С. 264.
Drobysz Tuszynski J.F. Pamietnik. — S. 38-39.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст... — С. 275.
НБУ ІР. — Ф. ІІ, № 15402. — Арк. 335; Drobysz Tuszynski J.F. Pamietnik. — S. 37; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodow. — S. 230.
Drobysz Tuszynski J.F. Pamietnik. — S. 35.
НБУ ІР. — Ф. ІІ, № 15417. — Арк. 336; Drobysz Tuszynski J.F. Pamietnik. — S. 40.
РДАДА. — Ф. 123. Кр. спр. 1665. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1, 4-5; ЦДІА України. — Кмф. 7. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 1.
РДАДА. — Ф. 123. — Кр. спр. 1665. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2, 6.
НБУ ІР. — Ф. ІІ, № 15425-15487. — Арк. 242.
Там само. — № 15401. — Арк. 6-7.



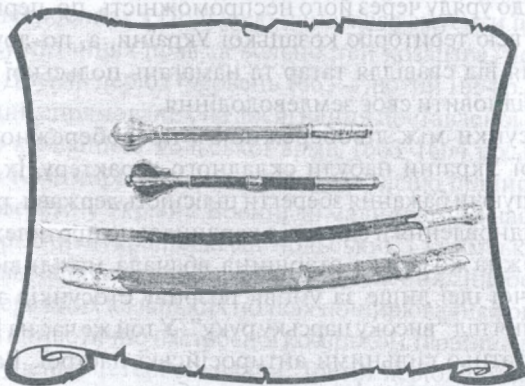
- ¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 268; Источники малороссийской истории. – С. 165.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 269.
- Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 35.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 266; Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 137.
- Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 26; Крип'якевич І. Серби в українському війську. – С. 89-90.
- Там само. – Т. 5. – С. 270.
- АГАД. – БАЗ. – Спр. 3036. – Арк. 196.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 272.
- Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 47.
- Там само. – С. 48.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15401. – Арк. 741-742; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 274.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 272.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15402. – Арк. 335; № 15417. – Арк. 339; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 270.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – С. 276.
- НБУ ІР. – Ф. II, № 15417. – Арк. 310; Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 235.
- Волк-Карачевский В.В. Указ. соч. – С.134; Павлищев Д. Указ. соч. – С. 335.
- Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. – S. 41-42.
- Wójcik Z. Traktat Andruszowski... – S. 215.
- Апанович О. Запорізька Січ... – С. 190.
- Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 85.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – С. 276.
- Літопис Самовидця. – С. 96.
- Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 277.
- Там само. – С. 281; Літопис Григорія Грабянки. – С. 96.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 273.
- Chrapowicki Jan Antoni. Diariusz. – Т. 2. – Warszawa, 1988. – S.72.
- Ibid.- S. 90.
- Архив ЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 10.- С. 650-651, 679-681.
- Там само. – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2.- С. 201.
- Там само. – С. 248.
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – S. 362, 382.
- Архив ЮЗР. – К., 1894. – Ч. 8. – Т. 2. – С. 136.
- Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką... – S. 248-249.
- Величко С.В. Літопис. – Т. 2.- С. 126.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 279.
- Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka... – S. 250.
- Ibid. – S. 249-250.
- Дашкевич Я. Павло Тетеря. – С. 280.



- ⁵⁶ Соловьев С.М. Указ. соч. – С. 140.
ПВК. – Т. 4. – Р. 3. – С. 461.
Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. – С. 54-55.
Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 275-276.
РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6-7; Літопис Самовидця. – С. 98.
[241.-С.280]
ЦДІА України (Київ). – Кмф. 7. – Оп. 1. – Спр. 428.
Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 26.
Мишик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991. – С.181.
Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 26.
[255.-С.173]
Комапн О. Вказ. праця. – С. 145.
Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття... – С. 41.
Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 140.
Пересторога України // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 5. – С. 133.



Заключення



Всё Дипломатическое Слово в Царствъ Императора Александра Великаго
и в Царствъ Императрицы Марии Фёдоровны Императрицы
Её Императорского Величества Императрицы Александры Фёдоровны
Её Императорского Величества Императрицы Марии Александровны
Её Императорского Величества Императрицы Александры Николаевны
Её Императорского Величества Императрицы Марии Николаевны
Её Императорского Величества Императрицы Александры Николаевны
Её Императорского Величества Императрицы Марии Николаевны
Её Императорского Величества Императрицы Александры Николаевны
Её Императорского Величества Императрицы Марии Николаевны





Період гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.) характеризувався поглибленням суспільно-політичної кризи в Українській державі. Так, на початок 1663 р., в результаті невдалого гетьманування Юрія Хмельницького, намітився її розкол. Хоча козацька Україна ще залишалася єдиним державним утворенням, влада гетьмана поширювалася лише на правобережну частину. Лівобережжя поступово просувалося до проголошення свого окремого гетьмана. У той же час на Правобережжі поширювалася недовіра до уряду через його неспроможність, по-перше, поширити владу на всю територію козацької України, а, по-друге, захистити населення від свавілля татар та намагань польської й української шляхти відновити своє землеволодіння.

Стосунки між лівобережною і правобережною частинами козацької України набули складного характеру. Їх керівництво, проголошуючи бажання зберегти цілісність держави, розглядало сам процес відновлення її єдності з кардинально протилежних позицій. Лівобережна козацька старшина вбачала можливість реалізації об'єднавчої ідеї лише за умови розриву стосунків з Польщею та повернення під “високу царську руку” У той же час на Правобережжі були достатньо сильними антиросійські настрої. Варто додати й існування особистого фактору, що набирав ваги під час постановки питання про гетьмана, який може очолити єдину державу. Лідери як лівобережного, так і правобережного козацтва вважали таким саме себе.

Розкол поглиблювався з виділенням Запорожжя у фактично окреме державне утворення. Січ проводила цілком незалежну від гетьмана політику й намагалася відігравати головну роль у політичному житті держави. Будучи притулком значної частини люмпенізованого козацтва, вона перетворювалася в центр опозиції до гетьманського уряду, середовище схильне до заворушень, яке легко піддавалося будь-яким, навіть явно демагогічним, закликам. Діяльність Січі була часто не на користь інтересам Української держави.

Несприятливою для Української держави була геополітична ситуація. Вона стала об'єктом військової та політичної експансії з боку сусідніх держав – Речі Посполитої, Московської держави та Кримського ханства. Кожна зі сторін намагалася поширити свою владу на козацьку Україну, витіснивши звідти суперників.

Саме ці обставини визначили напрямки й завдання внутрішньої та зовнішньої політики уряду П.Тетері. Основними з них стали:



відновлення єдності держави й стабілізація в ній суспільно-політичної ситуації. Для їх досягнення гетьман намагався використовувати всі можливі методи як політичного, так і воєнного характеру.

У гетьмануванні П.Тетері виділяється три періоди. Перший (січень-червень 1663 р.) характеризується його прагненням, переважно політичними засобами, розв'язати проблему об'єднання козацької України. У цей час гетьман спрямовував зусилля на досягнення порозуміння з представниками лівобережної козацької старшини, у відносинах з Польщею намагався змусити її уряд піти на поступки у питаннях прав та вольностей козацтва, церковного життя, тощо. Другий період (червень 1663 – лютий 1664 р.) охоплює час силових дій, спрямованих на досягнення поставленої цілі. Саме з військовою кампанією польської армії 1663-1664 рр. під керівництвом Яна Казимира гетьман пов'язував надію поширити свою владу на Лівобережну Україну. Воєнні дії мали трагічні наслідки для уряду П.Тетері. Антиукраїнські дії польських і кримських військ спричинили відчайдушний опір з боку населення Лівобережжя, у самих правобережних козацьких полках поширювалися опозиційні настрої, група патріотично настроєної козацької старшини розпочала підготовку усунення Тетері від влади. Третій період прийшовся на час з лютого 1664 до червня 1665 р., коли на Правобережній Україні відбувалося народне повстання проти відновлення польсько-шляхетського панування, яке в кінцевому результаті спричинило крах політичного курсу гетьмана.

На нашу думку, окремо слід виділити час “тіньового гетьманства” Павла Тетері (жовтень – грудень 1662 р.), коли гетьманська булава офіційно ще знаходилася в руках Ю.Хмельницького, але реальна влада вже перейшла до Тетері. Саме в цей період здійснювалося формування політичної програми майбутнього гетьмана, коли, залишаючись у тіні, він проводив зондування ґрунту для реалізації наміченого політичного курсу.

У зв'язку з тим, що П.Тетеря став правонаступником Ю.Хмельницького (саме його було обрано гетьманом на Чигиринській раді у січні 1663 р. замість Хмельницького, який там же склав свої повноваження), вважаємо за помилкове сприйняття його лише як правобережного гетьмана, ставлячи поряд з лівобережним – І.Брюховецьким. Під час свого перебування при владі (до червня 1665 р.) він залишався легітимним володарем булави, хоча його реальна влада поширювалася тільки на Правобережжя. З огляду на це, обрання



Брюховецького на Ніжинській чорній раді, за підтримки Москви, було незаконним, і саме воно завершило процес розколу держави.

Сама ж Чорна рада 1663 р. стала одною з вирішальних подій не лише періоду гетьманування П.Тетері, але й визначила хід подій в козацькій Україні на всю добу Руїни. Вона призвела до утворення двох гетьманств – правобережного й лівобережного, а також стала завершальним актом громадянської війни, що тривала з 1658 р. Проте, вирішення таким чином проблеми громадянського протистояння було найгіршим варіантом і призвело до втрати цілісності держави. Ніжинська рада засвідчила чергову спробу Запорозжя повернути собі провідне місце в політичному житті суспільства. Крім того, вона стала яскравою демонстрацією зростання політичного тиску з боку Московської держави та її намагання активно втручатися у внутрішні справи Української держави.

З другого боку, результат Ніжинської чорної ради, й особливо масові прояви насильства щодо представників козацької старшини й шляхти на Лівобережжі, несподівано сприяв зміцненню позицій гетьмана П.Тетері на Правобережній Україні, коли частина старшини, що виношувала плани переходу під московське заступництво, відмовилася від цього наміру.

Тетерею була сформульована програма державного будівництва, яка мала на меті утвердити в козацькій Україні сильну гетьманську владу, яка б спиралася на міцну національно-зорієнтовану політичну еліту. Вона містила наступні положення:

- встановлення сильної влади гетьмана, якому належить виключне право проведення незалежної внутрішньої політики, усунення та призначення полковників і здійснення судочинства, при чому, гетьманському суду мають підлягати всі, незважаючи на звання та походження;
- гарантії прав і привілеїв козацтва, урівняння його соціально-правового статусу з шляхтою, забезпечення недоторканності козацької власності на землю;
- надання окремим посадовим особам у володіння землі за службу (така форма землекористування, на зразок системи рангового землеволодіння мала сприяти посиленню влади гетьмана);
- запровадження чіткого розмежування між козацтвом, яке користувалося б відповідними правами й привілеями та селянством і міщанами, що мало б призвести до формування чітко визначеної станової системи;



- формування міцної політичної еліти, яка мала стати важливим фактором стабільності в державі. До неї належала патріотично налаштована українська шляхта, козацька старшина та духовенство. Саме вона мала користуватися найширшими правами і привілеями;
- розвиток національної освіти, становлення якої виступає одним із пріоритетів українського уряду. При цьому вона мала бути захищена від впливу католицької та греко-католицької ідеології;
- престол київського митрополита мав обійняти законно-обраний і загально визнаний ієрарх, який здійснював би ідеологічну підтримку політики гетьмана;
- сприяння гетьманом зрівнянню в правах православної й католицької церков та становленню православного церковного та монастирського землеволодіння.

У зовнішніх справах Тетеря, використовуючи суперечності між сусідніми державами – Польщею, Росією, Кримським ханством та Османською імперією прагнув проводити політику балансування між ними. У той же час, виходячи з геополітичного становища України, він розумів, що без союзної підтримки держава не мала шансів на існування. Вибір на користь Польщі був зумовлений двома факторами: по-перше, це відкрито антиросійська позиція Тетері та старшинського угруповання, яке він репрезентував, і, по-друге, сподівання гетьмана на можливість розвитку стосунків між Польщею та Україною згідно статей Гадяцької угоди 1658 р., яка передбачала автономію України у складі Речі Посполитої. Досягненню мети, на думку гетьмана, мали б сприяти його особисті стосунки з представниками вишого керівництва Польщі. Гетьман сподівався, що з її допомогою зможе реалізувати державну програму об'єднання козацької України. Польсько-український союз, на його думку, міг розвиватися лише за умов гарантування польським урядом і наповнення реальним змістом прав і привілеїв козацтва, а також Українсько-білоруської православної церкви, повернення їй захоплених католиками й уніатами храмів та земельних володінь.

У стосунках з Кримом Тетеря намагався звести до мінімуму його вплив на діяльність українського уряду та позбавити українські землі від присутності його військових загонів, які чинили пограбування та свавілля. У той же час, через відсутність військової допомоги з боку Польщі, в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в державі та посилення позицій Росії на Лівобережжі й прямої загрози



агресії з її боку, гетьман змушений був розглядати Крим як єдину реальну союзну військову силу.

Аналіз програми уряду П.Тетері як у внутрішній, так і в зовнішній політиці засвідчує спадковість низки її положень політичним курсам попередніх гетьманів – Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького. В основі їх діяльності, як і в політиці П.Тетері, лежало відстоювання ідеї цілісності Української держави, наявності в ній сильної та дієвої гетьманської влади, опорою якої була б міцна політична еліта. У зовнішній політиці названі гетьмани, враховуючи геополітичне становище козацької України, намагалися проводити політику балансування між сусідніми державами.

Політична програма П.Тетері відповідала ідейним засадам старшинського угруповання, яке стояло на державницьких позиціях. Воно беззаперечно відстоювало існування Української держави, права православної релігії й церкви, привілеї козацтва. Проте невідповідність його політичної програми, особливо у соціальних питаннях, сподіванням більшості рядового козацтва й селян, а також віра, що Польща зможе сприяти процесам державотворення в Україні фактично запрограмували крах політичних планів та зусиль уряду й політичних сил, що його підтримували.

Для вирішення свого головного завдання – відновлення єдності Української держави, П.Тетеря намагався використовувати різні методи. Якщо в перший період свого гетьманування (січень – червень 1663 р.) він віддавав перевагу заходам політичного характеру, то з приходом до влади на Лівобережжі відкрито промосковського угруповання, очолюваного І.Брюховецьким і єпископом Мефодієм, покладав надії на військову силу. Саме з походом польсько-татарських військ на Лівобережну Україну гетьман пов'язував свої сподівання на відновлення цілісності держави. Ця мета лягла в основу участі правобережних козацьких полків у військовій кампанії Яна Казимира 1663-1664 рр.

Участь українських військ у поході була, без перебільшення, надзвичайно ваговою. Лише завдяки тому, що разом з польськими військами просувалися полки П.Тетері, І.Богуна та інших відомих українських воєначальників, ряд лівобережних міст без опору відчинили брами.

Позиція правобережного козацтва відіграла важливу роль і в тому, що зусилля польського короля залишилися безуспішними. Поширення антипольських настроїв у полках Тетері стало наслідком



антиукраїнських дій з боку польських жовнірів й татар. Вони спричинили зникнення ілюзій у значної частини козацтва, що Польща може відіграти визвольну функцію для України і сприяти її об'єднанню.

Наслідком розчарування й демонстрацією краху політики пропольської орієнтації для досягнення об'єднання держави стало народне повстання на Правобережжі 1664–1665 рр. Його підготовка розпочалася в середовищі найближчого гетьманського оточення. Фактично особи, що об'єктивно належали до однієї незалежницької “партії” (П.Тетеря, І.Виговський, І.Богун, О.Гоголь та ін.) опинилися у ворогуючих таборах. Це, в першу чергу, означало її ослаблення, що мало негативні наслідки для державотворчого процесу.

Повстання стало найвищим проявом національно-визвольної та соціальної боротьби протягом 1663–1665 рр., а за словами самого П.Тетері, – ще з часів “Хмельниччини”. Проте, в його ході у повній мірі проявилася тенденція, за якої соціальна боротьба вкрай негативно впливала на хід державотворчого процесу. Посилення проявів охлократії перешкоджало реалізації ідеї об'єднання. Негативною тенденцією, що стала характерною для розвитку національно-визвольної боротьби, став розгул анархії з елементами отаманщини, коли кожен козак вважав себе полковником, а кожен сотник – гетьманом, різко послаблювала гетьманську владу, той єдиний державний інститут, здатний взяти на себе функції об'єднувачої сили. Суперечки між окремими старшинськими угрупованнями, загострення боротьби за гетьманську булаву, за якої яскраво проявилася переважання особистих і групових інтересів над загальнодержавними, поява великої кількості претендентів на гетьманську булаву були згубними для реалізації національної державної ідеї.

З самого початку повстання на Правобережжі переросло у громадянську війну. Її спалахи, на нашу думку, були одним із визначальних факторів Руїни. Як і в 1658–1663 рр., громадянська війна на Правобережжі у 1664–1665 рр. стала наслідком розколу в середовищі української політичної еліти, який відбувся щодо питання зовнішньої орієнтації, різних підходів до розв'язання соціальних питань, а також щодо підтримки уряду П.Тетері. Частина полковників, які раніше виступали його соратниками (І.Богун, О.Гоголь та ін.), тепер очолила антигетьманську опозицію. Трагізм громадянського протистояння різко посилювався через іноземну агресію, коли справжніми господарями на українських землях були війська



Польщі, Росії та Криму. Керівництво сусідніх держав, користуючись слабкістю України, знекровленої повстаннями й міжусобицями, з успіхом посилювало тут свій вплив.

Від'їзд Тетері до Польщі не був простою втечею. Він став проявом розуміння гетьманом всієї трагічності ситуації, руйнування його надій на реалізацію головної мети — об'єднання Української держави. Попри те, що з від'їздом було вирішено проблему його усунення від влади, а основні польські війська на літо 1665 р. покинули межі козацької України, повстанці не змогли скористатися з цього. На заваді стало, знову-таки, чергове розгорання міжособної боротьби за владу, а також пасивна позиція лівобережного гетьмана І. Брюховецького та російського командування. Російський уряд був задоволений збереженням контролю над Лівобережною Україною.

Попри негативний вплив об'єктивних чинників, що були зумовлені трагічною для козацької України геополітичною ситуацією, гетьман у своїй діяльності допустився ряду помилок. У першу чергу, він повірив у здатність польського керівництва забезпечити реальну автономію Української держави й гарантувати права та вольності українському населенню. Проте, за умов, коли перебування польських військ і їх союзників татар на українських теренах супроводжувалося численними пограбуваннями та насильством, а польська й українська шляхта стала масово повертатися у свої маєтки, чинячи утиски козакам, селянам та міщанам, пропольська політика не могла не викликати невдоволення у більшості населення. Сама ідея відновлення єдності й незалежності козацької України за допомогою Росії, Польщі, Криму чи Туреччини — була з самого початку нездійсненною. У суперництві цих країн за домінування у Східній Європі, для неї місця не знаходилося. Ніхто з сусідів не хотів бачити її сильною та незалежною, яка б могла змінити звичну конфігурацію сил у регіоні.

Другою важливою помилкою Тетері, як одного з представників пропольськи зорієнтованого старшинського угруповання, стало прагнення поновити польську модель соціально-економічних відносин в козацькій Україні. Це суперечило основним здобуткам Національної революції (ліквідація фільварково-панщинної системи господарства й створення на її базі індивідуального козацького і селянського землеволодіння) і відразу викликало гостру протидію, знову-таки, з боку рядового козацтва, селянства та міщан.

По-третє, саме ігнорування інтересів названих соціальних груп було характерним для правління П. Тетері, який виступав прихиль-



ником системи чіткого поділу суспільства на окремі стани. Тож, в результаті цього гетьман з самого початку втратив політичну підтримку з боку найчисленнішої частини суспільства.

По-четверте, різко ослабив позиції Тетері конфлікт у межах “клану Хмельницького”. Суперечності, що виникли між П.Тетерею та І.Виговським через питання успадкування власності, переросли у відкриту ворожнечу. Це протистояння завершилося трагічною загибеллю останнього. Хоча сам Тетеря в страті колишнього гетьмана безпосередньої участі не брав, вона негативно позначилася на авторитеті гетьмана серед старшини й рядового козацтва. Вочевидь, гетьман мусив, поборовши власні амбіції, докласти всіх зусиль для залагодження конфлікту, на що він свідомо не пішов. Прорахунком гетьмана, на нашу думку, були також відчайдушні зусилля втримати владу за допомогою польсько-татарських військ. В очах переважної більшості українців П.Тетеря виступав співучасником анти-українських дій польських військ, що набули форм справжнього геноциду під час придушення народного повстання на Правобережжі у 1664-1665 рр.



Володимир Газін

Для нотаток

Гетьман Павло Тетеря



Для нотаток

Наукове видання

Газін Володимир Володимирович

Гетьман Павло Тетеря
Соціально-політичний портрет

Редактор	<i>Н.Пянковська</i>
Комп'ютерна верстка	<i>В.Фаріон</i>
Дизайн обкладинки	<i>Т.Чорна</i>
Коректор	<i>І.Голубішко</i>

Підписано до друку 25.12.2007 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура NewtonС. Друк офсетний.
Ум.друк.арк.11,39. Обл. вид. арк. 10,45. Тираж 300. Зам. 156.

Видавництво “Аксіома”
(свідоцтво ДК №1808 від 26.05.2004 р.)
м. Кам'янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ПП “Аксіома”
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300



Газін Володимир Володимирович

Історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

1992 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П. Затонського.

2001 р. захистив кандидатську дисертацію "Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.)". Автор близько 50 наукових досліджень з питань політичної історії України та міждержавних відносин періоду Української національної революції середини XVII ст.

chryn

Tofanin

Bogowica

A

Bogowica

Lemowaty borak

Kobiasi

Taldyki

Kowocyno

Bialo Jezioro

Czyrkalsy

Simowice

Herkli

Bohuska

Swidowal

Тогда в память Семеновца
Вашего Царного Величества